

**მისხეთის (ზემო ქართლის) მხარეები
და ცნობები მის შესახებ გიორგი მერჩულის კვლევაში**

მას შემდეგ, რაც ჩვენ განვიხილეთ გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენებანი საქართველოს ძირითადი პოლიტიკური ერთეულების შესახებ მე-8—10 საუკუნეებში (იბერიის „ქართველთა სამეფოს“ შესახებ აღმოსავლეთ საქართველოში, და „აფხაზეთის სამეფოს“ შესახებ დასავლეთ საქართველოში),—ჩვენ აქ შევჩერდებით გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებზე მესხეთის (ზემო ქართლის) მხარეთა შესახებ, რომელიც დასახელებულ ეპოქაში შეადგენდა იბერიის „ქართველთა სამეფოს“ ძირითად შემადგენელ ნაწილს.

გიორგი მერჩულის ძეგლი ერთ-ერთი მთავარი წყაროა მესხეთის მხარეთა ისტორიის საკითხების გასაშუქებლად მე-8—10 საუკუნეთა მანძილზე.

ბოლო სპეციალური განხილვა გიორგი მერჩულის ძეგლის საისტორიო ცნობებისა (და მასთან დაკავშირებით აკვე ეპოქის სხვა წყაროების ჩვენებათა) მესხეთის შესახებ აუცილებელი ხდება განსაკუთრებით იმის გამო, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში, როგორც შემდეგ დავინახავთ, გამოთქმული იყო შეხედულებები, რომლებიც შეცდომით, შეიძლება ითქვას სრულიად ყალბად წარმოგვიდგენენ საერთოდ მესხეთის მხარეების და კერძოდ ტაო-კლარჯეთის ისტორიულ თავგადასავალს.

ინტერესი მესხეთის მხარეთა ისტორიისადმი კიდევ უფრო ძლიერდება იმის გამო, რომ დიდი ნაწილი მესხეთისა, რომელსაც ესოდენ დიდი როლი მიუძღვის ქართველი ხალხის ისტორიაში, მოწყვეტილია დედა სამშობლოს და ქართველი ხალხის ეს ძირითადი მიწა-წყალი თურქეთის მიერ არის მიტაცებული.

მისხეთის მხარეების (ზემო ქართლის) ტერიტორიული მოცულობა

მესხეთის მხარეები ანუ ზემო ქართლი (რომელიც უფრო გვიან ხანაში სამცხე-საათაბაგოს სახელით იყო ცნობილი), შეადგენს საქართველოს ისტორიული ტერიტორიების სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილს.

სახელდობრ, მესხეთის მხარეების (ზემო ქართლის) ფარგლებში შედის შემდეგი ტერიტორიები:

1. მტკვრის აუზის ზემო ნაწილი, დაწყებული სათავეებიდან (კოლას რაიონიდან) — ვიდრე ბორჯომის ხეობამდე;

2. ჭოროხის აუზი — დაწყებული სათავეებიდან (სპერის მხარიდან) — ვიდრე აჭარის წყალის ხეობამდე.

გარდა მტკვრისა და ჭოროხის აუზის აქ დასახელებული ტერიტორიებისა, მესხეთის ძირეულ ნაწილს შეადგენს აგრეთვე შემდეგი მცირე მოცულობის სექტორები მეზობელი არაქსისა და დასავლეთ ეფრატის ხეობებისა:

ა. არაქსის ხეობის სანაპიროზე — პალაკაციოს (ანუ ჩილდირის, ძვ. ჩრდილის) სექტორი, რომელიც ისტორიულად არტაანის მხარის ნაწილს შეადგენდა;

ბ. დასავლეთ ეფრატის ხეობის სანაპიროზე ქართლის ყელის ანუ ქართლის გზის სექტორი, რომელიც ისტორიულად ტაოს მხარის (თორთომის რაიონის) ნაწილს შეადგენდა. აქ, ამ სექტორის სამხრეთ მიჯნასთან, მდებარეობს განთქმული ბუნებრივი სიმაგრე, ვიწრობი „ქართლის ყელი“ (თურქების მიერ „გურჯი-ბოლაზი“-ს სახელით წოდებული), რომელიც იცავდა სამხრეთიდან საქართველოსაკენ მომავალ გზებს.

ჩვენ აქ შემოვფარგლეთ მესხეთის მხარეთა მხოლოდ ძირითადი ნაწილი, რომელიც ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე საქართველოს გროვული ტერიტორიის ორგანულ ნაწილს შეადგენდა. აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ, გარდა ზემოთაღნიშნული მესხეთის მხარეთა ძირითადი ტერიტორიისა, გარკვეულ პერიოდებში მესხეთთან დაკავშირებული იყო აგრეთვე მეზობელი რაიონები არაქსისა და ეფრატის ხეობებში, მათ შორის ბასიანის მხარეები, საკუთრივ ბასიანი და კარის (ყარსის) მხარე, მაგრამ მათ ჩვენ ამგზის არ ვებხით და მათ შესახებ შემდეგ ცალკე გვექნება საუბარი.

მესხეთის მხარეები ზემოთ-აღნიშნულ ფარგლებში, ე. ი. მესხეთის ძირითადი ტერიტორია ზემო-მტკვრისა და ჭოროხის ხეობებისა (პალაკაციოსა და ქართლის ყელის სექტორების მითვლით), შეიცავს — ფართობს 34.230 კვადრატულ კილომეტრს.

მესხეთის მხარეთა ზემოაღნიშნული ტერიტორიიდან საქართველოს საზღვრებში ამჟამად შედის მხოლოდ მცირედი ნაწილი, ჩრდილოეთი ზონა, ხოლო უდიდესი ნაწილი, სამხრეთი პროვინციები, თურქეთის მიერ არის დაპყრობილი.

სახელდობრ მესხეთის მხარეთა ტერიტორიიდან საქართველოს საზღვრებში ამჟამად შედის 7.115 კვადრატული კილომეტრი, ხოლო თურქეთის ფარგლებში მოქცეულია 27.115 კვადრატული კილომეტრი.

საქართველოს საზღვრებში შემავალს ისტორიული მესხეთის პროვინციებს თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით შეადგენს 7 რაიონი: 1. ახალციხე, 2. აღიგენი, 3. ასპინძა, 4. ახალქალაქი, 5. ბოგდანოვკა, 6. ხულო, 7. ქედა და ამათ გარდა აჭარის წყალის უბანი ბათუმის რაიონისა და ჩრდილო-დასავლეთი სექტორი ბორჯომის რაიონისა (მტკვრის მარცხენა სანაპირო).

თურქეთის საზღვრებში შემავალ ისტორიული მესხეთის პროვინციებს თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით შეადგენს შემდეგი 12 რაიონი (კახა): 1. ფოცხოვი, 2. ჩილდირი, 3. არტაანი, 4. კოლა (მერდენიკი),

5. ბორჩხა¹, 6. ართვინი, 7. შავშეთი, 8. ოლთისი, 9. თორთუმე, 10. ეგდემი, 11. ისპირი, 12. ბაიბურთი და, ამას გარდა, გურჯი-ბოლაჯის უბანი². (დასახელებული ერთეულებიდან — პირველი ოთხი რაიონი მტკვრის ხეობაში მდებარეობს, უკანასკნელი რვა რაიონი — ქოროხის ხეობაში).

*

როგორც ცნობილია, მესხეთის მხარეები პირველად დაპყრობილ იქმნა თურქების მიერ მე-16 — 17 საუკუნეთა მანძილზე.

თურქების მიერ მიტაცებული ტერიტორიებიდან 1829 წელს დაბრუნებულ იქმნა ახალციხე-ახალქალაქის მხარე (სახელდობრ ტერიტორია, რომელიც თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით შეიცავს ხუთ რაიონს: 1. ახალციხე, 2. ადიგენი, 3. ასპინძა, 4. ახალქალაქი, 5. ბოგდანოვკა).

მას შემდეგ, 1878 წელს, თურქეთიდან დაბრუნებულ იქმნა ისტორიული მესხეთის ტერიტორიების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომლებიც შევიდა ახლად ჩამოყალიბებული ადმინისტრაციული ერთეულების ბათუმის, ართვინის, ოლთისის და არტაანის ოლქებში.

მაგრამ პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში და მას შემდეგ, 1918 — 1921 წლებში, თურქეთმა ხელახლა დაიპყრო მესხეთის ტერიტორიებიდან ბათუმის ოლქის ნაწილი და ართვინის, ოლთისის და არტაანის ოლქები მთლიანად. ეს ტერიტორია, ოკუპირებული თურქების მიერ 1918 — 1921 წლებში, ამჟამად არსებული ადმინისტრაციული დანაწილებით შეადგენს თურქეთის 3 რაიონს (კაზას): 1. ბორჩხა, 2. ართვინი, 3. შავშეთი, 4. ოლთისი, 5. ფოცხოვი, 6. ჩილდირი, 7. არტაანი, 8. კოლა.

ამთგან ბორჩხის რაიონი არის ჩამონაჭერი ბათუმის ოლქისა;

ართვინის და შავშეთის რაიონები შეადგენდნენ ყოფილ ართვინის ოლქს;

ოლთისის რაიონი შეადგენდა ყოფილ ოლთისის ოლქს;

ფოცხოვის, ჩილდირის, არტაანისა და კოლის რაიონები შეადგენდნენ ყოფილ არტაანის ოლქს.

ამრიგად, ტერიტორია, რომელიც ამჟამად თურქეთს დაპყრობილი აქვს მესხეთის ისტორიული მიწა-წყალიდან, და რომელიც თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით 12 რაიონს (კაზას) და 1 უბანს შეიცავს, ორ ზონად განიყოფება:

ა. პირველი ზონა — ტერიტორია, ოკუპირებული თურქების მიერ 1918 — 1921 წლებში, რომელიც შეიცავს ზემოთ-ჩამოთვლილ 8 რაიონს;

ბ. მეორე ზონა — ტერიტორია, რომელიც თურქეთს დაპყრობილი აქვს მე-16 საუკუნიდან და რომელიც შეიცავს დანარჩენ 4 რაიონს და 1 უბანს.

¹ ბორჩხის რაიონი წარმოადგენს გარდაშავალ ზონას მესხეთსა და ლაზეთს შორის; აღმოსავლეთი ნაწილი ისტორიულად ეკოთენის მესხეთს, დასავლეთი ნაწილი უპირატესად ლაზეთს (ქოროხის მარცხენა სანაპირო, მურღულის თემი).

² გურჯი-ბოლაჯის უბანი ამჟამად გაერთიანებულია არზრუმის კაზასთან.

ეს ორი ზონა ისტორიული მესხეთის ტერიტორიული მოცულობის მიხედვით ასე ნაწილდება:

ა) პირველი ზონა (ტერიტორია ოკუპირებული თურქების მიერ 1918—1921 წლებში, 8 რაიონი: ბორჩხა, ართვინი, შავშეთი, ოლთისი, ფოცხოვი, ჩალდირი, არტაანი, კოლა) . . . . . 13.425 კვადრ. კილ.

ბ) მეორე ზონა (ტერიტორია დაპყრობილი თურქების მიერ მე-16 საუკუნეში, 4 რაიონი: თორთუმი, ეგდემი, ისპირი, ბაიბურთი და გურჯი-ბოლაზის უბანი) . . . . . 13.690 კვადრ. კილ.

ს უ ლ . . . 27.115 კვადრ. კილ.

* ჩვენ აქ აღვნიშნეთ მხოლოდ მესხეთის ისტორიული ტერიტორიები, რომლებიც ამჟამად დაპყრობილია თურქეთის მიერ.

გარდა მესხეთის ისტორიული ტერიტორიებისა, თურქეთს დაპყრობილი აქვს საქართველოს მიწა-წყლიდან აგრეთვე ჭანეთ-ლაზეთის მხარეები.

ჭანეთ-ლაზეთის მხარეების შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა ზემოთ საუბარი.

როგორც ეს დადგენილი გვქონდა ბერძნული და ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენებებით, ისტორიულ წარსულში, ანტიკურ ხანასა და საშუალო საუკუნეებში, სამხრეთ კოლხეთის ქართველი ტომებით, ჭანეთის-ლაზეთის ჯგუფით, დასახლებული იყო შავი ზღვის სანაპირო ტორთის შესართავიდან — ვიდრე მდინარე თერმოლონის ხაზამდე (რომელიც უძველესი დროიდანვე ითვლებოდა ქართველ ტომთა მოსახლეობის დასავლეთ მიჯნად) ¹.

ჩვენ დადგენილი გვქონდა აგრეთვე, რომ ჭანეთ-ლაზეთის მხარეები, აღებული ამ ისტორიულ საზღვრებში, განიყოფებოდა სამ მთავარ სამხარეო ერთეულად:

I. რიხეს მხარე ანუ საკუთრივ ლაზია (ზღვისპირა კლარჯეთი).

II. ტრაპიზონის მხარე ანუ ხალდია.

III. კერასუნ-ფარნაკიის მხარე ანუ ხალიბია-ტიბარენია.

ტერიტორიული მოცულობა ამ სამხარეო ერთეულებისა შემდეგია:

I. რიხეს მხარე ანუ საკუთრივ ლაზია ² . . . . . 5.834 კვადრ. კილ.

II. ტრაპიზონის მხარე ანუ ხალდია ³ . . . . . 8.791 " "

III. კერასუნ-ფარნაკიის მხარე ანუ ხალიბია-ტიბარენია ⁴ 9.960 " "

სულ 24.585 " "

¹ მთლიანად მოცულობა საქართველოს ისტორიული ტერიტორიებისა, რომლებიც მიტაცებულია თურქეთის მიერ, შემდეგია:

ა. მესხეთის მხარეები . . . . . 27.115 კვადრ. კილ.

ბ. ჭანეთ-ლაზეთის მხარეები . . . . . 24.585 " "

საერთო ჯამი 51.700 " "

¹ მდ. თერმოლონი ერთვის შავ ზღვას ქალაქ თერმესთან, 60 კილომეტრზე კ. სამსუნის აღმოსავლეთით.

² თურქეთის თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით — რაიონები (კაზები): 1. ხოფა; 2. ათინა; 3. რიხე; 4. ოფი; 5. დაავლეთი ნაწილი ბორჩხის რაიონისა.

³ თურქეთის თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით — რაიონები (კაზები): 1. სურმენე; 2. ტრაპიზონი; 3. პლატანა; 4. დიდი ლიმანი; 5. ელვეი; 6. გიუმეშხანი; 7. არდასა; 9. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი კელკიტს რაიონისა.

⁴ თურქეთის თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით — რაიონები (კაზები): 1. ტრიპოლი; 2. კერასუნი; 3. ბულანჯაკი; 4. ორდუ; 5. მესლდეი; 6. ფაცა; 7. უნიე; 8. თერმე — ვიდრე მდინარე თერმოლონის ხაზამდე.

დავუბრუნდეთ მესხეთის (ზემო ქართლის) მხარეებს.

ვიდრე შევეუდგებოდეთ განხილვას საისტორიო ცნობებისას მესხეთის მხარეთა შესახებ, რომლებიც წარმოდგენილია გიორგი მერჩულის ძეგლში და ამავე ეპოქის სხვა წყაროებში, აქ საჭიროა წინასწარ წარმოვადგინოთ ცნობები მესხეთის ისტორიულ ადმინისტრაციულ-ეკონომიკურ დანაწილებაზე სამხარეო ერთეულებად საშუალო საუკუნეებში, პირველ რიგში მე-8 — 10 საუკუნეებში, ე. ი. იმ ეპოქაში, რომელსაც უშუალოდ ეხება გიორგი მერჩულის ძეგლი.

როგორც ეს ირკვევა ქართული მატრიანეებიდან (მატიანე ქართლისა, სუმბატ დავითის ძის მატრიანე), გიორგი მერჩულის ძეგლიდან, ასევე ამავე ეპოქის სხვა წყაროებიდან, რომლებიც მე-8 — 10 საუკუნეთა საქართველოს ეხება, მესხეთი ანუ ზემო ქართლი ზემოთ-ნაჩვენებ საზღვრებაში, ე. ი. ზემო მტკვრის ხეობა მთლიანად (პალაკაციოს სექტორით) და ჭოროხის ხეობა მთლიანად (ქართლის ყელის სექტორით) მე-8 — 10 საუკუნეებში განიყოფებოდა ცხრა მხარედ; ესენია:

1. სამცხე, 2. ჯავახეთი, 3. არტაანი (არტაან-კოლა), 4. აჭარა, 5. ნიგალი, 6. შავშეთი, 7. კლარჯეთი, 8. ტაონი, 9. სპერი.

იმავე წყაროებიდან ირკვევა აგრეთვე ამ მხარეთა ადგილმდებარეობა და ტერიტორიული მოცულობა.

1. სამცხე მდებარეობდა მტკვრის ხეობაში და მოიცავდა ახალციხის პროვინციას. (სახელდობრ, სამცხის ფარგლებში შედიოდა თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით: ახალციხის და ადიგენის რაიონები, ნაწილი ასპინძის და ბორჯომის რაიონებისა და, ამას გარდა, თურქეთის საზღვრებში მდებარე ფოცხოკის რაიონი).

2. ჯავახეთი აგრეთვე მდებარეობდა მტკვრის ხეობაში და მოიცავდა ახალქალაქის პროვინციას. (სახელდობრ, ჯავახეთის ფარგლებში შედიოდა თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით ახალქალაქის და ბოგდანოვკის რაიონები და ნაწილი ასპინძის რაიონისა).

3. არტაანი (არტაან-კოლა) მოიცავდა მტკვრის ხეობის ზემო ნაწილს და პალაკაციოს სექტორს. ისტორიული არტაანის მხარე ამჟამად მთლიანად თურქეთის ფარგლებშია მოქცეული. (სახელდობრ, ისტორიული არტაანის მხარის ტერიტორიას შეადგენს თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით თურქეთის საზღვრებში მდებარე რაიონები არტაანისა, ჩილდირისა და კოლისა).

4. აჭარა მოიცავდა თანამედროვე ეთნოგრაფიულ აჭარას (მდინარე აჭარის-წყალის ხეობას: ხულოსა და ქედის რაიონებს და აჭარის-წყალის უბანს ბათუმის რაიონისა).

5. ნიგალი (ნიგალის-ხევი) მდებარეობდა ჭოროხის ხეობაში და მოიცავდა ართვინის პროვინციას. ეს მხარე — ნიგალი — ამჟამად მთლიანად თურქეთის ფარგლებშია მოქცეული. (სახელდობრ, ისტორიული ნიგალის მხარის ტერიტორიას შეადგენს თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით თურქეთის საზღვრებში მდებარე ბორჩხის რაიონის აღმოსავლეთი ნაწილი და ართვინის რაიონის დასავლეთი ნაწილი).

მესხეთის მხარე

VIII-X საუკუნეები

მესხეთთან დაკავშირებული:
 აღმოსავლეთი ქუჩა - სოფელი
 თათი (ა) - სოფელი

6. შავშეთი მდებარეობდა ჭოროხის ხეობაში და მოიცავდა ამჟამად თურქეთის ფარგლებში მდებარე შავშეთის რაიონს (კაზას), თურქეთის საზღვრებშივე მდებარე იმერხევის უბანს ართვინის რაიონისა და აგრეთვე მაჭახელის ხეობას. (მაჭახელის ხეობის ერთი ნაწილი, ზემო-მაჭახელი, ამჟამად თურქეთშია მოქცეული, ხოლო მეორე ნაწილი, ქვემო-მაჭახელი, საქართველოს საზღვრებში შედის).

7. კლარჯეთი აგრეთვე ჭოროხის ხეობაში მდებარეობდა და მოიცავდა ქალაქ არტანუჯის მხარეს. კლარჯეთი ამჟამად მთლიანად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. (სახელდობრ, კლარჯეთის მხარის ტერიტორიას შეადგენს თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით თურქეთის საზღვრებში მდებარე ართვინის რაიონის აღმოსავლეთი ნაწილი — არტანუჯის უბანი).

8. ტაონი — ორ ნაწილად განიყოფებოდა: ამიერი და იმიერი ტაო (ანუ ქვემო და ზემო ტაო). ტაოს ორივე ნაწილს ეჭირა: ა. ჭოროხის შემდინარე ოლთისის-წყალის ხეობა მთლიანად, აგრეთვე მისი მიმდგომი ქართლის-ყელის (გურჯი-ბოლაზის) სექტორი: ბ. მდინარე ჭოროხის მარჯვენა სანაპირო დაწყებული ორჯნალიდან (ეხლანდელი ოშნალი) ვიდრე თუხარისამდე (ხერსის წყალის ხეობამდე). ტაოთა ორივე ნაწილი ამჟამად მთლიანად თურქეთის საზღვრებშია. (სახელდობრ, ტაოთა მხარეს, თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით, შეადგენს თურქეთის საზღვრებში მდებარე ოლთისის რაიონი, თორთუმის რაიონი, დასავლეთი ნაწილი ეგდემის რაიონისა და გურჯი-ბოლაზის უბანი).

9. სპერი მდებარეობდა ჭოროხის ხეობის ზემო ნაწილში. ისტორიულად იგი სამ ნაწილად განიყოფებოდა (ქვემო, შუა და ზემო სპერი). ეს მხარეც ამჟამად მთლიანად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული. (სპერის მხარის ტერიტორიას შეადგენს, თანამედროვე ადმინისტრაციული დანაწილებით, თურქეთის ფარგლებში შემავალი ისპირის რაიონი, დასავლეთი ნაწილი ეგდემის რაიონისა და ბაიბურთის რაიონი).

ასეთია ქართული მატიანეების („მატიანე ქართლისაჲ“-ს, სუმბატ დავითის-ძის ქრონიკის), გიორგი მერჩულის ძეგლისა და სხვა საისტორიო წყაროების ჩვენებათა თანახმად მესხეთის დანაწილება სამხარეო ერთეულებად მე-8—10 საუკუნეებში.

(იხ. აქვე დართული ისტორიული რუკა, გვ. 301).

2

კულტურის მთავარი ცენტრები კლარჯეთში.

საქართველოს სინამდ ანუ კლარჯეთის თორმეტი სავანე.

განხილვას გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებისას მესხეთის მხარეთა შესახებ დავიწყებთ კლარჯეთიდან. პირველ რიგში შევჩერდებით კლარჯეთის თორმეტი სავანის ისტორიაზე, რომლებიც კულტურის მთავარ ცენტრებს წარმოადგენდნენ კლარჯეთში.

ჩვენ უკვე დაწვრილებით გვქონდა განხილული საკითხი, თუ რა პოლიტიკურ ვითარებაში მოხდა — მე-9 საუკუნის დასაწყისში — გადატანა იბერიის

(ქართველთა სამეფოს) პოლიტიკური ცენტრისა შიდა ქართლიდან მესხეთის მხარეებში, კლარჯეთში. მე-9 საუკუნის ათიანი წლებიდან მოკიდებული კლარჯეთის ქალაქი არტანუჯი, განახლებული აშოტ I დიდის მიერ, ხდება იბერიის (ქართველთა სამეფოს) დედაქალაქი.

ამავე ხანებში, მე-8 — 9 საუკუნეთა მიჯნაზე, კლარჯეთში დაარსდა მთელი რიგი სავანეებისა (აგრეთვე განახლებულ იქმნა მთელი რიგი ძველად არსებული სავანეები), რომლებიც გახდნენ ქართული განათლების კერად, კულტურის უმნიშვნელოვანეს ცენტრებად საშუალო საუკუნეებში.

ჩამოვთვლით ამ სავანეებს.

1. კლარჯეთის სავანეთა შორის პირველად მოხსენებული უნდა იქმნას ოპიზა. იგი, როგორც ირკვევა. ეკუთვნის საქართველოს უძველეს სავანეთა რიცხვს. ოპიზა პირველად დაარსებული ყოფილა მე-5 საუკუნეში, ვახტანგ გორგასარის დროს, მაგრამ გვიან ხანაში მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, მურვან-ყრუს ლაშქრობის დროს კლარჯეთში, ოპიზა განადგურებულა და დატლილა, ისევე როგორც განადგურებულა და დატლილა კლარჯეთის სხვა სავანეები და კლარჯეთის დასახლებული პუნქტების დიდი ნაწილი. ამის შემდეგ ოპიზა ხელმეორედ აღუდგენიათ მე-8 საუკუნის 50-იან წლებში (სამოგლ ოპიზარის მოღვაწეობით). ამრიგად, ეს ხელახალი აღდგენა ოპიზისა მომხდარა უფრო ადრე, ვიდრე იბერიის (ქართველთა სამეფოს) პოლიტიკური ცენტრი გადმოტანილი იქმნებოდა კლარჯეთში.

2. ამავე პერიოდში, მე-8 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში (782 წლის ახლო ხანებში), დაარსებულ იქმნა ხანძთა განთქმული მოღვაწის გრიგოლ ხანძთელის მიერ, რომელიც დამვიდრდა კლარჯეთში და რომელიც ხდება ხელმძღვანელი კულტურული მშენებლობისა ამ მხარეში.

მე-9 საუკუნის ათიანი წლებიდან მოკიდებული, რა დროიდანაც პოლიტიკური ცენტრი იბერიისა გადმოვიდა კლარჯეთში, ეს მშენებლობა კლარჯეთის მხარეში განსაკუთრებით ფართოდ გაშლილა. დაწყებული ამ ხანიდან, მე-9 საუკუნის პირველი ნახევრის მანძილზე, კლარჯეთში დაარსებულ და განახლებულ იქმნა შემდეგი სავანეები:

3. შატბერთი (შატბერდი)¹ — დაარსებული უშუალოდ გრიგოლ ხანძთელის მიერვე.

4. მიძნაძოროფ — დაარსებული დავით მიძნაძოროელის მიერ;

5. წყაროსთავი — დაარსებული ილარიონ წყაროსთაველის მიერ;

6. ბარეთელთა — დაარსებული ზაქარია ბარეთელთელის მიერ;

7. მერე — განახლებული მოღვაწე ქალის ფებრონიას მიერ (თავდაპირველად მერე დაარსებული ყოფილა მე-5 საუკუნეში).

ამავე დროსვე დაარსებულ და განახლებულ იქმნა კლარჯეთში სავანეები:

8. დაბა, 9. ჯმერკი, 10. ბერთა, ხოლო მათ შემდეგ, 11. პარეხნი (ბერთისა პარეხნი) და 12. დოლისყანა.

¹ სახელწოდება ამ სავანისა წყაროებში ორნაირად გვხვდება: შატბერთი და შატბერდი. როგორც ირკვევა, უფრო სწორია (პირველადია) პირველი ფორმა და ჩვენც ქვემოთ ეს სავანე „შატბერთი“-ს სახელწოდებით გვექნება მოხსენებული.

როგორც ეს ჩანს კლარჯეთის სავანეთა ზემოთ-მოყვანილი სიიდან, რაც გიორგი მერჩულის ძეგლის მიხედვით გვაქვს დადგენილი, კლარჯეთის ეს სავანეები, დაარსებული და აღდგენილი მე-8 — 9 საუკუნეებში, რიცხვით თორმეტი ყოფილა. ამიტომ არის, რომ ძველ-ქართულ წყაროებში ისინი კლარჯეთის „ათორმეტ“ (ე. ი. თორმეტ) სავანეთა სახელით არიან ცნობილი.

როგორც ქვემოთ იქნება გამორკვეული, ეს თორმეტი სავანე ტერიტორიულადაც ერთ ზონაში იყო გაშენებული, ისინი ერთ განცალკევებულ ერთეულს, ცალკე მხარეს შეადგენდნენ (სახელდობრ, მათ ეჭირათ კლარჯეთის პროვინციის ჩრდილოეთი მხარე, შავშეთის-წყალის ხეობიდან — ლადოს მთებამდე).

*

კლარჯეთის ამ თორმეტ სავანეთა მხარეს ძველ-ქართულ წყაროებში მიემართება სახელწოდება საქართველოს „სინაჲ“ (სინას მთა). ამ ზედწოდებით ხაზგასმულია ამ სავანეთა მნიშვნელობა. ისევე. როგორც ბიბლიურის თქმულებით სინას მთა ითვლებოდა წმინდა ადგილად, საიდანაც მიღებულ იქნაო მცნება, ასევე საშუალო საუკუნეთა ქართველი მწიგნობრები კლარჯეთის ამ თორმეტ სავანეთა მხარეს უწოდებდნენ საქართველოს „სინა“-ს, როგორც ქართული განათლების კერას, როგორც ქართული განათლების ყველასაგან აღიარებულს უმნიშვნელოვანეს ცენტრს.

თუ რამდენად დიდი იყო კლარჯეთის სავანეთა მნიშვნელობა ქართული განათლებისათვის მე-8 — 10 საუკუნეთა მანძილზე, ეს შეიძლება გავითვალისწინოთ იმ როლით, რომელიც ეკუთვნოდა ამ ხანაში კლარჯეთის სალიტერატურო სკოლას, რომლის წარმომადგენელი იყვნენ გრიგოლ ხანძთელი, მეთაური ქართული განათლებისა მე-8 — 9 საუკუნეებში, არსენი დიდი კათალიკოზი, სოფრონ შატბერთელი, იოანე-ზოსიმე შატბერთელ-სინელი, ილარიონ პარცხელი, ქართველი ჰიმნოგრაფების პლეადა და სხვანი; ამ მოღვაწეთა რიცხვს ეკუთვნის კერძოდ გიორგი მერჩულე, რომელიც კლარჯეთის სალიტერატურო სკოლის უდიდესი წარმომადგენელია მე-10 საუკუნეში და რომლის ძეგლი „ცხორება გრიგოლ ხანძთელისა“ აქ, კლარჯეთში, ხანძთაში არის დაწერილი.

გიორგი მერჩულის ეს ძეგლი, ცხორება გრიგოლ ხანძთელისა, სპეციალურად ეხება კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა ისტორიას და ჩვენც ამ ისტორიის განხილვაზე გადავდივართ.

ადგილმდებარეობა კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა

პირველი კითხვა კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა შესახებ, რომელზედაც აქ მოგვიხდება შეჩერება, ეს არის დადგენა ამ სავანეთა გეოგრაფიული ადგილმდებარეობისა.

ამ საგანზე, როგორც ცნობილია, მთელი ლიტერატურა არსებობს.

კლარჯეთის მხარის ცენტრი ქალაქი არტანუჯი თურქებმა დაიპყრეს მე-16 საუკუნის ნახევარში (1551 წელს), ამ დროსვე თურქების მიერ დაპყრო-

ბილ იქმნა მთელი კლარჯეთი, მათ შორის თორმეტ საეანეთა მხარე, და ამ დროიდან მოკიდებული სამი საუკუნის განმავლობაში კლარჯეთი თურქეთის საზღვრებში იყო მოქცეული.

კლარჯეთი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, განთავისუფლებულ იქმნა თურქთა ბატონობისაგან 1878 წელს და მას შემდეგ კლარჯეთის ტერიტორია შევიდა ახლად ჩამოყალიბებული ადმინისტრაციული ერთეულის ართვინის ოლქის შემადგენლობაში; მაგრამ პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში და მომდევნო ხანაში (1918 — 1921 წ. წ.) კლარჯეთის მხარე ისევ დაიპყრო თურქეთმა და ამჟამად იგი კვლავ თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული.

თურქეთის ხანგრძლივი ბატონობის დროის მანძილზე ძველი ქართული კულტურის ეს უმნიშვნელოვანესი ცენტრი — კლარჯეთის თორმეტ საეანეთა მხარე — გავერანებულია, ბევრი ძველი დანგრეულია, ზოგიერთი ძველად არსებული პუნქტები მოსპობილა, ზოგის ძველი სახელი დავიწყებას მისცემია. ამის გამო კლარჯეთის ზოგიერთი ძველი საეანის გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა საძიებელი ხდება.

პირველი ქართველი შოგზაური, რომელიც მე-19 საუკუნეში გვაწვდის ცნობებს კლარჯეთის მხარის საეანეთა შესახებ, ეს არის გიორგი ყაზბეგი, რომელმაც 1874 წელს, ჯერ კიდევ თურქთა ბატონობის დროს, იმოგზაურა თურქეთის საქართველოში. გიორგი ყაზბეგმა კლარჯეთის საეანეებიდან პირველად აღწერა ოპიზა, და ამავე დროს აღნიშნა, რომ კლარჯეთში მოიპოვება დიდ საეანეთა ნაშთები ბერთასა და ფორთაში (ამ პუნქტებში თვით გ. ყაზბეგი არ ყოფილა)¹.

მას შემდეგ, 1879 წელს (ე. ი. კლარჯეთის მხარის თურქთაგან დაბრუნების მეორე წელს), კლარჯეთში იმოგზაურა ცნობილმა ქართველმა ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ, რომელიც გადმოგვცემს დამატებით ცნობებს ოპიზის შესახებ, ხოლო კლარჯეთის დანარჩენ საეანეთაგან იგი ენება დოლისყანას. დ. ბაქრაძემ პირველად გადმოიღო ამ ძეგლების, ოპიზისა და დოლისყანის, საისტორიო წარწერები, რამაც ახალი შუქი შეიტანა ამ მხარის არქეოლოგიაში².

დ. ბაქრაძე ამავე დროს კლარჯეთში ეძიებდა შატბერთის ადგილმდებარეობას, მაგრამ მის კვალს ვერ მიაგნო. დ. ბაქრაძე წერს: „შატბერ(თ)ი განთქმულია ჩვენს ძველს მწერლობაში... და თუმცა იგი მდებარეობდა კოროხის ხეობაში, მაგრამ სახელდობრ სად, არ ვიცი და ვერ გვიპოვნია... ჩვენ ვფიქრობთ, რომ შატბერ(თ)ად უნდა იგულისხმებოდეს დოლისყანა (ლოლის-

¹ გიორგი ყაზბეგი, Три месяца в Турецкой Грузии, 1874 წ., გვ. 75—79.

² იხ. დ. ბაქრაძე, Об археологической поездке, совершенной в 1879 году... в Батум, Артави и Артанудж, ЗИАН, XXXVII, I; დ. ბაქრაძის მიერ გამოცემული ვახუშტი ბატონიშვილის საქართველოს ისტორიის (1865 წ.) შენიშვნები, გვ. 122, 130; მისივე Статьи по истории и древностям Грузии, приложение к LV тому Записок А. Н. 1887 წ., გვ. 20 — 30; მისივე, ისტორია საქართველოსი, 1889 წ., გვ. 214, 232; 6. კონდაკოვისა და დ. ბაქრაძის Описание памятников древности..., 1890 წ., გვ. 44 — 47. ამ უკანასკნელ შრომაში დ. ბაქრაძე ეხება ბერთას, მაგრამ თვით ბერთაში დ. ბაქრაძე არ ყოფილა (წერილში Статьи по истории и древностям Грузии დ. ბაქრაძე შეცდომით აიგივებს ბერთასა და ფორთას).

ყანა), თუმცა ახლა, როგორც მე ადგილობრივ დაერწმუნდი, ეს სახელი და-
კარგულია“¹.

აქ აღვნიშნავთ, რომ დ. ბაქრაძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ
დოლისყანა შესაძლოა იყოსო იგივე შატბერთი, არ გამართლდა. განსაკუთ-
რებით მას შემდეგ, რაც აღმოჩნდა გიორგი მერჩულის ძეგლი, სრულიად
უდავოდ გამოირკვა, რომ დოლისყანა სხვა ყოფილა, ხოლო შატბერთი—სხვა.
ეს ორი პუნქტი, დოლისყანა და შატბერთი, ცალ-ცალკე მოიხსენება როგორც
გიორგი მერჩულის ძეგლში, ისე სხვა ძველ-ქართულ წყაროებში.

1888 წელს კლარჯეთში იმოგზაურა აკად. ა. პავლინოვმა, რომელმაც
მოგვცა აღწერილობა ხუროთმოძღვრების თვალსაზრისით კლარჯეთის ძეგ-
ლებისა, რომლებიც უკვე ცნობილი იყო გიორგი ყაზბეგისა და დიმიტრი
ბაქრაძის შრომებით, სახელდობრ ოპიზისა, დოლისყანისა, ფორთის უსახელო
საფანისა (რომლის ძველი სახელი ამ დროს ცნობილი არ იყო) და ბერ-
თისა².

1889 წელს პირველად გამოქვეყნდა ერთი ნაწყვეტი გიორგი მერჩულის
ძეგლიდან³. ამ ტექსტის მიხედვით პირველად გამოირკვა, რომ ძველი ქარ-
თული საფანეები ხანძთა და შატბერთი დაარსებული ყოფილა მე-8—9 საუ-
კუნეებში გრიგოლ ხანძთელის მიერ.

ამ ტექსტის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურა-
ში ხელახლა აღიძრა საკითხი როგორც შატბერთის, ისე ხანძთის ადგილმდებ-
არეობის შესახებ. ე. თაყაიშვილმა 1890 წელს „სამი ისტორიული ქრონიკის“
გამოცემის შესავალ წერილში გამოსთქვა მოსაზრება, რომ ხანძთისა და შატ-
ბერთის ადგილმდებარეობა სავარაუდოებელი არისო არა კლარჯეთში, არამედ
ეფრატის ხეობაში⁴, მაგრამ ამ შეხედულების უსაფუძვლობა იმთავითვე ცხადი
იყო (რაც აღნიშნულ იქმნა კიდევ იმდროინდელ სპეციალურ ლიტერატურა-
ში)⁵. ხოლო მას შემდეგ, რაც აღმოჩნდა გიორგი მერჩულის თხზულების
სრული დედანი, საბოლოოდ და მტკიცედ დადასტურდა, რომ ხანძთა და
შატბერთი კლარჯეთის მხარეში მდებარეობდნენ, ქოროზის ხეობაში, არტა-
ნუჯისა და ანჩის მეზობლად, სახელდობრ კლარჯეთის იმ ზონაში, სადაც
მდებარეობს ოპიზა.

გიორგი მერჩულის თხზულების სრული დედანი მოპოვებულ იქმნა იერუ-
სალიმის ჯვარის მონასტრის ძველ-ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში აკად.
ნ. მარის მიერ 1902 წელს (ამ ხელნაწერის არსებობა პირველად აღნიშ-
ნა ნიკოლოზ ჩუბინაშვილმა ჯერ კიდევ 1845 წელს, მის მიერ შედგე-

¹ იხ. დ. ბაქრაძის მიერ გამოცემული ვახუშტი ბატონიშვილის ისტორია, გვ. 129—130.

² იხ. А. М. Павлинов, Экспедиция на Кавказ 1888 года. Материалы по археологии
Кавказа, III, 1893 წ., გვ. 6, 63—68.

³ იხ. გაზეთი „ივერია“ 1839 წ. № 70, 72, 73. „საისტორიო და საბიბლიოგრაფიო წერილი
(ჯვარის მონასტერი და მისი მდგომარეობა 1845 წლამდე)“; იხ. აგრეთვე ქვემოთ. გვ. 307, შენ. 1.

⁴ იხ. ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, 1890 წ., გვ. LXI—LXXIII.

⁵ იხ. კრიტიკა ე. თაყაიშვილის შეხედულებისა თ. ქორდანიას მიერ, ქრონიკები, I, 1892 წ.,
გვ. 97—99, II, 1897 წ., გვ. 53. (შეადარეთ აგრეთვე მოსაზრებანი ამავე საგანზე არ. ქუთა-
თელაძისა, „ივერია“, 1887 წ., № 70 და დ. ბაქრაძისა, ისტორია საქართველოსი, 1889 წ.
გვ. 233—234).

ნილს იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ძველ-ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაში) ¹.

1904 წელს ნ. მარმა იმოგზაურა კლარჯეთში, რათა დაედგინა ადგილმდებარეობა იმ პუნქტებისა, რომლებიც მოიხსენებიან გიორგი მერჩულის ძეგლში ².

კლარჯეთის თორმეტ სავანეთაგან, რომელთაც მოიხსენებს გიორგი მერჩულე, გარკვეულ იქმნა ადგილმდებარეობა ათი სავანისა.

ამათგან სამი სავანის მდებარეობა, როგორც აღენიშნეთ, უკვე დადგენილი ჰქონდათ გიორგი ყაზბეგს, დიმიტრი ბაქრაძეს და ა. პავლინოვს; სახელდობრ, ადგილმდებარეობა სავანეებისა: ოპიზისა, დოლისყანისა და ბერთისა.

სამი პუნქტი, ძველი სახელწოდებებით: დაბა, ჯმერკი და წყაროსთავი, — აღნიშნული იყო კავკასიის შტაბის მე-20 საუკუნის დასაწყისში გამოცემულ 2-ვერსტიან და 5-ვერსტიან რუკებზე.

ნ. მარმა დამატებით დაადგინა ადგილმდებარეობა ოთხი სავანისა, რომლებიც დღემდე ატარებენ იმავე ძველად არსებულ სახელებს; ესენია: მიძნაძოროჯ, ბარეთელთა (ბარათელა), პარეხი და მერე.

მაგრამ ნ. მარს გამოურკვეველი დარჩა ადგილმდებარეობა ორი სავანისა: ხანძთისა და შატბერთისა, ე. ი. სწორედ იმ მთავარ სავანეთა, რომლებთანაც დაკავშირებულია მოღვაწეობა გრიგოლ ხანძთელისა და გიორგი მერჩულისა.

ნ. მარის ჩვენების თანახმად კლარჯეთის 12 სავანეთა მხარეში სახელები ხანძთისა და შატბერთისა აღარ შენახულა, ეს სახელები ადგილობრივ უკვე გადავიწყებულაო.

ნ. მარმა გამოსთქვა მოსაზრება, რომ შატბერთი უნდა იყოსო უსახელო სავანე, რომელიც მდებარეობს სოფელ ფორთის მიდამოებში, სახელდობრ ფორთის სამხრეთ ზონაში (რომელიც ამჟამად ქვემო-ფორთის ანუ „ფორთის ბაღების“ სახელით არის ცნობილი) ³; ხოლო ხანძთა უნდა იყოსო ძველი, რომელიც მდებარეობს იმავე სოფელ ფორთის ჩრდილოეთ ზონაში (ზემო-ფორთის სექტორში) და ცნობილია სახელწოდებით „ნუკა საყდარი“ ⁴.

როგორც შემდეგ დავინახავთ, ეს შეხედულება ნ. მარისა ხანძთისა და შატბერთის ადგილმდებარეობის შესახებ არ მართლდება.

*
გადავიდეთ ამის შემდეგ ხანძთისა და შატბერთის ადგილმდებარეობის საკითხის განხილვაზე.

წყაროების ყოველმხრივი ანალიზი ჩვენ გვაძლევს საშუალებას საბოლოოდ გადავიწყვიტოთ საკითხი ხანძთის შესახებ. დავადგინოთ მისი ადგილმდებარეობა, ვუჩვენოთ ხანძთის სავანის ჩვენ დრომდე მოწვეული ძეგლი.

¹ იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის სიძველეთა აღწერილობა, სადაც წარმოდგენილია ცნობა გიორგი მერჩულის თხზულების შემცველი ხელნაწერის შესახებ (ვრცელი ამონაწერით გიორგი მერჩულია ტექტიდან) და რომელიც დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიაში“ 1889 წ. № 70, 72, 73, („საისტორიო და საბიბლიოგრაფიო წერილი“), ნიკოლოზ ჩუბინაშვილს ეკუთვნის (იგი შეუდგენია ნ. ჩუბინაშვილს იერუსალიმში მოგზაურობის დროს 1845 წელს). იგივე აღწერილობა ნ. ჩუბინაშვილის ავტოგრაფული ხელნაწერის მიხედვით დაბეჭდა 1894 წელს პროფ. ალ. ცაგარელმა, Сведения о памятниках грузинск и письменности, III, გვ. 44 — 52.

² იხ. ნ. მარი. Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, ТР, VII, 1911 წ.

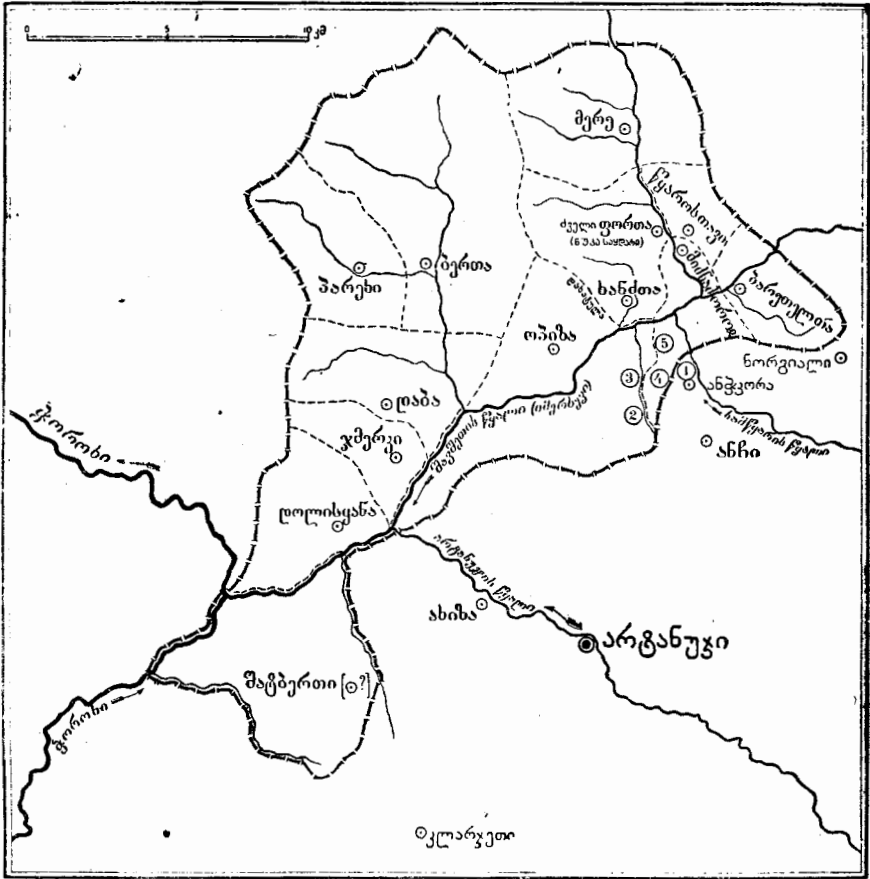
³ იხ. იქვე, გვ. 139.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 125.

რაც შეეხება შატბერთს, მისი ადგილმდებარეობა შესაძლოა განსაზღვრულ იქმნეს მხოლოდ მიახლოებით.

იმისათვის, რომ შესაძლო გახდეს აქ აღძრული საკითხების გადაწყვეტა

კლარჯეთის თორმეც სავანეთა მხარე

კლარჯეთის თორმეც სავანეთა მხარის საზღვრები
 ————— სავანეთა საზღვრები

არაბული ციფრებით აღნიშნულია ბაგრატ IV-ის სიგელში მოხსენებული ადგილები:

1. ტანარის კლდისა მიმდვომი ქედი. 2. ექვანთა ქედი. 3. დიღუბისა ხერთვისი. 4. საქათმისკარის ქედი. 5. ერთკარის ქედი.

გავეცნოთ ჯერ, თუ რა ჩვენებებს იძლევა გიორგი მერჩულის თხზულება და აგრეთვე ამ ეპოქის სხვა წყაროები კლარჯეთის 12 სავანეთა ადგილმდებარეობის შესახებ და, კერძოდ, ხანძისა და შატბერთის ადგილმდებარეობის საკითხის გამო.

ამ ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა შემდეგი:

1. კლარჯეთის 12 სავანე ტერიტორიულად ერთ ზონაში იყო მოქცეული, ისინი ერთ განცალკევებულ ტერიტორიულ ერთეულს, ცალკე მხარეს შეადგენდნენ.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 54—55).

2. კლარჯეთის 12 სავანეთა ეს მხარე მდებარეობდა არტანუჯისა და ანჩის მეზობლად.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 104, 67, 114—119).

3. კლარჯეთის ამ თორმეტ სავანეთა მხარის საზღვრები იყო: ერთი მხრით (ჩრდილოეთის მხრით) — ლაღოს მთა, რომელიც კარჩხალის მთების განშტოებას წარმოადგენს, ხოლო მეორე მხრით (სამხრეთის მხრით) საზღვარი იყო შავშეთ-მერხევის წყალის ხეობა.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 54; ჟამთაღმწერელი გვ.* 853 — 858/700 — 703; ბაგრატ IV-ის სიგელი ოპიზისა და მიძნაძოროს შესახებ)¹.

4. თუ როგორ ესაზღვრებოდნენ ერთიმეორეს კლარჯეთის სავანეები, ამის შესახებ სავესტით ზუსტი ცნობებია დაცული გიორგი მერჩულის ძეგლში. გიორგი მერჩულეს აღწერილი აქვს, თუ როგორ იმოგზაურეს კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა მხარეში მე-9 საუკუნის 30-იან წლებში მეფე-კურაპალატმა ბაგრატ I-მა და მისმა ძმებმა, გრიგოლ ხანძთელისა და მისი თანამოღვაწეების თანხლებით². სახელდობრ, გიორგი მერჩულის ძეგლში ნაჩვენებია შემდეგი მარშრუტი არტანუჯიდან დაწყებული, კლარჯეთის სავანეებზე გავლით:

ა) მოგზაურები, წამოსულნი არტანუჯიდან, პირველად მისულან შატბერთში.

ბ) შატბერთიდან მგზავრები გადასულან კლარჯეთის სავანეთა იმ კუთხეში, რომელსაც ეწოდებოდა „ბერთაჲ და მახლობელი მისნი“³. მე-9 საუკუნის 30 იან წლებში აქ მდებარეობდნენ სავანეები: ბერთა, დაბა და ჯმერკი. გიორგი მერჩულის სიტყვით, უფრო გვიან (ე. ი. მე-9 საუკუნის 30-იან წლების შემდეგ) ამ კუთხეშივე გაშენებულა დოლისყანა.

გ) ბერთის (ბერთა-დოლისყანის) ამ კუთხიდან მგზავრები გადასულან ოპიზაში.

დ) ოპიზიდან მგზავრები გადასულან ხანძთაში, რომელიც, როგორც ირკვევა, ერთის მხრით ესაზღვრებოდა ოპიზას, ხოლო მეორეს მხრით — მიძნაძოროს.

ე) ხანძთიდან მგზავრები გადასულან სავანეების — მიძნაძოროსს წყაროსთავის და ბარეთელთას კუთხეში. სახელდობრ, მგზავრები

¹ გიორგი მერჩულის ძეგლში საზღვრად მოხსენებულია „შავშეთის-წყალის“ ხეობა. ხოლო, როგორც ეს ირკვევა ბაგრატ IV-ის სიგელიდან, „შავშეთის-წყალი“ ამ დროს რქმევია არა მხოლოდ თანაჲედრაჲე შავშეთის-წყალს, არამედ აგრეთვე მის გაგრძელებას მდინარე იმერხევს, რომელიც ერთვის ჭოროხს).

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 67—70.

³ შდრ. გიორგი მერჩულე, გვ. 131.

ჯერ მისულან მიძნადოროში, აქედან წყაროსთავში, შემდეგ ბარეთელთაში.

ასეთია ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი აღწერილობა კლარჯეთის სავანეთა მხარეში მოგზაურობისა, რომელთა მიხედვით ზუსტად ირკვევა ამ სავანეთა ადგილმდებარეობა.

5. გიორგი მერჩულის ძეგლში და სხვა ძველ-ქართულ წყაროებში, გარდა ზემოთაღნიშნული ცნობებისა, ჩვენ გვაქვს კიდევ შემდეგი ჩვენებანი, რომელთაც მნიშვნელობა აქვთ კლარჯეთის სავანეთა ადგილმდებარეობის დასახუსტებლად.

ა) გიორგი მერჩულის თხზულებაში მეორე ადგილასაც ხაზგასმულია, რომ ხანძთა და ოპიზა ერთიმეორის უშუალო მოსაზღვრენი იყვნენ (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 127).

ბ) ასევე მეორე ძველ-ქართულ ტექსტშიც, რომელიც შეიცავს მესხეთის საეპისკოპოსოების საზღვრების აღწერილობას, ხანძთა და ოპიზა დასახელებულია ერთიმეორის მოსაზღვრედ¹.

გ) კერძოდ, შატბერთის ადგილმდებარეობის გასარკვევად მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე გიორგი მერჩულის ძეგლის შემდეგ ჩვენებასაც: გიორგი მერჩულის ამ მეორე ცნობის თანახმად (რაც ზუსტად უდგება კლარჯეთის სავანეთა მხარეში მოგზაურობის ზემოთმოყვანილს აღწერილობას) — შატბერთი მდებარეობდა კლარჯეთის სავანეთა მხარის განაპირაზე და დაშორებული იყო როგორც ხანძთას, ისე მის მიმდგომ სავანეებს. გიორგი მერჩულის ამ მეორე ცნობით ხანძთის მეზობელი სავანეები იყო ოპიზა, ბერთა და „მახლობელნი მისნი“ (დაბა და ჯმერკი), მიძნადორო და წყაროსთავი, ხოლო შატბერთი ამ სავანეებს დაშორებული ყოფილა; გიორგი მერჩულე წერს: „ხოლო შატბერთი დაღაცათუ სხუათა მათ უდაბნოთა [—სავანეთა: ხანძთასა, ოპიზასა, ბერთასა და მახლობელთა მისთა—დაბასა და ჯმერკსა, მიძნადოროსა და წყაროსთავს] მცირედ შორავს, არამედ განუყოფელად თანამომძე არს მათი... მოძღურებისა წესითა... და ყოვლითავე კეთილისა საქმიითა“², ე. ი. შატბერთი თუმცა მცირედ დაშორებულია ხანძთას და სხვა ჩამოთვლილ სავანეებს, მაგრამ მოძღვრებითა და კეთილის საქმით მათი განუყრელი თანამომძე არისო.

ასეთია ის ცნობები გიორგი მერჩულის ძეგლისა და სხვა ქართული წყაროებისა, რომელთა მიხედვით შესაძლო ხდება სინათლის შეტანა კლარჯეთის სავანეთა ადგილმდებარეობის საკითხში.

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ სახელდობრ სად მდებარეობდნენ დღემდე აღმოუჩენელნი ხანძთა და შატბერთი.

¹ იხ. აღწერილობის ტექსტი — თ. ჯორდანი, ქრონიკები, II, 1897 წ., გვ. 187; დ. ბაქრაძე, Археологическое путешествие по Гурии и Абхазии, 1878 წ., გვ. 81; ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907 წ., გვ. 76.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 131.

ა. ხანძთის ადგილმდებარეობა

წყაროების ჩვენებათა შეფარდებიდან სრულიად უდავოდ დასტურდება, რომ ხანძთა არის სწორედ ის უსახელო სავანე, რომელიც მდებარეობს სოფელ ფორთის სამხრეთ ზონაში (რომელიც ამჟამად ქვემო-ფორთის ანუ „ფორთის ბაღები“-ს სახელით არის ცნობილი), ე. ი. ის სავანე, რომელიც ნ. მარმა შეცდომით შატბერთად მიიჩნია.

რომ ფორთის სამხრეთი ზონის (ქვემო-ფორთის) ეს უსახელო სავანე არის ხანძთა, ამას ამტკიცებს მთელი რიგი ექვმიუტანელ ჩვენებანი.

1. თავდაპირველად ჩვენ მივაქცევთ მკითხველის ყურადღებას შემდეგს. ჩვენ უკვეწინახეთ, რომ წყაროების ნიშანდობლივი ჩვენებათა თანახმად, ხანძთა მდებარეობდა ოპიზის მოსაზღვრედ, ოპიზისა და მიძნაძოროს შუა (ამას ადასტურებს გიორგი მერჩულის ძეგლის ორგზისი უწყება და მესხეთის საეპისკოპოსოთა საზღვრების აღწერილობა, იხ. ზემოთ, გვ. 309—310). ხოლო ფორთის სამხრეთი ზონის (ქვემო-ფორთის) უსახელო სავანე მდებარეობს ნიშანდობლივ სწორედ აღნიშნულ ადგილას, ოპიზის მოსაზღვრედ, ოპიზისა და მიძნაძოროს შუა.

(რაც შეეხება შატბერთს, იგი, როგორც გამოირკვა, დაშორებული იყო ოპიზა-მიძნაძოროს ზონას; შატბერთი მდებარეობდა არა ოპიზისა და მიძნაძოროს შორის, არამედ არტანუჯსა და დოლისყანა-ბერთის სექტორს შუა. იხ. ამის შესახებ ზემოთ, გვ. 309 და აგრეთვე ქვემოთ, გვ. 316 — 317).

2. მესხეთის საეპისკოპოსოთა საზღვრების ზემოთ-დასახელებულ აღწერილობაში აღნიშნულია, რომ ერთიმეორის მოსაზღვრე პუნქტებს—ხანძთას და ოპიზას—შორის მდებარეობდა ადგილი, რომელსაც რქმევია დახატულა. („ხანძთას და ოპიზას შუა დახატულა“ — ნათქვამია საზღვრების აღწერილობაში). ეს სახელწოდება ადგილისა დახატულა დღემდისაც შენახულა ადგილობრივ ნ. მარს თავის მოგზაურობაში 1904 წელს აღნიშნული აქვს, რომ ადგილს, რომელიც მდებარეობს ქვემო-ფორთის უსახელო სავანის ტერიტორიასა და ოპიზას შუა, დღესაც ეწოდება დახატულა¹.

ამრიგად, ამის მიხედვითაც აგრეთვე დასტურდება, რომ ქვემო-ფორთის უსახელო სავანე არის ხანძთა.

(ნ. მარს, როგელმაც აღნიშნა სახელწოდება დახატულას არსებობა ოპიზასა და ქვემო-ფორთის სავანეს შუა, ამავედროს გამოპარვია მხედველობიდან მესხეთის საეპისკოპოსოთა საზღვრების აღწერილობის ზემოთ-მოყვანილი ცნობა დახატულას შესახებ, რომ იგი მდებარეობს ხანძთასა და ოპიზას შუა, და საიდანაც დასტურდება ხანძთისა და ქვემო-ფორთის უსახელო სავანის იგივეობა).

3. რომ ქვემო-ფორთის ეს უსახელო სავანე არის იგივე ხანძთა, ამას სრულიად უდავოდ და დოკუმენტალურად ამტკიცებს ამ სავანის ერთი წარწერა, რომლის ცნობა უდგება სინას მთის „სულთა-მატიანის“ ტექსტის ჩვენებას ხანძთის მაშენებელთა შესახებ.

¹ იხ. ნ. მარი, Дневник, ТР, VII, გვ. 141—142.

ქვემო-ფორთის სავანის ტერიტორიაზე, სავანის მთავარი ტაძრის გვერდით, აგებულია სამრეკლოს გუმბათიანი შენობა. სამრეკლოს გუმბათზე დაცულია წარწერა, შესრულებული ასომთავრულით, რომელშიაც იკითხვის:

„ქრისტე შეიწყალე მარკოზ, დედა-მამა მისი. შეუნდგენ ღმერთმან“¹.
ეს პირი, მარკოზი, მოხსენებული სამრეკლოს გუმბათის წარწერაში, როგორც ირკვევა, ყოფილა მაშენებელი სამრეკლოსი.

მივმართოთ ამის შემდეგ მეორე წყაროს, სინას-მთის სულთა-მატიანეს, სადაც დაცულია ცნობები ხანძთის (ხანცთის) მაშენებელთა შესახებ; ამ ძეგლში, სინას-მთის სულთა-მატიანეში, ჩაწერილია ასეთი მოსახსენებელი:

„ხანცთისა აღმაშენებელსა სულკურთხეულსა გრიგოლს (—სულკურთხეულ ყოს ღმერთმან და მაყვლოვნისა [სინისა] ღმრთისმშობელმან! —) [და] მისსა ყმასა მარკოზსა, ხანცთისა სამრეკლოსა აღმაშენებელსა, — შეუნდოს ღმერთმან...“².

სინას მთის სულთა-მატიანეში მოხსენებული „ხანცთისა აღმაშენებელი გრიგოლ“ არის გრიგოლ ხანძთელი. ხოლო მარკოზ, „ხანცთისა სამრეკლოსა აღმაშენებელი“, როგორც ვხედავთ, არის იგივე მარკოზ, ჩვენი ძეგლის სამრეკლოს მაშენებელი, რომლის სახელი მოხსენებულია სწორედ სამრეკლოს წარწერაში.

ამრიგად, უდავო ხდება, რომ ეს ძეგლი, ქვემო-ფორთის უსახელო სავანე, არის იგივე ხანძთა.

4. დასასრულ, შევჩერდებით ქვემო-ფორთის უსახელო სავანის (როგორც გამოირკვა ხანძთის) ერთ წარწერაზე, რომლის თვით ტექსტში მოიხსენება ხანძთა (ხანცთა).

ეს წარწერა, რომელიც დიდი მოცულობისა ყოფილა, ამჟამად ნაკლულევანად არის მოღწეული. წარწერა თავდაპირველად ოთხ ქვაზე ყოფილა მოთავსებული, ამათგან შენახულა პირველი და მესამე ქვები, ხოლო მეორე და მეოთხე ქვები დაკარგულია (ამასთან თვით მოღწეულ პირველსა და მესამე ქვებზე სტრიქონები ადგილ-ადგილ დაზიანებულია).

პირველი ქვა წარწერისა ჩამოტანილი იყო ქვემო-ფორთიდან (ე. ი. ხანძთიდან) თბილისში (ყოფილ კავკასიის მუზეუმში) დ. ი. ერმაკოვის მიერ. ამ პირველი ქვის წარწერის ტექსტი დაბეჭდილი აქვს ე. თაყაიშვილს (Археологические экскурсии, разыскания и заметки, II, 1905 წ., გვ. 56—61).

მესამე ქვა წარწერისა იპოვა ქვემო-ფორთაში 1904 წელს ნ. მარმა. დაწერილობა ამ მესამე ქვისა, აგრეთვე მისი ზომა (სიმაღლე და განი) და სტრიქონების რიცხვი უდგება პირველ ქვას. ამ მესამე ქვის წარწერის ტექსტი დაბეჭდილი აქვს ნ. მარს (იხ. TP, VII, გვ. 140).

თუ ჩვენ შევაერთებთ ამ ერთი წარწერის განცალკევებულ ნაწილებს, მივიღებთ შემდეგ სურათს.

მოგვყავს მოღწეული ტექსტი ქარაგმების გაუხსნელად, დაზიანებული და დაკარგული ადგილების აღდგენით.

¹ იხ. ნ. მარი, Дневник, TP, VII, გვ. 145 და სურ. 52.

² იხ. ივ. ჯავახიშვილი, სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 1947 წ., გვ. 241.

ნაშანი F 1 აღნიშნავს, რომ ასო მხოლოდ ნაწილობრივ არის დაზიანებული და მისი წაკითხვა შესაძლებელია.

დეფისებით აღნიშნულია დაკარგული ნაწილები (დეფისების ნიშნების რაოდენობა დაახლოებით უჩვენებს დაკარგული ასოების რაოდენობას).

მრგვალ ფრჩხილებში ( ) ჩასმულია ასოები და სიტყვები, რომლებიც დაკარგულია, და რომელთა აღდგენა შესაძლებელი ხდება სიტყვის გადარჩენილი ნაწილისა და ახრის საერთო მიმდინარეობის მიხედვით.

(I ქვა)	(II ქვა)	(III ქვა)	(IV ქვა)
1. ქ. სახელითა ღმთ	(ა) -----	გ ----- ხნც ¹	(თისა წმლისა)
2. მთავრ მოწმისა	(გნისითა) -----	ი ----- თეს ეშ	-----
3. შამა იოვანე ყი ერ	(სთვთა ერსთვი) -----	სა ----- (მი)ვლთ მისგნ	-----
4. შს შვულთ ესე ცძრი	-----	რლ ----- ლლ მფსა მი	-----
5. ცრი აღსჯრამ ჩი გაოს	(როკლე) -----	ვს ----- ოსსა ოო ქთ(?)	-----
6. (ღპრ?) ც ერსთვთა ერს	(თვი) -----	იე: გნი ----- ღირს ყოს ღნ	-----
7. ----- ვიწნე (?) ეკლეს	(ია) -----	ა ანესე მსე ღვწე ლცე:	(ყთ ყთათვს)
8. (ღ ჩემ) ცღვლ	(სთვსცა ღცვა)	ყთ	

ქარაგმების გახსნით ტექსტში შესაძლოა ამოკითხულ იქნეს შემდეგი ადგილები:

1. ქ. სახელითა ღმრთისაღთ || (ა) ----- || გ ----- ხანც || (თისა წმლისა) ||
2. მთავარმოწამისა || (გიორგისითა) ----- || ი ----- თეოდორეს ეშ || ----- ||
3. შამა იოვანე ყოფილი ერ || (ისთავთა-ერისთავი) - || სა ----- (მი)ვილთ მისგან || ----- ||
4. შს შიევილთ. —
ესე ცაძრი || ----- || რომელ ----- ლლ მფესა მი || ----- ||
5. ცრი(?) არამედ საჯუარამ ჩემი გაუს || (რულე) ----- || ვს ----- ოსსა უფალო ქთ(?) | ----- |
6. (ღიპარი?) ც ერისთავთა-ერისხ (თავი) ----- || იე(?) გნი ----- ღირს ყოს ღმერთმან | ----- |
7. ----- ვიწნე (?) ეკლეს || (ია) ----- || ა, ამენ. ესე მოსე ღვწერე, ლოცვა || (ყავთ
ყოველთათვს),
8. (ღ ჩემ) ცოღვილი || (სათვსცა ლოცვა) || ყავთ.

ამ დაზიანებულ წარწერაში ჩვენთვის ამჟამად ინტერესს წარმოადგენს მისი დასაწყისი: „ქ. სახელითა ღმრთისაღთ... ხანც(თისა წმლისა) მთავარ-მოწამისა (გიორგისითა)...“

ხანძთის ტაძარი, როგორც ეს ჩანს გიორგი მერჩულის თხზულების ტექსტიდან, აგებული იყო „მთავარმოწამის გიორგი“-ს სახელობაზე. (იხ. გიორგი, შერჩულე, გვ. 37—38, 68, 118).

ამრიგად, ადგილობრივი წარწერის ეს დოკუმენტალური ჩვენება, დასახელებული თვით „ხან(ციისა)“, და ამის გვერდით „(წმიდისა) მთავარმოწამისა (გიორგისა)“, რომლის სახელზედაც აგებული იყო ხანძთა, საბოლოოდ ამტკიცებს, რომ ფორთის სამხრეთი ზონის (ქვემო-ფორთის) ეს უსახელო საფანჯარის ნიშანდობლივ ხანძთა.

*

ბ. ძველი ფორთა, კათედრალი მე-5 — 7 საუკუნეთა.

წარმოდგენილი მასალებიდან, ამრიგად, გამოირკვა, რომ ფორთის სამხრეთი ზონის (ქვემო-ფორთის) უსახელო საფანჯარის ხანძთა.

აქ საჭიროა შევხებით აგრეთვე საკითხსაც, თუ რა დროისაა თვით სახელწოდება ფორთა, არის იგი ახალი წარმოშობისა, თუ იგი ძველი ეპოქიდან მომდინარეობს.

როგორც ირკვევა, კულტურული ცენტრი ფორთაში უძველესი დროიდანვე არსებულა და ეს სახელწოდება „ფორთა“ ადრეულ საშუალ-საუკუნეებიდანვე არის დამოწმებული.

ფორთაში მე-5—7 საუკუნეებში საეპისკოპოსო კათედრა არსებულა. იბერიის (ქართლის) საკათალიკოსოს საეპისკოპოსოთა ცნობილ სიაში, რომელიც 506 წელს ეკუთვნის, მოიხსენება საეპისკოპოსო ფორთა¹.

საისტორიო წყაროები გვაძლევენ საშუალებას დავადგინოთ, რომ წინა-არაბულ ხანაში, მე-5—7 საუკუნეებში, კლარჯეთსა და მის მიმდგომ მხარეებში (ნიგალის-ხევში და შავშეთში, ზემო-აჭარით) — სამი საეპისკოპოსო არსებობდა: ახიზისა, ფორთისა და ანჩისა². უფრო გვიან ხანაში კი, მე-8—9 საუკუნეებში, კლარჯეთი და დასახლებული მიმდგომი მხარეები (ნიგალის-ხევი, შავშეთი და ზემო-აჭარა) მთლიანად ანჩის საეპისკოპოსოს ფარგლებში არის გაერთიანებული. როგორც ცნობილია, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში კლარჯეთი და მიმდგომი მხარეები გახდა ასპარეზი არაბთა მხედართმთავრის მურვან-ყრუს ლაშქრობისა, რის შედეგადაც კლარჯეთი და მიმდგომი მხარეები განადგურდა და მოსახლეობა საგრძობლად შემცირდა; ცხადია, ამით იყო გამოწვეული გაერთიანება ყოფილი სამი საეპისკოპოსოს ტერიტორიის ერთი საეპისკოპოსოს (ანჩის) ფარგლებში.

უფრო გვიან, მე-10 საუკუნის დასაწყისში, ანჩის ამ გაერთიანებულ საეპისკოპოსოს გამოეყო საეპისკოპოსო ტბეთისა და ამ დროიდან აქ ორი საეპისკოპოსო არსებობს: ანჩისა (რომელიც მოიცავს კლარჯეთსა და ნიგალის-ხევს) და ტბეთისა (რომელიც მოიცავს შავშეთს ზემო-აჭარით)³.

ასეთია სახლვრების ცვლილებანი ამ მხარეთა საეპისკოპოსოებისა: ახიზისა, ფორთისა, ანჩისა და ტბეთისა⁴.

რაკი ამრიგად ირკვევა, რომ ფორთა ადრეულ საშუალ-საუკუნეებში, წინა-არაბულ ხანაში, მნიშვნელოვანი პუნქტი ყოფილა და აქ საეპისკოპოსო ცენტრი არსებობდა, საკითხავი ზდება, ხომ არ შენახულა აქ ძველი კათედრალის ნაშთი.

როგორც ირკვევა, ეს ნაშთი ძველი კათედრალისა დღემდის მოღწეულა.

¹ იხ. ეპისტოლეთა წიგნი („გიჩქ თლთოც“), 1901 წ., 182 — 183; შდრ. უბტანეს ურპაელი, ქართველ-სომეხთა განყოფის ისტორია, 1871 წ., გვ. 86.

² ახიზის შესახებ იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. * 391/179; ანჩის შესახებ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 114²¹⁻²².

³ იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. * 579/349, *590/360; გიორგი მერჩულე, გვ. 114 და სხვანი (ცნობა ანჩის შესახებ) და 100 (ცნობა პირველი მტბვერის შესახებ); სამცხე-საათაბაგოს საეპისკოპოსოთა ნუსხა (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, ტ. I 1907 წ., გვ. 76—77).

⁴ იხ. ამ საკითხებზე აგრეთვე ქვემოთ, გვ. 376 — 379.

ჩვენ უკვე მოხსენებული გვექონდა, რომ ფორთის მიდამოებში მოიპოვება ძველი, ძველი ტაძარი, ნაწილობრივ დანგრეული, რომელიც „ნუკა-საყდარი“-ს სახელით არის ცნობილი.

ეს ძველი, ნუკა-საყდარი, მდებარეობს სოფელ ფორთის ჩრდილოეთ ზონაში, სახელდობრ, ზემო-ფორთის ახლოს, სადაც ძირითადი ნაწილია სოფელ ფორთისა. ფორთის ეს ძველი, ნუკა-საყდარი, დაახლოებით ოთხი კილომეტრით არის დაშორებული ხანძთას (ე. ი. ქვემო-ფორთის უსახელო სავანეს).

რას წარმოადგენს და რა დროს ეკუთვნის ეს ძველი ნუკა-საყდარი?

ნ. მარს, როგორც აღვნიშნეთ, გამოთქმული ჰქონდა მოსაზრება, რომ ეს ძველი, ნუკა-საყდარი, ვითომც იყოს ხანძთა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც გამოირკვა ხანძთის ნამდვილი ადგილმდებარეობა, ნ. მარსის ეს შემცდარი მოსაზრება თავისთავად იხსნება.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ნუკა-საყდარი თავისი სახეობით, არქიტექტურული ტიპით, ჩანს, ბევრად ადრინდელ დროს ეკუთვნის, ვიდრე მე-9—10 საუკუნეები.

ნ. მარი ამ ძველს მე-10 საუკუნეს მიაკუთვნებდა; სახელდობრ, ნ. მარი ფიქრობდა, რომ ეს ძველი შესაძლოა იყოს ხანძთის ის „ახალი“ ტაძარი, რომელიც, გიორგი მერჩულის სიტყვით, აგებულ იქნა ხანძთაში ერისთავთ-ერისთავის აშოტ კუხის († 918 წ.) და მისი მემკვიდრის ერისთავთ-ერისთავის გურგენ დიდის († 941 წ.) მოღვაწეობით¹.

მაგრამ ეს მოსაზრება, რაც არაფრით არ ყოფილა დასაბუთებული, თავისთავად მიუღებელია არა მხოლოდ იმის გამო, რომ ხანძთა, როგორც გამოირკვა, სხვა ადგილას მდებარეობდა, არამედ ჯერ მარტო ამ ძველის თვით არქიტექტურული სახეობის მიხედვითაც.

ნუკა-საყდარი არქაული ტიპის უგუმბათო ბაზილიკას წარმოადგენს².

ხოლო, როგორც ეს ირკვევა შავშეთ-კლარჯეთის ძველთა შესწავლიდან, მას შემდეგ, რაც 815—826 წლებში აშოტ I-ის დროს აგებულ იქნა ოპიზა, შავშეთ-კლარჯეთის მთავარი საპარადო ტაძრები გუმბათიანი შენდებოდა და, კერძოდ, წმინდა ბაზილიკური სახის შენობებსაც გუმბათიანს აგებდნენ. რომ ოპიზის ტაძარი, აგებული აშოტ I-ის მიერ, თავიდანვე გუმბათიანი ყოფილა, ეს უდავოდ დასტურდება აშოტ I-ის ბარელიეფიდან, სადაც აშოტ I, როგორც შაშენებული, გამოქანდაკებულია ოპიზის ტაძრის მოდელით³. გუმბათიანი ყოფილა აგრეთვე არ ტანუჯის კათედრალი, აგებული აშოტ I-ის დროსვე. გუმბათიანია წმინდა ბაზილიკური ტიპის ტაძარი ბერთისა, რომელიც მე-9 საუკუნის ძველს წარმოადგენს. ასევე გუმბათიანია კლარჯეთის ჩვენ დრომდე მოღწეული ყველა სავანეების მთავარი ტაძრები: ხანძთისა (ე. ი. ფორთის სამხრეთი ზონის უსახელო სავანისა), რომელიც თარიღდება მე-10 საუკუნის პირველი ნახევრით (იხ. ქვემოთ, გვ. 319—322), წყაროსთავისა, მიძნაძორისა და დოლისყანისა (ეს უკანასკნელი, თვით გუმბათზე ამოკვეთილი წარწერის თანახმად, თარიღდება მე-10 საუკუნის 50-იანი წლებით). ხოლო, რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, ასევე გუმბათიანია ტბეთის ტაძარი, რომელიც აგებულია მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში აშოტ კუხის ერისთავთ-ერისთავის მიერ (ე. ი. სწორედ იმ შთავრის მიერ, რომელსაც ნ. მარი მიაკუთვნებდა აგრეთვე ნუკა-საყდარის აგებასაც).

ნუკა-საყდარი არსებითად გამოირჩევა შავშეთ-კლარჯეთის იმ ტაძრებთან, რომლებიც მე-9—10 საუკუნეებს ეკუთვნიან. ნუკა-საყდარი, როგორც მოვხსენეთ, წარმოადგენს არქაული ტიპის ბაზილიკას, იგი თავისი სახეობით იმეორებს მე-5—7 საუკუნეთა უგუმბათო ბაზილიკების ტიპს, აღსანიშნავია ამას გარდა, რომ ნუკა-საყდარი მოკლებულია ყოველგვარ იმ არქიტექტურულ მოკაზმულობას, რაც შავშეთ-კლარჯეთის მე-9—10 საუკუნეთა ძველებს ახასიათებს. (ზომითაც იგი ბევრად ნაკლებია, ვიდრე კლარჯეთის სავანეთა მთავარი ტაძრები მე-9—10 საუკუნეთა).

ამრიგად, ყველაფერი გვიჩვენებს, რომ ნუკა-საყდარი ბევრად უფრო ძველ ხანას ეკუთვნის, ვიდრე—მე-9—10 საუკუნეები.

¹ იხ. ნ. მარი, TP, VII, გვ. XX.

² იხ. ფოტო ძველისა ნ. მარის გამოცემაში, TP, VII, გვ. 126 (სურათი 40).

³ იხ. ფოტო ბარელიეფისა ე. თაყაიშვილის შრომაში—Археологические экскурсии, развскания и заметки, II, 1905 წ., გვ. 57.

ხოლო რაკი გამოირკვა, რომ ფორთა ადრინდელ ეპოქაში, მე-5—7 საუკუნეებში, საეპისკოპოსო კათედრას წარმოადგენდა, ცხადი ხდება, რომ ფორთის ჩრდილოეთი ზონის ეს ტაძარი (ნუკა-საყდარი), ტიპური ნაგებობა არქაული ეპოქისა, წარმოადგენს ფორთის ძველი კათედრალის ნაშთს.

*

გ. შატბერთის ადგილმდებარეობა.

გადავიდეთ ამის შემდეგ კითხვაზე, თუ სად მდებარეობდა შატბერთი. ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა, რომ ნ. მარს გამოთქმული ჰქონდა მოსაზრება, რომ შატბერთი უნდა იყოსო ქვემო-ფორთის უსახელო სავანე, ე. ი. სავანე, რომელიც, როგორც გამოირკვა, არის ხანძთა.

ხოლო რაც შეეხება ხანძთას, ნ. მარსი, როგორც აღვნიშნეთ, ფიქრობდა, რომ ხანძთა უნდა იყოსო ნუკა-საყდარი, ე. ი. ფორთის ძველი კათედრალის ნაშთი.

უსაფუძვლობა ნ. მარსის ამ შეხედულებათა უკვე გამოირკვა.

აქ დამატებით აღვნიშნავთ კიდევ ერთ გარემოებას, საიდანაც ცხადი ხდება ნ. მარსის ამ შეხედულებათა მცდარობა. ნ. მარსის ეს შეხედულებანი აშკარად ეწინააღმდეგება გიორგი მერჩულის ტექსტის გარკვეულ ჩვენებებს.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ გიორგი მერჩულის ცნობით შატბერთი მდებარეობდა კლარჯეთის სავანეთა მხარის განაპირაზე და დაშორებული იყო როგორც ხანძთას, ისე ხანძთის უშუალო მეზობელ სავანეებს გიორგი მერჩულის ცნობით, ხანძთის უშუალო მეზობელი სავანეები იყო: ოპიზა, ბერთა და „მახლობელნი მისნი“ (დაბა და ჯმერკი), მიძნაძოროა და წყაროსთავი. გიორგი მერჩულეს, როგორც მოხსენებული გვქონდა, აღნიშნული აქვს: „ხოლო შატბერთი დაღაცათუ სხუათა მათ უდაბნოთა [—სავანეთა: ხანძთასა, ოპიზასა, ბერთასა და მახლობელთა მისთა — დაბასა და ჯმერკსა, მიძნაძოროსა და წყაროსთავს] მცირედ შორავს, არამედ განუყოფელად თანამომე არს მათი... მოძღურებისა წესითა... და ყოვლითავე კეთილისა საქმითა“, ე. ი. შატბერთი თუმცაღა მცირედ დაშორებულია ხანძთასა და ყველა ჩამოთვლილ სავანეებს, მაგრამ მოძღვრებითა და კეთილი საქმითა მათი განუყრელი თანამომე არისო¹.

ხოლო თუ ჩვენ დავეუშვებდით ნ. მარსთან ერთად, რომ შატბერთი ვითომც არის ფორთის სამხრეთი ზონის სავანე, ხოლო ხანძთა ვითომც არის ნუკა-საყდარი (ფორთის ჩრდილოეთი ზონის ძველი), ამით ჩვენ აშკარა წინააღმდეგობაში ჩავევარდებით გიორგი მერჩულის ტექსტის მიმართ.

მკითხველი გაეცნოს კლარჯეთის სავანეთა მხარის აქ დართულ რუკას (იხ. გვ. 308).

გიორგი მერჩულის ცნობით, როგორც ვნახეთ, შატბერთი უფრო დაშორებული იყო ხანძთას, ვიდრე ჩამოთვლილი სავანეები (ოპიზა, ბერთა, დაბა, ჯმერკი, მიძნაძორო, წყაროსთავი). ხოლო თუ ჩვენ გავიზიარებთ ნ. მარსის გაიგივებას, მაშინ ჩვენ სრულიად საწინააღმდეგო სურათს ვღებულობთ; გამოდის, გიორგი მერჩულის ჩვენების საწინააღმდეგოდ, ვითომც შატბერთი იყო არა ყველაზე შორეული, არამედ პირიქით, ვითომც შატბერთი იყო ყველაზე

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 310.

ახლობელი სავანე ხანძთისა; შატბერთი ვითომც უფრო ახლო ყოფილა ხანძთასთან, ვიდრე ყველა ჩამოთვლილი სავანე (ოპიზა, ბერთა, დაბა, ჯმერკი, მიძნაძოროჲ, წყაროსთავი).

ამრიგად, ნ. მარის ეს ლოკალიზაცია სრულიად აშკარა წინააღმდეგობაში იმყოფება გიორგი მერჩულის ტექსტის მიმართ და მისი მცდარობა ცხადია.

მაშ სად მდებარეობდა შატბერთი?

შევაჯამოთ ის ცნობები, რომელთაც ამ საგანზე იძლევა გიორგი მერჩულის ძეგლი.

ა. შატბერთი, როგორც გამოირკვა, მდებარეობდა კლარჯეთის სავანეთა-მხარის განაპირაზე და დაშორებული იყო კლარჯეთის სავანეთა ძირითად ზონას (რომელსაც შეადგენდნენ სავანეები: ხანძთა და ოპიზა, ბერთა, დაბა და ჯმერკი, მიძნაძოროჲ და წყაროსთავი).

ბ. შესაძლო ხდება იმისი დადგენაც, თუ სახელდობრ კლარჯეთის სავანეთა მხარის რომელ განაპირა კუთხეში მდებარეობდა შატბერთი: იგი მდებარეობდა ამ მხარის სამხრეთ-დასავლეთ განაპირაზე.

ჩვენ უკვე განხილული გვექონდა გიორგი მერჩულის თხზულებაში აღწერილი მარშრუტი, არტანუჯიდან დაწყებული, კლარჯეთის სავანეებზე გავლით, შატბერთიდან ვიდრე ბარეთელთამდე. ეს მარშრუტი, როგორც ვნახეთ, ასეთია:

1. არტანუჯი. — 2. შატბერთი. — 3—6. „ბერთა და მახლობელნი მისნი“ (დოლისყანა — ჯმერკი — დაბა — ბერთა). — 7. ოპიზა. — 8. ხანძთა. — 9. მიძნაძოროჲ. — 10. წყაროსთავი. — 11. ბარეთელთა.

ამ მარშრუტის თანახმად შატბერთი მდებარეობდა კლარჯეთის სავანეთა-მხარის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე, სექტორში, რომელსაც ერთი მხრით ესაზღვრებოდა არტანუჯის ზონა, ხოლო მეორე მხრით დოლისყანა — ბერთის კუთხე.

თუ გავითვალისწინებთ აქ აღნიშნულს, ცხადი ხდება, რომ შატბერთი მდებარეობდა იმ სექტორში, სადაც მდინარე იმერხევი ერთვის მდინარე ქოროხს.

სამწუხაროდ, ეს სექტორი კლარჯეთისა არქეოლოგიურად დაწვრილებით შესწავლილი არ ყოფილა (კერძოდ, აქ არ უმოგზაურნია 1904 წელს ნ. მარს) ამის გამო შატბერთის ზუსტი ადგილმდებარეობა გაურკვეველი რჩება.

არაა გამორიცხული, რომ ძველი შატბერთი იყოს ამ სექტორის იმ ადგილას, სადაც არტანუჯის უბანის კავკასიის შტაბის ძველ 5-ვერსტიან რუკაზე (1900—1914 წ. წ.) აღნიშნულია პუნქტი შაგორა და ნაჩვენებია ტაძრის ნანგრევები „Р. П.“ („Развалины Церкви“). საერთოდ, ამ რუკაზე ტაძრის ნანგრევები იშვიათად აღინიშნება ხოლმე, და ის გარემოება, რომ სოფელ შაგორასთან საგანგებოდ არის დასახელებული ტაძრის ნანგრევები, გვაფიქრებინებს, რომ აქ მნიშვნელოვანი ძეგლის ნაშთი უნდა იყოს.

მაგრამ დამოუკიდებლად იმისგან, არის თუ არა სოფელ შაგორას მიდამოებში დასახელებული ტაძრის ნანგრევები ნაშთი ძველი შატბერთისა, ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ უცილობელია, რომ ძველი შატბერთი საძიებელია არტანუჯის მხარის ამ უბანში, დოლისყანის მახლობლად, სექტორში, სადაც მდინარე იმერხევი ერთვის ქოროხს.

აღსანიშნავია, რომ თვით სახელწოდებაც შატბერთი შესაძლოა არ იყოს დაკარგული. ისტორიკოსს თ. ჟორდანიას ჩაწერილი აქვს 1890 წელს მესხეთის მხარეთა კარგი მცოდნის გრიგოლ გურიელის ცნობა, რომ „სოფელი შახბედი (რაც, ალბათ, დამახინჯებაა შატბერთის სახელისა) მდებარეობს ჭოროხის ხეობაში, მთაზედ; ართვინიდან შახბედამდე 40 ვერსტიაო“ (იხ. ქრონიკები, I, გვ. 97). გრიგოლ გურიელს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში არა ერთჯერ უმოგზაურნია ჭოროხის ხეობაში (შავშეთ-კლარჯეთში), როგორც თურქთა მფლობელობის დროს, ისე შემდეგაც¹; ამის გამო ეს ცნობა არ შეიძლება ჩაითვალოს მნიშვნელობას მოკლებულად. (აღსანიშნავია, რომ ზემოთ-დასახელებული შავორა, რომლის მიდამოებშიაც სავარაუდებელია ძველი შატბერთი, დაშორებული არის ართვინს, — არსებული გზების მხედველობაში მიღებით, — დაახლოებით 30—40 კილომეტრით, ხოლო პირდაპირის ხაზით ნაკლების მანძილით).

ასეთია ის ცნობები, რაც ჩვენ მოგვეპოვება შატბერთის შესახებ, და რომელთა მიხედვითაც შესაძლო ხდება ზოგადად მაინც განსაზღვრულ იქმნეს ზონა შატბერთის ადგილმდებარეობისა.

არქეოლოგიური ექსპედიცია ამ მხარეში საბოლოოდ გაარკვევდა ყველა აქ აღძრულ საკითხებს. მაგრამ, სამწუხაროდ, ქართველი მეცნიერი მოკლებულია ამჟამად საშუალებას იმოგზაუროს ძველი საქართველოს ამ მიწა-წყალზე, რომელიც თურქთაგან არის მიტაცებული.

ბ

ხანძთის სავანის ჩვენს დრომდე მოღწეული ნაშთები

წარმოდგენილი მიმოხილვის შემდეგ, კლარჯეთის იმ სავანეთა რიცხვს, რომელთა ადგილმდებარეობა გამორკვეული იყო, ამჟამად ემატება ხანძთა.

როგორც გამოიჩინა, ხანძთა ყოფილა ის უსახელო სავანე, რომელიც მდებარეობს სოფელ ფორთის სამხრეთ ზონაში და რომელიც ლიტერატურაში ფორთის (ქვემო-ფორთის) სახელით არის აღწერილი.

ხანძთა ძველი ქართული განათლების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი, დაარსებული გრიგოლ ხანძთელის მიერ, ხოლო შემდეგ მოღვაწეობის ადგილი გიორგი მერჩულიისა (სადაც დაიწერა თვით ეს თხზულებაც მერჩულიისა, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის საგანს შეადგენს). მრავალმხრივ ღირსსახსოვარი ძეგლია ჩვენი წარსულისა.

ჩვენ აქ შევჩერდებით ხანძთის სავანის ჩვენ დრომდე მოღწეულ ნაშთებზე².

*

ხანძთის სავანე, როგორც ეს ირკვევა მოღწეული ნაშთების მიხედვით, დიდ არქიტექტურულ ანსამბლს წარმოადგენდა, იგი ნაგებობათა მთელ წყებას შეიცავდა.

¹ კერძოდ, 1874 წელს გიორგი ყაზბეგმა იმოგზაურა თურქეთის საქართველოში გრიგოლ გურიელთან ერთად. (იხ. აგრეთვე ნ. მარის ცნობა გრიგოლ გურიელის შავშეთ-კლარჯეთში მოგზაურობის შესახებ, ტრ, VII, გვ. 9).

² საგნის ლიტერატურა: 1. აკად. ა. პავლინოვი, Экспедиция на Кавказ 1888 года (Материалы по археологии Кавказа, III, 1893 წ., გვ. 66—67); 2 ნ. მარი, Дневник поездки в Шамшетю и Кларджетию (ტრ, VII, 1911 წ., გვ. 139—156); ე. თაყაიშვილი, Археологические экспедиции, раскопки и заметки, II, 1905 წ., 59—61. ფოტოები ხანძთისა (ე. ი. სამხრეთ-ფორთის უსახელო სავანისა) მოიპოვება დ. ერმაკოვის ცნობილ კოლექციაში.

ხანძთის სავანის ნაშთებიდან, რომლებიც ჩვენ დრომდე მოღწეულა, პირველ რიგში აღსანიშნავია შემდეგი არქიტექტურული ძეგლები:

1. სავანის მთავარი ტაძარი, რომელიც, როგორც ირკვევა გიორგი მერჩულის თხზულებიდან, აგებულია მეათე საუკუნის პირველ ნახევარში (იხ. ქვემოთ).

2. მეორე ტაძარი (მცირე), რომელიც, ჩანს, არის ის „ძველი“ ტაძარი, რომელიც, გიორგი მერჩულის ცნობით, აგებული იყო მე-9 საუკუნის დასაწყისში¹.

3. დიდი არქიტექტურული ნაგებობა — „საოსტიგნე“-დ წოდებული. საშუალო საუკუნეთა სავანეებში ამ ტიპის არქიტექტურული ნაგებობანი ჩვეულებრივ დანიშნული იყო სემინარია-სასწავლებელთათვის.

4. მეორე დიდი არქიტექტურული ნაგებობა, გრძელი დარბაზი, რომლის დანიშნულება გამოუჩვენებელია და რომელიც, შესაძლოა, ბიბლიოთეკის შენობას წარმოადგენდა².

ამათ გარდა ხანძთის სავანე, როგორც ირკვევა, შეიცავდა მთელ რიგ სხვა ნაგებობებს, დარბაზებს, რომელთა ნანგრევებით დაფარულია ხანძთის ტერიტორია³.

აქ ჩვენ შევჩერდებით ხანძთის მთავარი ტაძრის ნაგებობაზე.

ეს ძეგლი, ხანძთის მთავარი ტაძარი, თავისი გეგმით ბაზილიკისა და ჯვარის ტიპის შეერთებას წარმოადგენს. ხანძთის ეს ძეგლი, რომელსაც გიორგი მერჩულე „მშვენიერი“-ს სახელწოდებით მოიხსენებს, კლარჯეთის არქიტექტურული სკოლის მართლაც ერთ-ერთი საუკეთესო ქმნილებაა. კლარჯეთის სავანეთა მხარის ძეგლებიდან, რომლებიც ჩვენ დრომდე მოღწეულია, ხანძთა, ოპიზასთან ერთად, ხელოვნების ყველაზე მნიშვნელოვანი ძეგლებია.

მნიშვნელობა ხანძთის ძეგლისა ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის კიდევ უფრო იზრდება იმის გამო, რომ შესაძლო ხდება ამ ძეგლის ზუსტად დათარიღება.

ცნობილია აგრეთვე ამ ძეგლის ხუროთმოძღვარიც.

გიორგი მერჩულე ამ ძეგლის, ხანძთის მთავარი ტაძრის აგების შესახებ (რომელსაც იგი „ახალი ეკლესიის“ სახელწოდებით მოიხსენიებს), დაწერილებით ცნობებს გადმოგვცემს. ეს ცნობები მე-10 საუკუნის თანამედროვე მწერლისა თავისი დეტალებით, რომლებიც იმდროინდელ მშენებლობას ეხება, იმდენად საყურადღებოა, რომ საჭიროდ მიგვაჩნია მისი მოყვანა. გიორგი მერჩულე გადმოგვცემს:

„შემდგომად გურგენ კურაპალატისა [881—891 წ.], ძეჲან მისჲან აშოტ ერისთავთა-ერისთავმან [კუხმან, 896—918 წ.] ხანძთას ახალი ეკლესიაჲ დაიწყო წადიერად და ურიცხვ შესაწირავი გარდაჰმატა მას. ზოლო. იყო მას ჟამსა ხანძთას წინამძღურად მამაჲ არსენი, ნათესავით (ე. ი. შთამომავლობით) აზნაური; ამისითა განზრახვითა იქმნა დაწყებაჲ ახ-

¹ მანუქილბაში გვაქვს ტაძარი დარბაზული ტიპისა, რომლის აღმოსაფლეთი კედლის კამაროსან მინაშენთან გამოყვანილია წყარო (ტ. VII, გვ. 155 და სურათი 49).

² ამ ნაგებობის — დარბაზის შესახებ მ. რი შენიშნავს: „Назначение здания, был ли он синаод, риблюотека или что другое, пока трудно сказать“ (ტ. VII, გვ. 154).

³ იხ. იქვე, გვ. 139—156.

ლისა მის და შუენიერისა ეკლესიისა ფიცხელსა მას კლდესა ზედა, რომელიცა ფრიადითა შრომითა და ქეთა-კირითა მყარითა მრავალთა ქამთა დაავაკეს, და ესრეთ შეჭარაცხეს შემზადებამ ადგილისა მის, ვითარმცა სრულიად აღეშენა. არამედ აკურთხენ ქრისტემან ამონა [ხუროთმოძღვარი], სიბრძნით სრულიად მაშენებელი, და შემწენი ყოველნი, რომელთაგან კეთილად განემარჯუებოდა შენებამ ეკლესიისა მის. ხოლო ქვაა და კირი ფრიად შორით მოაქუნდა ძნელთა მათ გზათა კაცთა ზურგითა, და ყოველი სასწორითა იწონებოდა, რამეთუ იყიდდეს მაშენებელნი იგი.

„მას ჟამსა გარდაიცვალა ღმრთის-მსახური იგი კელმწიფეა [აშოტ კუხი, ერისთავთ-ერისთავი, 918 წელს], წმიდათა ეკლესიათა მაშენებელი და მონაგებთა შემწირველი და გლახაკთა მოლუაწეა და დაემარხა ხანძთას...

„ხოლო გურგენ [918—941 წ.], ძმის-წული აშოტისი, დიდი იგი კელმწიფეა ფრიადთა ნათესავთა, ღმრთისა მიერ დაჯდა ერისთავთა-ერისთავად, და მან განასრულა ეკლესია იგი ახალი ხანძთისა, და მის თანა ყოველთა დიდებულთა კელმწიფეთა, და აზნაურთა, და ყოველმან ერმან მორწმუნეთამან, და უფალმან კეთილი მოუკლებელი მიეცინ ყოველთავე“¹.

ამრიგად, ხანძთის ტაძარი აგებული ყოფილა მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში, ხელმწიფეთა (მთავართა) — აშოტ კუხის ერისთავთ-ერისთავის († 918 წ.) და გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავის († 941 წ.) დროს.

ხუროთმოძღვარი ძეგლისა ყოფილა ამონა, რომელსაც განთქმული ხელოვანის სახელი ჰქონია მოხვეჭილი და რომელსაც გიორგი მერჩულე „სიბრძნითა მაშენებელს“ უწოდებს.

აქ ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ გიორგი მერჩულის აღწერილობის, კერძოდ, ერთდგულზე, საიდანაც ჩვენ ვღებულობთ ახალ ზედმეტ დადასტურებას იმ ფაქტისას, რომ ესაგანე არის სწორედ ხანძთა, ხოლო მთავარი ტაძარი არის ის ძეგლი, რომელსაც გიორგი მერჩულე „ახალი ტაძარის“ სახელით მოიხსენიებს.

გიორგი მერჩულეს, როგორც ვნახეთ, აღნიშნული აქვს, რომ ხანძთის ტაძარი აგებულ იქმნა „ფიცხელსა მას კლდესა ზედა“, რომლის დაეკვებამ, „ქეთა-კირითა მყარითა“ გასწორებამ, „მრავალი ჟამის“ შრომა მოითხოვაო, იმდენად დიდი შრომა, რომ როდესაც ადგილი საფუძველისა შეამზადეს, ეს ისე იქმნათ მიღებული, რომ მთავარი შრომა უკვე გაწეულია და ტაძარი ძირითადად კიდევ ააშენესო. გიორგი მერჩულე, როგორც ვნახეთ, წერს: „იქმნა დაწყება ახლისა მის და შუენიერისა ეკლესიისა ფიცხელსა მას კლდესა ზედა, რომელიცა ფრიადითა შრომითა და ქეთა-კირითა მყარითა მრავალთა ქამთა დაავაკეს და ესრეთ შეჭარაცხეს შემზადებამ ადგილისა მის, ვითარმცა სრულიად აღეშენა“.

საკმაო გვეცნოთ ხანძთის მთავარი ტაძრის ფოტოგრაფიებს (იხ. ფოტო ძეგლისა ნ. მარის გამოცემაში, TP, VII, გვ. 138—140, სურათები 48 და 50), რათა ნიშანდობლივ ამოვიცნათ გიორგი მერჩულის აღწერილობა. ხანძთის ტაძარი, მართლაც, აგებულია „ფიცხელი“ კლდის ფერდობზე, იგი მთლიანად ამოყვანილია ხელოვნურად შექმნილ საფუძველზე. კლდის ფერდობი იმდენად „ფიცხელი“ დაქანებული ყოფილა, რომ მის დასაყვებლად აუცილებელი გამხდარა მაღალი კედლის აღმართვა და ხელოვნური მოედნის შექმნა.

ეს ხელოვნური მოედანი თავისი აზიდული კედლით იმდენად თავისებურია და დიუ შთაბეჭდილებას სტოვებს, რომ ნ. მარი ხანძთის ამ მთავარი ტაძრის აღწერილობის დროს საგანგებოდ შენიშნავს: „снаружи [сверху] южнойе более всего основание“. ნ. მარი ტაძრის აღწერილობის მნიშვნელოვან ნაწილს სწორედ ამ ხელოვნური საფუძვლის აღწერილობას მიუძღვნის; ნ. მარი წერს:

¹ გიორგი მერჩულე, გვ. 71—72.

„Снаружи [церкви] любознательно более всего основание. Почва здесь представляет слат и прежде всего кладком крупными малоотделанными камнями сравнена почва. Для сравнения почвы под церковью со стороны Портинской речки понадобилось у верхней линии склона семь рядов кладки, высотой 2 сажени, 1 арш., 5 1/2 в., у нижней линии десять рядов, высотой 2 сажени, 2 арш., 10 1/2 в. В эту же высоту входит докол церкви из черного камня, с одним рядом низких камней под ним.

„Сверху и снизу, т. е. с севера и с юга, этого выведенного из камней фундамента на протяжении 5 сажени, 2 арш., 11 в. примыкают кладки, также для уравнивания почвы...

„Церковь выведена аккуратно на собственном искусственно созданном фундаменте так, что линии ее стен находятся в одной плоскости с линиями соответствующих стен фундамента...“

ამრიგად, აღნიშნულის შემდეგ გასაგები ხდება გიორგი მერჩულის საგანგებო მოთხოვნა ტაძრის საფუძვლის შემზადების შესახებ, რომ ტაძარი აგებულ იქნა „ფიცხელსა მას კლდე-სა ხედა, რომელი ფრიადითა შრომითა და ქვითა-კირითა მუართთა მრავალთა ჯამთა დაავა-ყეს და ესრეთ შემკაცხეს შემზადებაჲ ადგილისაჲ მის, ვითარმცა სრულიად აღუშენა“.

ხანძრის მთავარი ტაძრის აშენების დროს ეკუთვნის დაზიანებულად და-ცული წარწერა (რომელიც თავდაპირველად, როგორც ჩანს, ხუთ ქვაზე ყო-ფილა მოთავსებული და რომლისაგან ამჟამად ორი ქვაა გადარჩენილი). წარ-წერა შესრულებულია კლასიკური ხანის — მეათე საუკუნის ასომთავრულით¹.

მოგვიყავს წარწერის ტექსტი, ქარაგმების გაუხსნელად, დაკარგული და დაზიანებული ადგილების აღდგენით.

ნიშანი² აღნიშნავს, რომ ასო დაზიანებულია მხოლოდ ნაწილობრივ და მისი წაკითხ-ვა შესაძლებელია.

შრგვალ ფრჩხილებში ( ) ჩასმულია ასოები და სიტყვები, რომლებიც დაკარგულია და რომელთა აღდგენა შესაძლებელი ხდება სიტყვის გადარჩენილი ნაწილისა და აზრის საერთო მიმდინარეობის მიხედვით.

	(I)	(II)	(III)	(IV)	(V)
1.	(სახელით	ლ ^{ის}	(ათა და)	იღვა	(საფუჟ)
2.	(ძველი დ)	ა ბა	(ლავარი)	გარდ	(აერთხა)
3.	(ლ ^{წლითა})	კელმ	(წიფეთა და)	ერისით	(ა მმთ)
4.	(მთ ^{ვრბ})	სა ე	(ზრამსა)	ა ^{ჩსს}	(ა)-----
5.	-----	ს ^{ით}	-----	ლსა	-----
6.	-----	დ ^{სკე}	-----	თ ღრა	-----
7.	-----	ლოც	(ვასა მო)	მივსე	(ნეთ)

ქარაგმების გახსნით:

1. (სახელითა) ღმრთისა(ათა და)იღვა (საფუჟ)-
2. (ძველი დ)ა ბა(ლავარი) გარდ(აერთხა)
3. (ლუაწლითა) კელმ(წიფეთა და) ერისით(ა, მამათ)-

¹ იხ. ნ. შატი, Дневник, ТР, VII, გვ. 149.

² იხ. იქვე, სურათი 53 (გვ. 145—146).

4. (მთავრობა)სა ე(ზრახსა) ანჩელის(ა) * ----

5. -----

6. -----

7. ----- ლოც(ვასა მო)მიკსენ(ეთ).

გიორგი მერჩულე, როგორც ვნახეთ, მოგვითხრობს, რომ ხანძთის მთავარეპიტაპარი აგებული იყო მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში ხელმწიფე გზის (მთავრების) აშოტ კუხისა და გურგენ დიდის დროს, თანამოღვაწეობით სხვათა ხელმწიფეთა, აზნაურთა და აგრეთვე ერისა.

ამას უდგება ჩვენი წარწერის ტექსტის ჩვენება:

„(ლუაწლითა) კელმ (წიფეთა და) ერისით(ა)“.

აქ გამოთქმებიც კი ერთი და იგივეა; შეადარეთ ამას გიორგი მერჩულის ტექსტი: განასრულეს — „დიდებულთა კელმწიფეთა...და ყოველმან ერმან“ (გიორგი მერჩულე, გვ. 72).

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ შენიშვნებს ხანძთის სავანის ამ ძეგლის შესახებ.

ჩვენ აქ აღარ ვჩერდებით ხანძთის სავანის დანარჩენ ძეგლებზე. მათი აღწერილობა მოცემულია ნ. მარის მიერ (იხ. Дневник поездеи в Шавшетию и Кларджетию, ТР, VII, გვ. 139—155, 202).

ბ

ძირითადი წყაროები კლარჯეთის სავანეთა ისტორიისათვის

მეორე სპეციალური საკითხი, რომელზედაც უნდა შევჩერდეთ აქ წინასწარ, ვიდრე გადავიდოდეთ კლარჯეთის 12 სავანეთა ისტორიის ზოგად განხილვაზე, ეს არის ძირითადი პირველწყაროების მიმოხილვა.

კლარჯეთის სავანეთა ისტორიისათვის მე-5 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-10 საუკუნემდე სამი ძირითადი წყარო არსებობს:

მთავარი წყარო, რომელიც მოიცავს კლარჯეთის სავანეთა ისტორიას მერვე საუკუნიდან მეათე საუკუნემდე, — ეს არის ჩვენი ძეგლი — გიორგი მერჩულის თხზულება.

ხოლო უფრო ადრინდელი ხანისათვის, მეხუთე საუკუნიდან ვიდრე მეშვიდე საუკუნემდე, კლარჯეთის სავანეთა შესახებ ცნობებს შეიცავს ორი ძეგლი:

ა. „ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა“.

ბ. ბასილი ზარზმელის თხზულება: „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა“.

*

ა. საისტორიო ძეგლი „ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა“ შეტანილია ძველ ქართულ მატანეთა ცნობილ კრებულში ქართლის ცხოვრებაში (იხ. ქართლის ცხოვრების კრებული, მარიამ დედოფლისეული ნუსხა, გვ.*294 — *400).

* ანჩელი მამამთავარი, როლის სახელის დაწერილობა დაზიანებულად არის მოღწეული და რომლის სახელი იწყება ასოთი „ე(—)“, ჩანს. არია „ე(ზრ) ანჩელ“. როგორც ეს ირკვევა გიორგი მერჩულის ძეგლის დამატებიდან. „ეზრ ა... ღირსი ანჩელი მამათთავარი... დიდებულთა აზნაურთა დაფანჯულთა შვილი“ მე 10 საუკუნის ნახევრის მოღვაწე იყო (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 167).

ეს ძველი, ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, რომლის შესახებ უფრო დაწერილებით სხვა ადგილას გვაქვს საუბარი, როგორც ირკვევა, დაწერილია მე-9 საუკუნეში¹.

ირკვევა ამასთან, რომ ავტორს ხელთა ჰქონია ვახტანგ გორგასარის მეფობის აღწერილობის ძველი წყარო. ეს ძველი წყარო ავტორს გამოყენებული ჰქვს მეტწილად მათიანის უკანასკნელ თავებში (იხ. მათიანის ტექსტი, გვ. *391—*400 მარიამის ნუსხით; იხ. აგრეთვე გვ. *359).

კერძოდ, ამ ძველი პირველწყაროდან მომდინარეობს ორი ნაკვეთი, რომლებიც ეხება საეკლესიო მშენებლობას საქართველოში და, კერძოდ, კლარჯეთში.

რადგან ჩვენ ქვემოთ არა ერთგზის მოგვიხდება დავემყაროთ ამ ტექსტებს, მოგვყავს აქ ისინი მთლიანად.

პირველი ტექსტი, რომელიც ეხება საეკლესიო მშენებლობას მთლიანად საქართველოში, იკითხვის შემდეგნაირად:

„ხოლო მცხეთას მეფემან ვახტანგ [გორგასარმან] აღაშენა ეკლესია მოციქულთა სვეტი-ცხოველი, და უპყრა სვეტსა შინა სამხრით ადგილსა მას, სადა იგი დაცემულ იყო ეკლესია, რომელ არს სიონი დიდი, და მუნ შინა დასვეს პეტრე კათალიკოზიდ, და სამოელ ეპისკოპოსად—მცხეთას საეპისკოპოსოსა;

„და დასვა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს, ეკლესიასა ახიზისასა;

„ერთი არტაანს — ერუშეთს;

„ერთი ჯავახეთს — შუენდას;

„ერთი — მანგლისს;

„ერთი — ბოლნისს;

„ერთი — რუსთავს;

„ერთი ნინოწმიდას, უჯარმის კარსა, რომელ ვახტანგს გორგასარსა აღეშენა;

„ერთი — ქერემს, მისვე აღშენებულსა, და მუნ ქმნა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი იგი აღაშენა მანვე;

„ერთი — ჩელეთს, რომელი სოფელსა შუა აღაშენა;

„ერთი — ხორნაბუჯს;

„და ერთი აგარაკს, რომელი არს ხუნანის გაერთებით (resp. გაშართებით).

„და შემდგომად ამისა აღაშენა ეკლესია ნიქოზისა, საგზებელსა თანა ცეცხლისასა, და დასვა ეპისკოპოსი, სადა იგი ეფლა გვამი წმიდისა რაქედნისი, რომელი იწამა სპარსთა მიერ წყობასა (ბრძოლასა) ვახტანგისასა“².

¹ ეს ძველი, ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ჯუანშერის ქრონიკის არსებულ რედაქციას, ხოლო ეს უკანასკნელი 872—912 წლებს ეჭვუვაის. ამავე დროს ირკვევა, რომ ცხორება ვახტანგ გორგასარისა უფრო გვიანი დროსაა, ვიდრე ლეონტი მროველის „ცხორება ქართველთა მეფეთა“, რომელიც მე-8 საუკუნის ძველია. (იხ. პ. ინგოროყვა, ლეონტი მროველი, ენციკლის მოამბე, X, 1941 წ., გვ. 93—152; პ. ინგოროყვა, ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, თურნ. „მნათობი“, 1939 წ., № 10—11. გვ. 199—208, 211—2 4).

² იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *391—392/179 (ანასუელი ნუსხა, გვ. 135).

როგორც სამართლიანად აღნიშნა ივანე ჯავახიშვილმა, ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი ტექსტი, რომელიც მე-5 საუკუნეს, ვახტანგ გორგასარის ხანას ეხება, ავთენტური ხასიათისაა¹.

ასევე ავთენტური ხასიათისაა და ცხადია ვახტანგ გორგასარის იმავე ძველი მატრიანიდან მომდინარეობს აგრეთვე მეორე ტექსტი, რომელიც იდენტური ხასიათისაა და ეხება მშენებლობას კლარჯეთის მხარეში;

„ხოლო ქრისტოფორმან ვახტანგ გორგასარისამან კლარჯეთისა ქუთუანასაჲ აღაშენა ციხე არტანუჯისა,

და მონასტერი, რომელი არს ოპიზისა,

და სამნი ეკლესიანი: დაბისა, მერისა და შინდობნისა,

და განაახლა ციხე ახიზისა და ქმნა იგი ქვაბად“².

ასეთია ეს ორი მოკლე ტექსტი, რომლებიც უაღრესად მნიშვნელოვანს ავთენტურ ცნობებს შეიცავენ და რომლებიც, როგორც ირკვევა, მომდინარეობენ ვახტანგ გორგასარის ძველი მატრიანიდან.

ამრიგად, ამ უწყებათა თანახმად, კლარჯეთის საეპისკოპოსო ახიზისა დაარსებული ყოფილა ვახტანგ გორგასარის დროს, მე-5 საუკუნეში (იხ. პირველი ტექსტი).

ასევე მე-5 საუკუნეში ყოფილა დაარსებული კლარჯეთის სავანე ოპიზა, აგრეთვე ტაძრები კლარჯეთისა — დაბისა, მერისა და შინდობნისა. მე-5 საუკუნეშივე ყოფილა აგებული კლარჯეთის ციხე არტანუჯი. რაც შეეხება ახიზის ციხეს, იგი ვახტანგ გორგასარის ხანის ადრე არსებულა და მე-5 საუკუნეში იგი მხოლოდ განუახლებიათ (იხ. მეორე ტექსტი).

გადავიდეთ ამის შემდეგ მეორე ძეგლზე — ბასილი ზარზმელის თხზულებზე: „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა“.

ამ ძეგლზე ჩვენ მოგვიხდება აქ დაწვრილებით შევჩერდეთ, რადგან სამეცნიერო ლიტერატურაში სრულად შემცდარი შეხედულება იყო გამოთქმული ამ ძეგლის დაწერის თარიღის შესახებ და აგრეთვე ამ ძეგლში აღწერილი ამბების დროის შესახებ.

სახელდობრ, გამოთქმული იყო შეხედულება, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება დაწერილია მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარში, ხოლო სერაპიონ ზარზმელი და მისნი თანამედროვენი (რომელთა ბიოგრაფიასაც აგვიწერს ბასილი ზარზმელი) ვითომც იყვნენ მოღვაწენი მეცხრე საუკუნის — მეათე საუკუნის დასაწყისისა.

სინამდვილეში კი, როგორც შემდეგ გამოიკვევა, აქ არის შეცდომა მთელი სამი საუკუნით.

სახელდობრ, როგორც შემდეგ დავინახავთ, ბასილი ზარზმელის თხზულება დაწერილია არა მეათე საუკუნის პირველ ნახევარში, არამედ მეშვიდე

¹ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, I, 1928 წ., გვ. 277—278.

² იხ. ცხოვრება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *359/157—158 (იხ. ხელნაწერთა ვარიანტებთან დედოფლისწული ქართლის ცხოვრების გამოცემაში, გვ. LXXXII—LXXXIII).

საუკუნეში; ხოლო სერაპიონ ზარზმელი და მისნი თანამედროვენი ყოფილან მოღვაწენი არა მეცხრე-მეათე საუკუნეთა, არამედ მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეთა.

დადგენა ბასილი ზარზმელის თხზულების დაწერის თარიღისა (ასევე დადგენა ამ თხზულებაში მოხსენებული მოღვაწეების ცხოვრების დროისა), — ჯანსაყუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის, საქართველოს ძველი კულტურისა და საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიისათვის, ხოლო კერძოდ კი იმ საკითხისათვის, რომელიც აქ ჩვენი განხილვის უშუალო საგანს შეადგენს, — მესხეთის მხარეთა ისტორიისათვის.

იმისდა მიხედვით, თუ რა დროს მივაკუთვნებთ სერაპიონ ზარზმელისა და მის თანამედროვეთა მოღვაწეობას, მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეებს, თუ მეცხრე-მეათე საუკუნეებს, სრულებით სხვადასხვა სახით წარმოგვიდგება მესხეთის მხარეთა ისტორია ადრეულ საშუალო საუკუნეებში.

ამის გამო ჩვენ აქ მოგვიხდება დეტალურად განვიხილოთ ამ ძეგლის თარიღის საკითხი.

რომ ბასილი ზარზმელის თხზულებაში მოხსენებულნი პირნი მიქელ პარეხელი, სერაპიონ ზარზმელი, იოანე და სხვანი მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეთა მოღვაწეები არიან და რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება მე-7 საუკუნეშია დაწერილი, ამის შესახებ თვით თხზულებაში ჩვენ გვაქვს გარკვეული ჩვენებანი.

ჯერ მიქელ პარეხელის დროის შესახებ, რომელმაც დააარსა კლარჯეთში სავანე პარეხი და რომელიც იყო მასწავლებელი სერაპიონ ზარზმელისა.

მიქელ პარეხელის მოღვაწეობის დასაწყისის გამო, ბასილი ზარზმელის თხზულებაში შემდეგია მოთხრობილი:

„აღუშენა რა წმიდაა და დიდი უდაბნოა [სავანე] ოპიზაა — მონაზონთა მიერ, რომელთა ეწოდება ამონა, ანდრია, პეტრე და მაქარი, ამისსა შემდგომად მოვიდა მუნით [ოპიზით] [მიქელ] და აღაშენა — მცირე ეგუტერი, შესაკრებელი მცირეთა ძმთაა — რომელსა პარეხ უწოდინ. ხოლო ესე სიტყუა მამათა მიერ მოვალს ჩუენდა, რამეთუ მიქელ იყო აღმაშენებელი, — რომელი იყო მოწაფე დიდისა შიოხსი, საკვრელთ-მოქმედისაა, რომელი ვითარცა მთიები განთიადისაა ბრწყინვიდა ქუეყანასა ქართლისასა“¹.

ამ ცნობაში ჩვენ გვაქვს ორი სრულიად გარკვეული სათარილო ჩვენება, რომლებიც ქრონოლოგიურად ეფარდება და იმოწმებს ერთიმეორეს.

1. ოპიზა, როგორც ეს დასტურდება ვახტანგ გორგასარის მატიანის ზემოთ-მოყვანილი უწყებიდან, დაარსებული იყო ვახტანგ გორგასარის დროს, ე. ი. მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში.

2. შიო მღვიმელი, „რომელი ვითარცა მთიები განთიადისაა ბრწყინვიდა ქუეყანასა ქართლისასა“, მე-6 საუკუნის პირველი ნახევრისა და შუა წლების

მოღვაწეა; დასაწყისი შიო მღვიმელის მოღვაწეობისა, ჩანს, არ სცილდება 510 — 520 წლებს¹.

ამრიგად, როგორც მოგვითხრობს ბასილი ზარზმელი, ჯერ კიდევ არ იყო გასული დიდი ხანი მას შეჰდევ, რაც დაარსებულ იქმნა ოპიზა, რომ აქ, ოპიზაში, დამკვიდრებულა შიო მღვიმელის მოწაფე მიქელი; ხოლო რაკი ოპიზა დაარსებული იყო მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ხოლო შიო მღვიმელის მოღვაწეობა 510 — 520-იანი წლებიდან იწყება, ამის მიხედვით მიქელის დამკვიდრება ოპიზაში საკმაო მიახლოებით მეექვსე საუკუნის შუა წლებს უნდა მიეკუთვნოს. აღნიშნულის მიხედვით, მიქელის მოღვაწეობა კლარჯეთში, ჯერ ოპიზაში, ხოლო შემდეგ პარეხში, ძირითადად მეექვსე საუკუნის მეორე ნახევრით შემოიფარგლება.

მიქელის მოღვაწეობის შედეგად პარეხი განათლების მნიშვნელოვანი ცენტრი გამხდარა. ბასილი ზარზმელის ცნობით მიქელს „მრავალნი აქუნდეს მოწაფენი, სრულნი და ბრწყინვალენი სათნოებითა“, რომელთა შორის მთავარნი ყოფილან ბასილი და მარკელაოზ პარეხელნი. უფრო გვიან ბასილის მოწაფენი გამხდარან სერაპიონ ზარზმელი და მისი ძმა იოანე. მიქელთან დაახლოებული პირი ყოფილა აგრეთვე გიორგი მაწყვერელი.

მიქელ პარეხელი განთქმული მოძღვარი ყოფილა და ბასილი ზარზმელის სიტყვით მისნი მოწაფენი მოისმენდნენ „მდინარეთა უმდიდრესთა სწავლათა“.

მიქელ პარეხელის გარდაცვალების შემდეგ მისი ბიოგრაფია აღუწერიათ მის მოწაფეებს. ეს ბიოგრაფია მიქელ პარეხელისა მოხსენებული აქვს ბასილ ზარზმელს თავის თხზულებაში².

განვიხილოთ ამის შემდეგ ბასილი ზარზმელის ცნობები სერაპიონ ზარზმელის შესახებ.

ბასილის ცნობით, სერაპიონ ზარზმელი წარმოშობით კლარჯეთის ქვეყნიდან იყო, მდაბიოთა წრიდან; სერაპიონის მშობლები ყოფილან „ლიტონად“ (უბრალოდ) მცხოვრებნი, რომლებიც „შრომით და ქუეყნის მოქმედებით“ (მისწის-მოქმედებით) ირჩენდნენ თავს.

სერაპიონი და ორი. მისი ძმა (ერთი უფროსი, რომლის სახელი მოხსენებული არაა, და მეორე უმცროსი, სახელად იოანე) ჯერ კიდევ არ ყოფილან სრულწლოვანნი, როდესაც დაობლებულან, მათ დაჰკარგეს ჯერ დედა, შემდეგ მამა.

მამის სიკვდილის შემდეგ უფროსი ძმა მამულში დარჩენილა და მიწათმოქმედებას შესდგომია, ხოლო უმცროსი ძმები — სერაპიონი და იოანე — შესულან სასწავლებლად პარეხის სავანეში.

ამ დროისათვის პარეხის სავანეში, მიქელ პარეხელის ხელმძღვანელობით, ფართოდ ყოფილა გაშლილი საგანმანათლებლო მუშაობა.

სერაპიონისა და მისი ძმის იოანეს შესვლა სასწავლებლად პარეხის სავანეში, როგორც ირკვევა, მომხდარა პარეხის დაარსების არა პირველ ხანაში,

¹ შიო მღვიმელის მეტაფრასული ცხორების მიხედვით, შიო მღვიმელის მოღვაწეობის პირველი პერიოდი იმ ხანას ეკუთვნის, როდესაც იბერიაში (ქართლში) ჯერ კიდევ არ იყო მეფობა მოსაბილი.

² იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 150—151.

არამედ შემდეგ, დაახლოებით მიქელის მოღვაწეობის შუა პერიოდში, როდესაც მიქელი გარემომორტყმული ყოფილა მრავალი მოწაფეებით. პარეხის სავანეში სერაპიონისა და მისი ძმის უშუალო მასწავლებლები ყოფილან მიქელ პარეხელის მოწაფეები ბასილი და მარკელაოზ პარეხელნი.

აღნიშნულის მიხედვით, სერაპიონისა და იოვანეს პარეხში დამკვიდრება უნდა მიეკუთვნოს საკმაო მიახლოებით მეექვსე საუკუნის მეორე ნახევარს. ხოლო რაკი სერაპიონი და იოანე, პარეხში სასწავლებლად შესვლის დროს, ჯერ კიდევ ყმაწვილები ყოფილან, ამის მიხედვით მათი დაბადების თარიღი დაახლოებით მეექვსე საუკუნის შუა წლებში არის სავარაუდებელი.

სერაპიონი და მისი ძმა იოანე, მას შემდეგ რაც ისინი განათლებას მიიღებენ პარეხის სავანეში, გადადიან სამცხის პროვინციაში. აქ, სამცხეში, სერაპიონი დააარსებს ზარზმის განთქმულ სავანეს, ხოლო შემდეგ იოანე დააარსებს აგრეთვე სამცხეში, ყველის ხეობაში (ახლანდელ ფოცხოვში, რომელიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია), მეორე სავანეს, რომელსაც ეწოდა იოანე-წმიდა.

მიქელ პარეხელი, რომლის მოღვაწეობა კლარჯეთში მეექვსე საუკუნის ნახევრიდან იწყება, ჩანს, გარდაცვლილა მეექვსე საუკუნეშივე, ან მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეთა საზღვარზე, სერაპიონისა და იოანეს სიცოცხლეში (სახელდობრ, როგორც აღნიშნულია ბიოგრაფიაში, მიქელი გარდაცვლილა მას შემდეგ, რაც სერაპიონმა დააარსა ზარზმის სავანე, ხოლო უწინარეს იოანე-წმიდის სავანის დაარსებისა).

რაც შეეხება სერაპიონსა და იოანეს, ისინი, ჩანს, გარდაცვლილან მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში; სერაპიონსა და იოანეს ღრმა მოხუცებამდე მიულწვეიათ, ბიოგრაფის სიტყვით მათ წარვლეს „სიმრავლე წელთა და სიბერთა კეთილითა განპოხნეს“.

ამრიგად, სერაპიონისა და იოანეს დაბადების თარიღი საკმაო მიახლოებით უნდა მიეკუთვნოს მეექვსე საუკუნის შუა წლებს, ხოლო გარდაცვალება მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარს.

დასასრულად, მწერლის ბასილი ზარზმელის ცხოვრების დროის შესახებ.

ბასილი ზარზმელი იყო ძმისწული სერაპიონისა, შვილი სერაპიონის უფროსი ძმისა.

ბასილი მისულა ზარზმაში მისი ბიძის სერაპიონის გარდაცვალების შემდეგ, ე. ი. მეშვიდე საუკუნის პირველ ნახევარში. უფრო გვიან ბასილი გამხდარა წინამძღვარი ზარზმის სავანისა.

ბასილის თავისი თხზულება, — ბიოგრაფია სერაპიონ ზარზმელისა და მისთა თანამოღვაწეთა, — დაუწერია ზარზმაში; დაუწერია იგი, ჩანს, უფრო ადრე, ვიდრე ზარზმის წინამძღვარი გახდებოდა.

ასეთია ის ცნობები, რომლებიც ჩვენ მოგვეპოვება ჩვენი მწერლის ბასილი ზარზმელის შესახებ.

ამრიგად ირკვევა, რომ ბასილი ზარზმელის საზოგადოებრივი მოღვაწეობა მე-7 საუკუნის ეკუთვნის და მისი თხზულება — ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა — მე-7 საუკუნეშია დაწერილი.

ჩვენ გავეცანით ვველა იმ ძირითად სათარილო ცნობებს, რომელთაც შეიცავს ბასილი ზარზმელის თხზულება და რომელთაც მნიშვნელობა აქვთ ამ ძეგლის ქრონოლოგიის დასადგებად.

დაგვარჩენია შევაჯამოთ ზემოთ-აღნიშნული.

ირკვევა, მაშასადამე, შემდეგი:

1. კლარჯეთის უძველესი საეპარქიო დაარსებულია მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასარის დროს. ამ თარიღს ადასტურებს ერთიმეორისაგან დამოუკიდებლად ორი საისტორიო წყარო: ვახტანგ გორგასარის მატინე და ბასილი ზარზმელის თხზულება.

2. კლარჯეთის მეორე საეპარქიო დაარსებულია მე-6 საუკუნის ნახევრის ახლო ხანებში. მისი დამაარსებელია მიქელ პარეხელი, მოწაფე შიო მღვდელისა.

3. მიქელ პარეხელის მოწაფეების სერაპიონისა და იოანეს ცხოვრების თარიღები, როგორც ირკვევა, შემდეგია: მათი დაბადება ეკუთვნის დაახლოებით მეექვსე საუკუნის შუა წლებს, ხოლო გარდაცვალება მე-7 საუკუნის პირველ ნახევარს. სერაპიონს დაუარსებია ზარზმელის საეპარქიო მეექვსე საუკუნის მეორე ნახევარში ან მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეთა საზღვარზე (მიქელ პარეხელის სიცოცხლეში); მას შემდეგ იოანეს დაუარსებია, აგრეთვე სამცხეში, მეორე საეპარქიო, რომელსაც ეწოდა იოანე-წმიდა.

4. საზოგადოებრივი მოღვაწეობა მწერლის ბასილი ზარზმელისა (რომელიც იყო ძმისწული სერაპიონ ზარზმელისა) — მეშვიდე საუკუნეს ეკუთვნის. თხზულება ბასილისა — ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა — თარიღდება მეშვიდე საუკუნით.

*

ამრიგად, როგორც ირკვევა, ბასილი ზარზმელის თხზულება სრულიად ზუსტ ჩვენებებს შეიცავს, თუ როდის არის იგი დაწერილი (პირველ-დედანი), და რა დროს ეკუთვნის ამ ძეგლში მოხსენებულნი მოღვაწენი.

გავეცნოთ ამის შემდეგ, თუ რას ემყარება ის შეხედულება, რომელიც ბასილი ზარზმელის თხზულებას აშორებს მე-6—7 საუკუნეთა საზღვრებს და უფრო გვიან ხანას მიაკუთვნებს. ამ შეხედულების თანახმად, როგორც მოვიხსენეთ, ბასილი ზარზმელის თხზულება ვითომც დაწერილია მე 10 საუკუნის პირველ ნახევარში, ხოლო სერაპიონ ზარზმელი და მისნი თანამედროვენი ვითომც იყვნენ მოღვაწენი მე-9 საუკუნისა და მე-10 საუკუნის დასაწყისისა.

ეს შეხედულება უკანასკნელად ჩამოაყალიბა აკად. კორნელი კეკელიძემ ბასილი ზარზმელის თხზულების ახალი გამოცემის შესავალ წერილში¹.

რას ემყარება ეს შეხედულება?

სათავე ამ შეხედულებისა უნდა ვეძიოთ აკად. ნ. მარის შემცდარ კონცეფციებში კლარჯეთის მხარის ისტორიის შესახებ, კლარჯეთის მხარის ეროვნული კუთვნილების შესახებ.

¹ იხ. კ. კეკელიძის გამოცემა: „ადრინდელი ხანის ფეოდალური ქართული ლიტერატურა“ (I. იოანე საბანის ძე, II. ბასილი ზარზმელი), თბილისი, 1935 წ., გვ. 99—143.

ნ. მარი მთელ რიგ თავის ნაწერებში იმ აზრს ავითარებს, ვითომც კლარჯეთი მერვე საუკუნემდე სომხური პროვინცია იყო, სომხეთს ეკუთვნოდა, და ვითომც აქ ქართველები მხოლოდ მე-8 საუკუნიდან დამკვიდრდნენ.

ეს შეხედულება ნ. მარს, კერძოდ, გამოთქმული აქვს გიორგი მერჩულის თხზულების გამოცემის შესავალ წერილში, რომელიც 1911 წელს გამოქვეყნდა.

ნ. მარის ავტორიტეტი ჩვენში იმდენად დიდი იყო, რომ ნ. მარის ეს დაუსაბუთებელი მოსაზრება უკრიტიკოდ იქმნა მიღებული მთელ რიგ მკვლევართა მიერ, და მათ შორის კ. კეკელიძის მიერ. ნ. მარის მიდევნებით კ. კეკელიძე თავის ლიტერატურულ შტუდიებში დღემდისაც იმავე აზრს იცავს, რომ კლარჯეთი ვითომც სომხური პროვინცია იყო მე-8 საუკუნემდე, და რომ ქართველები აქ ვითომც მხოლოდ მე-8 საუკუნიდან დამკვიდრდნენ (იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1941 წ., გვ. 47).

ჩვენ ქვემოთ დაწვრილებით გვექნება განხილული ეს შეხედულება ნ. მარისა და კ. კეკელიძისა. ჩვენ ვნახავთ, რომ ნ. მარის და კ. კეკელიძის ეს აზრი სავსებით მცდარია, იგი სრულიად ყალბად აშუქებს ორი მეზობელი ქვეყნის საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის საკვანძო საკითხებს. პრეციზული ანალიზი ქართული, ბერძნული და აგრეთვე სომხური საისტორიო წყაროებისა საბოლოოდ ადასტურებს, რომ კლარჯეთი და აგრეთვე მისი მიმდგომი მხარეები, რომელთაც არა ქართულად აღიარებდნენ, ისტორიულად ძირეული ქართული ქვეყნებია.

საქართველო-სომხეთის ისტორიის ამ ძირითად საკითხებს, როგორც აღვნიშნეთ, ჩვენ დაწვრილებით ქვემოთ შევხებით. აქ კი ჯერჯერობით საუბარი გვექნება ბასილი ზარზმელის თხზულების თარიღის საკითხზე.

აქ საჭიროა მოვიხსენიოთ, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულების მონაცემები (ისევე როგორც ქართული მატინანეზის ჩვენებანი) ძირითადად ეწინააღმდეგება და აბათილებს ნ. მარისა და კ. კეკელიძის ზემოაღნიშნულ შეხედულებას კლარჯეთის შესახებ. ბასილი ზარზმელის თხზულებიდან (ისევე როგორც ქართული მატინანეზიდან) ირკვევა, რომ კლარჯეთი ძირითადი ქართული ქვეყანა ყოფილა და ეს მე-8 საუკუნეზე ბევრად ადრე. ადვილად გასაგებია ამის გამო, რომ ისინი, რომელნიც გამოსთქვამდნენ შეხედულებას, რომ კლარჯეთი მე-8 საუკუნემდე არ იყო ქართული ქვეყანა, ვერ გაიზიარებდნენ იმ აზრს, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება მე-8 საუკუნეზე ადრეა დაწერილი და ეხება მე-8 საუკუნეზე ადრინდელ ამბებს. ამიტომაც ბასილი ზარზმელის თხზულების თარიღი გვკვს ქვეშ იქმნა დაყენებული და მთელი საუკუნეებით გვიან იქმნა გადმოტანილი, როგორც შემდეგ დავინახავთ, სრულიად უსაბუთოდ.

*

გადავიდეთ ამის შემდეგ განხილვაზე საკითხისა, თუ რას ემყარება ეს შეხედულება, ვითომც ბასილი ზარზმელის თხზულება დაწერილია არა მეშვიდე საუკუნეში, არამედ მეათე საუკუნეში, და ვითომც აქ აღწერილი ხანა ეს არის არა მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეები, არამედ მეცხრე-მეათე საუკუნეები.

ეს შეხედულება მხოლოდ და მხოლოდ იმას ემყარება, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულებაში დასახელებული ზოგიერთი პირი ატარებს იმავე სახელებს,

რა სახელდებაც ატარებენ გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებული ზოგიერთი მოღვაწე (ხოლო გიორგი მერჩულის თხზულება კი უფრო გვიან ხანას აგვიწერს).

გადამწყვეტი მნიშვნელობის საბუთად მიჩნეულია უმთავრესად შემდეგი: ბასილი ზარზმელის თხზულებაში, როგორც უკვე მოხსენებული გვქონდა, მოთხრობილია, რომ პარეხის სავანე დაარსებული იყო მიქელის მიერ (რომელსაც ამის გამო ეწოდება მიქელ პარეხელი) და რომ მიქელს ჰყავდა მოწაფეები, რომელთაგან ერთი ატარებდა სახელს ბასილი; ხოლო გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებულია, რომ მე-9 საუკუნეში პარეხში მკვიდრობდაო ვინმე მიქელი, ხოლო მიქელის გარდაცვალების შემდეგ პარეხში მკვიდრობდაო ვინმე ბასილი (ეს უკანასკნელი თუმცაღა მიქელის მოწაფედ არ მოიხსენება).

ამის მიხედვით დაასკვნიან, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულებაში მოხსენებული პარეხელი მოღვაწენი მიქელი და ბასილი უნდა იყვნენო გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებულნი გვიანი დროის მოღვაწეები მიქელი და ბასილი.

ამ გაიგივებას შემდეგი მოსაზრება უდევს საფუძვლად. სახელების შებვედრა ერთსა და იმავე პუნქტში (ამ შემთხვევაში პარეხში) თითქოს არ შეიძლება იყოს შემთხვევითი და ეს ვითომც იმის მაჩვენებლად უნდა ჩაითვალოს, რომ აქ ერთსა და იმავე პირებთან გვაქვს საქმე.

ეს მოსაზრება, რასაკვირველია, ვერ უძლებს სერიოზულ კრიტიკას.

ვფიქრობთ არაა საჭირო სიტყვის გავრცელება იმის შესახებ, რომ მართო სახელების შეხვედრის მიხედვით არაფრის დამტკიცება რა შეიძლება. მით უმეტეს ისეთი სახელები, როგორიცაა მიქელი და ბასილი, იმდენად გავრცელებული და ხშირი იყო, რომ საუკუნეთა განმავლობაში ეს სახელები, რასაკვირველია, შესაძლოა მრავალგზის ყოფილიყო განმეორებული.

ავილოთ მაგალითისათვის ძველი ქართული ონომასტიკონიდან ქართლისკათალიკოზთა სია. ამ სიის განხილვიდან ჩვენ ვხედავთ, თუ როგორ ხშირად მეორედობდა ვიწრო პერიოდის ფარგლებში ერთი და იგივე სახელები (მათ შორის შედარებით მეტად იშვიათი სახელებიც კი).

ხოლო განსაკუთრებით ხშირი იყო სახელების განმეორება ძველ მონასტრებში. როდესაც მონასტერში ბერები პირველად აღიკვეცებოდნენ (ე. ი. მიიღებდნენ ბერობის ხარისხს), ისინი, როგორც ცნობილია, გამოიცვლიდნენ ერისკაცობის სახელებს, ხოლო ახალ სახელებად ისინი განსაკუთრებით ხშირად ღებულობდნენ მონასტრის დამაარსებელთა სახელებს, რომელთა ხსენებაც მიღებული იყო მონასტერში. ასე, მაგალითად, ზარზმის მონასტრის დამაარსებელი იყო სერაპიონი. ხოლო ამის შემდეგ ზარზმის წინამძღვართა შორის ჩვენ არა ერთგზის გვხვდება ეს სახელი სერაპიონი. (ასეუ სერაპიონის სახელს ატარებს ზარზმის წინამძღვარი მეფე ბაგრატის დროისა, გამოსახული ზარზმის ფრესკაში; ასევე სერაპიონის სახელს ატარებს ერთ-ერთი უკანასკნელი წინამძღვარი ზარზმისა მე-16 საუკუნეში).

ცხადია, ანალოგიური ვითარება გვაქვს ჩვენ პარეხის სავანეში. დამაარსებელი პარეხის სავანისა იყო მიქელი, ხოლო მიქელის პირველი რჩეული მოწაფე და შემკვიდრე იყო ბასილი (როგორც აღნიშნული გვქონდა-

მიქელის ცხოვრება საგანგებოდ ყოფილა კიდევ აღწერილი და ფართო პოპულარობით სარგებლობდა). ბუნებრივია ამის გამო, რომ შემდგომი ხანის პარეხელ მოღვაწეთა შორის გავრცელებით სარგებლობდა ეს სახელები პირველ პარეხელთა—მიქელისა და ბასილისი. და, კერძოდ, მეცხრე-მეათე საუკუნის საზღვარზე, გიორგი მერჩულის ხანაში, პარეხში დამკვიდრებულს მოღვაწეს, ბერად შედგომის დროს, არსებული ჩვეულების თანახმად, მიუღია სახელი ძველი პარეხელი მოღვაწის ბასილისა.

*

ამრიგად, მარტოოდენ შეხვედრა სახელებისა, რასაკვირველია, არაფერს ამტკიცებს.

ხოლო კიდევ უფრო უცნაურია დავემყაროთ ისეთ საეკვო საბუთს, როგორც არის სახელების უბრალო შეხვედრა და ამის მიხედვით უარვესით ისეთი პირდაპირი და უეჭველი საბუთები, როგორც არის საისტორიო წყაროების გარკვეული დამატარილებელი ჩვენებანი, სახელდობრ: 1) ჩვენება ოპიზის სავანის დაარსების შესახებ მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, 2) ჩვენება შიომღვიმელის მოღვაწეობის შესახებ მეექვსე საუკუნის პირველ ნახევარსა და შუა წლებში, და 3) ჩვენება პარეხის სავანის დაარსების შესახებ შიომღვიმელის მოწაფის მიერ ამავე დროს, მეექვსე საუკუნეში.

კერძოდ, საკითხში ოპიზისა და პარეხის დაარსების თარიღის გამო მე-5—6 საუკუნეთა მანძილზე, როგორც ვნახეთ, ერთმანეთს ეფარდება და ერთიმეორეს ამოწმებს ქართული მატრიანებისა და ბასილი ზარზმელის თხზულების შეთანხმებული ჩვენებანი.

ასეთია ეს სრულიად უეჭველი და გადამწყვეტი მნიშვნელობის დოკუმენტაცია ბასილი ზარზმელის თხზულების თარიღისა.

მაგრამ შესაძლოა ამაზე მეტიც ითქვას.

წყაროების ანალიზი ჩვენ გვაძლევს მკვიდრ საფუძველს სრულიად უდავოდ დავადანტურით აგრეთვე, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულებაში მოხსენებულნი მიქელ პარეხელი და მისი მოწაფე ბასილი სხვა პირები არიან. ხოლო გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებულნი მიქელი და ბასილი კიდევ სულ სხვა პირები. ამრიგად ამ ექვს, რომელიც გამოთქმული იყო ბასილი ზარზმელის თხზულების თარიღის გამო, ისეთი ზერელე მოსაზრების საფუძველზე, როგორც არის სახელების უბრალო შეხვედრა, საბოლოოდ ეცლება ნიადაგი.

იმისათვის, რათა ნათელი გახდეს, რომ ბასილი ზარზმელისა და გიორგი მერჩულის თხზულებებში დასახელებული მოღვაწეები სხვადასხვა პირები არიან, აქ საჭიროა წინასწარ გავითვალისწინოთ ზოგიერთი მომენტები კლარჯეთის სავანეთა მხარის ისტორიისა ადრეულ საშუალო საუკუნეებში.

ჩვენ უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ საისტორიო წყაროების ჩვენებათა თანახმად კლარჯეთის მხარეში მე-5 — 6 საუკუნეებში ფართო საეკლესიოსამონასტრო მშენებლობა ჩატარებულა; ამ დროს არის დაარსებული კლარჯეთში საეპისკოპოსო კათედრალები ახიზისა და ფორთისა, სავანებში ოპიზა და პარეხი, ტაძრები დაბისა, მერიისა და შინდობნისა.

ცნობილია აგრეთვე, რომ უფრო გვიან, მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარში, კლარჯეთის მხარემ დიდი კატასტროფა განიცადა, არაბთა გამანადგურე-

ზელი შემოსევა გადაიტანა. ჩვენ უკვე გვექონდა საუბარი იმის შესახებ, რომ მე-8 საუკუნის 30-იანი წლებში, როგორც ეს ირკვევა გიორგი მერჩულის ძეგლიდან და სუმბატ დავითის-ძის მატანიდან, შავშეთ-კლარჯეთი გავერანგებულა მურვან-ყრუს ლაშქრობათა დროს, „ოდეს იგი ყრუმან... შემუსრნა ციხენი ყოველნი და მოვლო შავშეთიცა და ლაღონი“, რის შემდეგაც, საისტორიო წყაროთა ცნობით, აობრებულა და უკაცრიელი გამხდარა დიდი ნაწილი შავშეთ-კლარჯეთისა¹.

კერძოდ, „ლაღონი“, რომელიც საგანგებოდ მოიხსენება მურვან-ყრუს ლაშქრობათა აღწერის დროს, ეს არის სწორედ კლარჯეთის სავანეთა მხარე², ე. ი. ის კუთხე, სადაც მდებარეობდა ოპიზა, პარეხი, დაბა, მერე, ფორთა.

ამრიგად, ამ დიდი დამსჯელი ექსპედიციების დროს, რომელიც ჩაუტარებია მურვან-ყრუს შავშეთ-კლარჯეთში, კერძოდ ეს კუთხე — კლარჯეთის სავანეთა მხარე — დაულაშქრავს არაბთა მხედრობის მთავარ ძალებს თვით მურვანის მხედართმთავრობით; ამით აიხსნება ის განსაკუთრებული განადგურება, რომელიც ამ კუთხეს, წყაროების ცნობის თანახმად, განუცდია.

მხარის ხელახალი აღდგენა იწყება მე-8 საუკუნის ნახევრიდან და გრძელდება მე-9 საუკუნის მანძილზე.

ამ დროს, მე-8 — 9 საუკუნეებში, კლარჯეთში არსდება მთელი რიგი ახალი სავანეები (ხანძთა, შატბერთი და სხვანი), ხოლო რაც შეეხება წინათ-არსებულ სავანე-მონასტრებსა და ტაძრებს, ზოგი მათგანი ისევ აღუდგენიათ ხელახლა, ზოგი კი მას შემდეგ აღარ განახლებულა.

კერძოდ, აღდგენილ იქმნა მე-8 საუკუნის შუა-წლებში ოპიზა, რომლის შემდგომი მშენებლობა მე-9 საუკუნეში გრძელდება. მე-9 საუკუნეში აღუდგენიათ დაბა და მერე. რაც შეეხება შინდობანს, ახიზასა და ფორთას, ისინი ამ შემდგომ ხანაში აღარ განახლებულა.

გადავიდეთ ამის შემდეგ პარეხის ისტორიაზე.

მურვან-ყრუს ლაშქრობათა შემდეგ ძველი სავანე პარეხი (ანუ პარეხნი) ისევე მიტოვებული და გავერანგებული ყოფილა, როგორც კლარჯეთის ამავე კუთხის სხვა სავანე-ტაძრები.

მე-9 საუკუნის 40-იანი წლებში პარეხის ამ მიტოვებულ სავანეში დამკვიდრებულა მარტოდმყოფი ბერი მიქელი.

გრიგოლ ხანძთელის ცხობრებაში მოთხრობილია ამ მიქელის ბიოგრაფია. მიქელი წარმოშობით შავშეთის ქვეყნიდან ყოფილა, სოფელ ნორგიალიდან. მიქელი თავდაპირველად ბერად შემდგარა მიძნაძოროს მონასტერში; შემდეგ მიქელი მიძნაძოროდან გადასულა ხანძთაში, სადაც იგი დამოწაფებია გრიგოლ ხანძთელს.

უფრო გვიან მიქელს განუზრახავს შემდგარიყო მეუღაბნოე მარტომყოფად. (საშუალო საუკუნეთა სამონასტრო ცხოვრებაში, როგორც ცნობილია, არა იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა ბერების განმარტოებით, დაყუ-

¹ იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *573—574/343; გიორგი მერჩულე, გვ. 29.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 40, 54; თამთაღმწერელი გვ. *855—858/700—702; შად. ხე-მთ. გვ. 309.

დგბით ცხოვრება, რასაც „მარტოდმყოფობა“ ეწოდებოდა). მიქელ-
წასულა ხანძთის საეანიდან და შემდგარა როგორც განმარტოებული „მარტოდ-
მყოფი“ მეუღაბნოე პარეხში, რომელიც ამ დროს მიტოვებული ყოფილა.

აქ, პარეხში, მიქელს, როგორც „მარტოდმყოფ“ მეუღაბნოეს, გაუტარე-
ბია მთელი თავისი სიცოცხლე, იქვე გარდაცვლილა და იქვე დამარხულა.

მიქელის შემდეგ პარეხში დამკვიდრებულა „მარტოდმყოფ“ მეუღაბნოეფ
ვინმე ბასილი, რომელიც აგრეთვე იქვე გარდაცვლილა და დასაფლავებულა.

აქ საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიყვანოთ ამასთან თვით დოკუმენტი, ძველ-
ქართული ტექსტი გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებისა, სადაც მოთხრობილია
ზემოთ-მოყვანილი ბიოგრაფია მიქელისა. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ამ
ტექსტში ჩვენ ვკითხულობთ:

„რაჟამს ხანძთაჲ იქმნა სახელოვან...—მას ეამსა [მეცხრე
საუკუნის ორმოციან წლებში] მიძნადოროჲთ ხანძთად მოვიდა
დიდი მეუღაბნოეჲ მიქელ მამაჲ, რომელიცა დაემკვდრა პარეხთა,
რამეთუ იყო მეგობარ—გრიგოლისა [ხანძთელისა] და ეძიებდა
მარტოდმყოფებასა. და პოვა თავისა თვისისა სამკვდრებელი ბერთისა
პარეხთა, და განზრახვითა ამის წმიდისაჲთა [გრიგოლ ხანძთელისა] და-
ემკვდრა მათ შინა [პარეხთა]...“

„ხოლო იყო ნეტარი მამაჲ მიქელ ქუეყანისა შავშეთისაჲ, სოფლისა-
ნორგიალისაჲ, და მიძნადოროს მონაზონ იქმნა; ხოლო პარეხ-
თა შინა მრავალთა წელიწადთა ცხოვნდა (იცხოვრა), და აღ-რაჲ-ეს-
რულა, მუნვე (იქვე) დაემარხა. და აწ საფლავი მისი და დიდებულისა
მამისა ბასილისი, რომელიცა შემდგომად მისსა პარეხთა მკვდრ
იყო, ერთგან არიან“¹.

ასეთია გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ტექსტის ცნობები პარეხში დამ-
კვიდრებული მიქელ მარტოდმყოფის შესახებ, და აგრეთვე მისი მემკვიდრის
ბასილი მარტოდმყოფის შესახებ, რომელიც პარეხში მიქელის გარდაცვალე-
ბის შემდეგ დამკვიდრებულა.

საკითხავია ამის შემდეგ, არის თუ არა ეს მიქელ მარტოდმყოფი, რომე-
ლიც მე-9 საუკუნის მოღვაწე ყოფილა, ის მიქელ პარეხელი, რომელზედაც
მოგვითხრობს ბასილი ზარზმელის თხზულება?

საკმაოა დაკვირვებული შედარება ამ ორი თხზულების ჩვენებათა, რათა-
ცხადი გახდეს, რომ ეს ორი მიქელი არ არის ერთი და იგივე პირი, იქ აშ-
კარად ორი სხვადასხვა პიროვნებაა.

ამას გარდა ისიც აშკარაა, რომ ამ ორ თხზულებაში აღწერილია პარეხის
საეანის ისტორიის ორი სხვადასხვა პერიოდი: ბასილი ზარზმელის დროის
პარეხი—მოქმედი საეანეა, სადაც შემოკრებილია მთელი წყება მოღვაწე-
ებისა, რომელთა სათავეში დგას საეანის დამარხებელი მიქელ პარეხელი;

¹ იხ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. 79—80.—გარდა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების
ძირითადი ტექსტისა, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ, მიქელის შესახებ საუბარია აგრეთვე
გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების დამატებაში (რომელიც ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავს ეკუთვნის);
აქ მოთხრობილია უპიზოდი მიქელის ცხოვრებისა იმ ხანიდან, როდესაც იგი, როგორც მარტოდ-
მყოფი, მკვიდრობდა პარეხში (იხ. გვ. 153—154). გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ამ გვიან-
დელ დამატებაში აღნიშნულია, რომ მიქელს ჰყავდაო ერთი მოწაფე; ხოლო რამდენადაც თვით,
მიქელ მარტოდმყოფი ანაკორეტის სახით იყო განდგომილი პარეხთა უდაბნოში, ეს მოწაფე
ჩანს, მკვიდრობდა არა თვით პარეხში, არამედ მცხოვრებლად, პარეხთა სანაგებში.

მიქელი აქ გარშემორტყმულია მოწაფეებით. ხოლო გრიგოლ ხანძთელის დროს პარეზი უკვე მიტოვებული ყოფილა (მურვან-ყრუს ლაშქრობათა შემდეგ) და ამ მიტოვებულ ყოფილ სავანეში ჯერ დამკვიდრებულა მარტოდმყოფი მიქელი, ხოლო მიქელის გარდაცვალების შემდეგ აქ დამკვიდრებულა აგრეთვე მარტოდმყოფი ბასილი.

რომ მკითხველისათვის ნათელი გახდეს აქ აღნიშნული, მოგვყავს თვით ტექსტი ბასილი ზარზმელის თხზულებიდან, რომელიც, როგორც დავინახავთ, სრულებით სხვას მოგვითხრობს, ვიდრე ზემოთ მოყვანილი გრიგოლ ხანძთელის ცხორების ტექსტი.

სახელდობრ, ბასილი ზარზმელის თხზულებაში მიქელისა და მის მიერ დარსებული პარეზის სავანის შესახებ შემდეგია მოთხრობილი:

„არამედ აწ ჯერ არს ჩუნდა, რათა დიდთა მათთვის უდაბნოთა [სავანეთა] და მონასტერთა მოვიტყინოთ, თუ ვინაჲ იქმნა შენებაჲ მათი, ანუ ვინ იყვნეს მაშენებელნი იგა...“

„აღეშენა რა წმიდაჲ და დიდი უდაბნოჲ [სავანე] ოპიზაჲ მონაზონთა მიერ, რომელთა ეწოდებოდა ამონა, ანდრია, პეტრე და მაკარი, ამისსა შემდგომად მოვიდა მუნით [ოპიზით] [მიქელ] და აღაშენა—მცირე ეგუტერი და შესაკრებელი მცირეთა ძმათაჲ აღგილსა—რომელსა პარეზ უწოდებდნენ. ხოლო ესე სიტყუაჲ მამათა მიერ მოვალს ჩუნდა, რამეთუ მიქელ იყო აღმაშენებელი, — რომელი იყო მოწაფე დიდისა შიოხსი, საკვრეელთ-მოქმედისაჲ, რომელი, ვითარცა მთიები განთიადისაჲ, ბრწყინვიდა ქუეყანასა ქართლისასა.“

„ამისა ნეტარისა მიქელის მიმართ წარემართა ყოვლად ბრძენი სერაპიონ, რომელსა თანა ჰყვა ძმაჲ მცირე ჰასაკითა [იოანე], რამეთუ დიდსა მიქელს, ვითარცა მამასა სულთასა და მზრდელსა ობოლთასა შეჰვედრა თავი თვისი. ხოლო ნეტარსა მას [მიქელსა] სხუანიცა მრავალნი აქუნდეს მოწაფენი, სრულნი და ბრწყინვალენი სათნოებითა, ვითარცა დიდსა ანტონის ილარიონ და მაკარი, ეგრეთვე მიქელს ბასილი და მარკელაოზ. და მათ თანაშევედრა — სერაპიონ თანა ძმითურთ [იოანეთურთ] და თანააღრა ცხილ ყვნა დასსა მოწაფეთასა...“

„და ამან ყოვლად განთქუმულმან — მიქელ აღზარდნა და სრულებად სათნოებისად აღიყვანნა იგინი [მოწაფენი მისნი], ვინაჲცა ხედვიდეს საღმრთოსა მას მოქალაქობასა მისსა და მდინარეთა უმდიდრესთა სწავლათა — რომელნი შემდგომად სიკუდილისა მისისა აღწერნეს მოწაფეთა მისთა“¹.

მოყვანილი ორი ტექსტის — ბასილი ზარზმელის თხზულებისა და გრიგოლ ხანძთელის ცხორების შედარებიდან, რასაკვირველია, სრულიად აშკარაა, რომ ამ ტექსტებში პარეზის სავანის ისტორიის ორი სხვადასხვა ხანაა აღწერილი და აქ მოხსენებული პირნი სრულებით სხვადასხვანი არიან.

1. ჯერ ერთი, ბასილი ზარზმელის თხზულებაში მოხსენებული მიქელი ყოფილა მოწაფე შიო მღვიმელისა, იგი ქართლიდან მოდის ოპიზაში, ხოლო შემდეგ აარსებს პარეზის სავანეს;

¹ იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 150—151.

ბოლო გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში მოხსენებული მარტოდმყოფი მიქელ შავშეთის მკვიდრია, იგი ბერად შედგება მიძნაძოროში, ბოლო შიძნაძოროდან იგი მივა ხანძთაში, სადაც დაემოწაჟება გრიგოლ ხანძთელს.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, არც ერთ ხაზში ცნობები პირველი მიქელის შესახებ არ ემთხვევა ცნობებს მეორე მიქელის შესახებ.

2. ბასილი ზარზმელის თხზულებაში მოხსენებული მიქელი, მას შემდეგ რაც მან დააარსა პარეხის საფანე, გარშემორტყმულია აქ მოწაფეებით. კერძოდ, როგორც გამოირკვა, მისნი მოწაფენი ყოფილან ბასილი და მარკელაოზ, სერაპიონ ზარზმელი, იოანე და სხვანი. მიქელის ბიოგრაფიაში ამასთან აღნიშნულია: „ბოლო ნეტარსა მას [მიქელსა] სხუანიცა მრავალნი აქუნდეს მოწაფენი“. მიქელი არის მოძღვარი და ხელმძღვანელი მის გარშემო შემოკრებილ მოწაფეთა ამ კრებულისა, რომელნიც არიან „კეთილად მიმღებელნი სწავლათა მისთანი“. ეს მოწაფენი, მიქელის სიკვდილის შემდეგ, აღწერენ თავისი მასწავლებლის ცხოვრებას.

ბოლო გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში დასახელებული მიქელი არის განმარტოებით დაყუდებული მეუღაბნოე, რომელიც დამკვიდრებულა არაბთა შემოსევის შემდეგ მიტოვებულ პარეხის საფანეში და აქ მარტოდმყოფი მეუღაბნოსის სახით გაუტარებია თავისი სიცოცხლე. ასევე ამ მარტოდმყოფი მეუღაბნოსის მიქელის გარდაცვალების შემდეგ პარეხში დამკვიდრებულა მეორე მარტოდმყოფი მეუღაბნოე ბასილი.

ამრიგად, საკუბით აშკარაა, რომ არც მეუღაბნოე მარტოდმყოფ მიქელს და არც მეუღაბნოე მარტოდმყოფ ბასილის არაფერი აქვთ საერთო იმ პირებთან, რომლებიც მოხსენებული არიან ბასილი ზარზმელის თხზულებაში.

3. აღსანიშნავია ამას გარდა შემდეგიც. გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში მოხსენებული მიქელ პარეხელი განთქმული მოღვაწე იყო, რომლის სახელი ფართოდ ყოფილა ცნობილი მთელ იბერიაში. როგორც გადმოგვცემს ბასილი ზარზმელი, „სახელი დიდისა მის მოძღურისა“ მიქელ პარეხელისა ყველგან უდიდეს ავტორიტეტად ითვლებოდა, იგი საყოველთაოდ ყოფილა ცნობილი თავისი „მდინარეთა უმდიდრესი“ სწავლა-მოძღვრებით.

ბასილი ზარზმელს მოთხოობილი აქვს, რომ როდესაც მიქელის მოწაფენი უცხო მხარეში მოხვდნენ, საკმაო იყო მათ განეცხადებინათ — „მოწაფენი ვართ დიდისა მის და განთქმულისა მიქელ პარეხელისანი“, — რომ მარტო მიქელის სახელის ხსენებით მიქელის მოწაფენი განსაკუთრებული პატივით მიეღოთ. „სახელი დიდისა მის მოძღურისა“ — მიქელ პარეხელისა საყოველთაოდ ყოფილა ცნობილი და ყველას მიერ უდიდეს ავტორიტეტად აღიარებული¹.

ამრიგად, გაიგივება სრულიად უმნიშვნელო პიროვნების მიქელ მარტოდმყოფისა ამ საქვეყნოდ ცნობილ მოღვაწესთან, განთქმულ მოძღვართან მიქელ პარეხელთან, როგორც ვხედავთ, მოკლებულია საფუძველს.

ჩვენ ამით დავასრულებთ განხილვას იმ მოსაზრებათა, რომელთა მიხედვითაც ცუილობდნენ ბასილი ზარზმელის თხზულების ქრონოლოგიის შეცვლას

და მისი თარიღის სამი საუკუნით გვიან გადმოწევას სახელების უბრალო შებ-
ვედრის მიხედვით. ჩვენ ვხედავთ, თუ რამდენად ზერელე ყოფილა წყაროების
ახალიზი და რამდენად მცდარი ყოფილა მიღებული დასკვნები.

განვავარძოთ ისევ ძიება აღძრულ საკითხთა ვამო.

რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება დაწერილია მეშვიდე საუკუნეში (და
არა მეთექვსმეტე საუკუნეში) და რომ ამ თხზულებაში აღწერილი ეპოქა არის მე-
ექვსე-მეშვიდე საუკუნეები (და არა მეცხრე-მეთექვსმეტე საუკუნეები), ამას, გარდა
ზემოთ-მოყვანილ საბუთებისა, ადასტურებს აგრეთვე მთელი რიგი სხვა ჩვენ-
ებანი.

გარკვეულ ჩვენებას ამ საკითხზე იძლევა კერძოდ სამცხის მფლობელ მთა-
ვართა ისტორია მე-6 — 9 საუკუნეთა მანძილზე.

ბასილი ზარზმელის თხზულებაში მოთხრობილია, რომ იმ ხანაში, როდეს-
საც სამცხეში დაიწყო მოღვაწეობა სერაპიონ ზარზმელმა (ე. ი., როგორც
გამოირკვა, მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეთა საზღვარზე), სამცხის მხარის მთავარი
მფლობელი ყოფილა გიორგი ჩორჩანელი, რომელიც დიდი მთავრის
ტიტულით მოიხსენება¹.

გიორგი ჩორჩანელს შვილები არა ჰყოლია და გიორგი ჩორჩანელით დას-
რულებულა სამცხის მთავართა ეს გვარეულობა.

გიორგი ჩორჩანელის დაილტავარი გათხოვილი ყოფილა სამცხის მეორე
დიდ ფეოდალზე მირიანზე, და გიორგი ჩორჩანელს გარდაცვალების
დროს თავის მემკვიდრედ დაუნიშნავს მირიანის შთამომავლობა. (მირიან-
ის შვილები იყვნენ სამნი ძენი: სულა, ბეშკენ და ლაკლაკი)².

ამრიგად დაედვა საფუძველი სამცხის მფლობელ მთავართა ამ მეორე ახალ
სახლს. სამცხის მთავართა ეს მეორე სახლი მირიანის-ძენი (იგივე ახალ
ჩორჩანელთა გვარეულობა), რომელთა ხელში გაერთიანდა როგორც
გიორგი ჩორჩანელის მემკვიდრეობა, ისე ძველი სამფლობელო ამ გვარისა,
ამის შემდეგ ხდება ერთ-ერთ უძლიერეს ფეოდალურ სახლად სამხრეთ საქარ-
თველოში, მისი გავლენის ქვეშ არის მთელი სამცხის პროვინცია.

სამცხის მფლობელ მთავართა ამ ახალი გვარეულობის მირიანის-ძეთა
სახლის წარმომადგენელთა შესახებ ცნობებს გვაწვდის აგრეთვე გიორგი
მერჩულე.

გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოხსენებულია მთავარი ანუ „დიდებული
უფალი“ მირიან (II) და მისი მეუღლე დიოფალი კრავი. ეს მთავარი
მირიან (II), როგორც ირკვევა, ამ მირიანის-ძეთა სახლის შთამომავალია,
იგი, გიორგი მერჩულის ცნობით, არის მთავარი სამცხისა.

ეს მთავარი მირიანი (II), გიორგი მერჩულის ცნობათა მიხედვით, დაბადე-
ბულა მე-8 საუკუნის დასასრულს (780/790 წლებში). იგი მოიხსენება როგორც
მთავარი სამცხისა 826 და 845 — 850 წლებში³.

¹ იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 154 და შემდგომი.

² იხ. იქვე, გვ. 172—173.

³ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 50—51, 57—58, 89, 91,

მირიან II, მთავარი სამცხისა. იმდენად ძლიერი მფლობელი ყოფილა, რომ მან, წინააღმდეგ საქართველოს ხელისუფლების მეთაურის გვარამ დიდი მამფალის სურვილისა, შესძლო ქართლის კათალიკოზად დაედგინა თავისი შვილი არსენი. გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ სამცხის მთავარმა მირიანმა „მძლავრ სამცხისა ცრითა ძეგ თვისი [არსენი] დაადგინა კათალიკოზად, თანადგომითა და კურთხევითა მცირედთა ეპისკოპოსთაჲთა“¹.

საქართველოს ხელისუფლების მეთაურმა გვარამ დიდმა მამფალმა, რომელიც მტრულად იყო განწყობილი ყოველისშემძლე ფეოდალის მირიან სამცხის მთავრის მიმართ, მოინდომა არსენი კათალიკოზის გადაყენება და ამ მიზნით შობილია სრულიად საქართველოს საეკლესიო კრება ჯავახეთში. საბოლოოდ ეს კონფლიქტი დასრულდა კომპრომისით; მოხდა შერიგება მხარეთა და არსენი დატოვებულ იქმნა ქართლის კათალიკოზის [პოსტზე]².

ასეთია ის ცნობები, რომელთაც გადმოგვცემს სამცხის ამ მთავართა (მირიანის-ძეთა) გვარეულობის შესახებ ბასილი ზარზმელისა და გიორგი მერჩულის თხზულებანი.

ბასილი ზარზმელისა და გიორგი მერჩულის ამ ცნობათა შეფარდებიდან აშკარა ხდება, თუ რამდენად შემცდარი არიან კ. კეკელიძე და სხვები, რომელთაც ბასილი ზარზმელის თხზულებაში აღწერილი ამბების თარიღი მეცხრე-მეათე საუკუნეებში გადმოაქვთ.

კ. კეკელიძის ქრონოლოგიის თანახმად სამცხის მთავარი გიორგი ჩორჩანელი ვითომც მეცხრე საუკუნის ნახევრის მოღვაწე იყო და ვითომც გიორგი ჩორჩანელი 880—890 წლებში გარდაიცვალა³. ამრიგად, კ. კეკელიძის შეხედულების თანახმად სრულიად სამცხის მფლობელთა ამ ახალ სახლს, ახალ ჩორჩანელთა (მირიანის-ძეთა) გვარეულობას, საფუძველი დაეფუძნა 880—890 წლებში.

მაგრამ კ. კეკელიძეს გამოჰპარვია მხედველობიდან და ვერ გარკვეულა გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენებაში. გიორგი მერჩულის ტექსტის მიხედვით აშკარა ხდება, რომ მირიანის-ძეთა გვარეულობა გამხდარა მფლობელი სამცხისა მე-9 საუკუნის დასასრულზე აღრინდელ ხანაში. გიორგი მერჩულეს, როგორც ვნახეთ, ჰოასენებული ჰქავს ამ მირიანის-ძეთა გვარეულობის შთამომავალი სამცხის მთავარი მირიან (II), რომელიც მე 8—9 საუკუნეთა მოღვაწეა (იგი, როგორც აღვნიშნეთ, დაბადებულია მე-8 საუკუნის ბოლო მეოთხედში, 780/790-იან წლებში, ხოლო გარდაცვლილა 850-იანი წლების ახლო).

ამრიგად, აშკარა ხდება კ. კეკელიძის ქრონოლოგიის უსაფუძველობა.

*

რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება დაწერილია მეშვიდე საუკუნეში (და არა მეათე საუკუნეში) და რომ ამ თხზულებაში აღწერილი ეპოქა არის მეექვსე-მეშვიდე საუკუნეები (და არა მეცხრე-მეათე საუკუნეები), ამის ცხადსაყოფად მივუთითებთ აგრეთვე შემდეგ ჩვენებებზე.

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 89.

² იხ. იქვე, გვ. 89—90.

³ იხ. კ. კეკელიძე, ზუსტად აღწერილი ბასილი ზარზმელის თხზულების გამოცემისა, გვ. 111—112 და შემდგომი.

1. კლარჯეთის საეპარქიო ბასილი ზარზმელის ხანაში (მე-7 საუკუნე) და გრიგოლ ხანძთელის ხანაში (მე-8—9 საუკუნეები).

ბასილი ზარზმელის თხზულებიდან ირკვევა, რომ ბასილი ზარზმელის დროს ზრდილოეთ-კლარჯეთში (ე. ი. კლარჯეთის საეპარქიო მხარეში) მხოლოდ ორი საეპარქიო-მონასტერი არსებობდა: ოპიზა და პარეხი.

ბასილი ზარზმელი ასე იწყებს მოთხრობას კლარჯეთის მონასტერ-საეპარქიო შესახებ:

„არამედ აწ ჯერ არს ჩუენდა, რათა დიდთა მათთჳს უდაბნოთა [საეპარქიო] და მონასტერთა მოვიკსენოთ, თუ ვინაჲ იქმნა შენებაჲ მათი, ანუ ვინ იყენეს მაშენებელნი იგი“¹.

ავტორს ამრიგად განზრახული აქვს ჩამოთვალოს ეს მონასტრები და შიიხსენოს მათი მაშენებელნი. ხოლო ქვემოთ დასახელებულია მხოლოდ ორი მონასტერი, ოპიზა და პარეხი, და მოხსენებული არიან ამ ორი მონასტრის მაშენებელნი (სახელდობრ, ოპიზის მაშენებელნი — ამონა, ანდრია, პეტრე და მაკარი ოპიზარნი, და პარეხის მაშენებელი — მიქელ პარეხელი).

საკითხავია, რომელ ეპოქას წარმოგვიდგენს ბასილი ზარზმელის ძეგლი? ცხადია, ეს არის ადრინდელი ხანა, არა უგვიანესი მე-7 საუკუნისა.

რაც შეეხება უფრო გვიანდელ ეპოქას—მე-8—9 საუკუნეებს, ე. ი. გრიგოლ ხანძთელის ხანას, ამ დროს კლარჯეთის საეპარქიო რიცხვი გაცილებით მეტი იყო. გიორგი მერჩულის ცნობით 830—840 წლებში კლარჯეთში უკვე 10 საეპარქიო არსებობდა (ოპიზა, ხანძთა, შატბერთი, მერე, მიძნაძოროჲ, წყაროსთავი, ბარეთელთა, ბერთა, დაბა, ჯმერკი). ხოლო 840 წლის შემდეგ ამათ მიემატა ორი საეპარქიო (განახლებული პარეხი, რომელიც დაცლილი იყო არაბთა შემოსევების დროს, და ახლად დაარსებული დოლისყანა). ამრიგად, კლარჯეთის საეპარქიო რიცხვმა თორმეტს მიაღწია. ამის შემდეგ ეს „ათორმეტნი“ საეპარქიო კლარჯეთისანი არსებობენ საშუალო საუკუნეთა მანძილზე.

ამჟამად ამრიგად, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება უფრო ადრინდელია, ვიდრე ეს მეორე ხანა, იგი უფრო არქაულ ეპოქას წარმოგვიდგენს, არა უგვიანეს მე-7 საუკუნისა.

2. გრიგოლ ხანძთელის მოუხსენებლობა ბასილი ზარზმელის თხზულებაში.

როგორც ცნობილია, გრიგოლ ხანძთელი მე-8—9 საუკუნეებში იყო ნამდვილი სულისჩამდგმელი მთელი კულტურული ცხოვრებისა კლარჯეთში და, კერძოდ, კლარჯეთის საეპარქიო უშუალო ხელმძღვანელი.

ხოლო ბასილი ზარზმელი, რომელიც საეპარქიოდ ეხება კლარჯეთის საეპარქიო ისტორიას, არას ამბობს გრიგოლ ხანძთელზე.

ცხადია, ბასილი ზარზმელს, როგორც კლარჯეთის საეპარქიო ისტორიის მომთხრობელს, არ შეეძლო აეველო გვერდი კლარჯეთის საეპარქიო პირდაპირი ხელმძღვანელისა და მოძღვარის გრიგოლ ხანძთელისათვის, თუკი მის მიერ აღწერილი ეპოქა მართლაც მეცხრე საუკუნე ყოფილიყო (და ეს მით უფრო,

¹ იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 150.

თუ პარეზის აღმაშენებელი მიქელი, როგორც ამას შეცდომით დაასკენიდა კ. კეკელიძე, იყო გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე).

აშკარაა ამის მიხედვით, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულებაში აღწერილი ეპოქა, ეს არ არის გრიგოლ ხანძთელის დრო, არამედ ამაზე ადრინდელი ეპოქა.

3. ბასილი ზარზმელის თხზულება მეფობის ინსტიტუტის აღდგენის უწინარეს ხანას ეკუთვნის.

ბასილი ზარზმელის თხზულების თარიღის საკითხისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულებაში არაა მოხსენებული მეფე, არსად არაა აქ აღნიშნული მეფობის ინსტიტუტის არსებობა.

აშკარაა ამის მიხედვით, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულება უფრო ადრინდელ ხანას ეკუთვნის, ვიდრე აშოტ I დიდი აღადგენდა მე-6 საუკუნიდან მოსპობილს მეფობის ინსტიტუტს.

ბასილი ზარზმელის თხზულებაში აღწერილი ეპოქა არის ნიშანდობლივად ის ხანა, როდესაც მემატიანის სიტყვით „დაესრულა მეფობა ქართლისა“ და ადგილობრივი ხელისუფლება ერისთავთა ხელში გადავიდა, როდესაც, მემატიანის უწყების თანახმად, „ერისთავნი იგი იყვნეს თვის-თვისსა საერისთავოსა შეუცვალებელად“.

ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ის გარემოება, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულებაში არ არის არავითარი ცნობა არაბობაზე, არაბთა მფლობელობის ძნელბედობაზე.

ესეც აგრეთვე ეთანხმება თარიღს ამ ძეგლისას, რომელიც, როგორც ირკვევა, დაწერილია მე-7 საუკუნის პირველ ნახევარში, ერის-მთავრობის ხანაში, არაბთა მფლობელობის დამყარებამდე, და ასახავს ეპოქას მეექვსე საუკუნიდან — მეშვიდე საუკუნემდე.

*

ჩვენ ამით დავასრულებთ ბასილი ზარზმელის თხზულების თარიღის საკითხის განხილვას¹.

ჩვენ მოგვიხდა ასე დაწვრილებით შეფიქრებულიყავით თარიღის საკითხზე, რადგან ბასილი ზარზმელის თხზულების შემცდარ დათარიღებას, მისი თარიღის ჯვიან გადმოწევის სამი საუკუნით, სრული არეგ-დარევა შეჰქონდა მესხეთის მხარეთა ისტორიის საკითხთა განხილვაში.

აქ არას ვამბობთ იმის შესახებ, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულების ზუსტი ქრონოლოგიის დადგენას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს საზოგადოდ ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიისა, საქართველოს ძველი კულტურისა² და საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიისათვის.

¹ ზოგიერთ ცალკეულ კითხვებზე იხ. დამატებანი.

პირველწყაროების კრიტიკული ანალიზის შემდეგ გადავდივართ კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა ისტორიის ზოგად მიმოხილვაზე.

მიმოხილვას წარმოვადგენთ ქრონოლოგიურის თანრიგით, სავანეთა დაარსების თანამიმდევრობით.

1. ოპიზა.

ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, ოპიზა არის უძველესი სავანე არა მხოლოდ კლარჯეთში, არამედ საერთოდ საქართველოში. ვახტანგ გორგასარის მატიანის უწყებით პირველი სავანე, რომელიც დაარსდა საქართველოში, ეს იყო ოპიზა¹. ამ მატიანის ჩვენებით ოპიზა დაარსებულია მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასარის მეფობაში².

ამრიგად, დროის მიხედვით, ოპიზის სავანე წინ უსწრებს იოანე ზედაზადნელისა და მის მოწაფეთა მიერ საქართველოში დაარსებულ სავანეებს — ზედაზადნის, გარესჯის მრავალმთას, შიომღვიმესა და სხვებს.

ვახტანგ გორგასარის მატიანის ზემოთ-აღნიშნულ უწყებას ოპიზის სავანის დაარსების შესახებ მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში ეთანხმება და ავსებს როგორც გამორკვეული გექონდა, ბასილი ზარზმელის თხზულების ცნობა: ბასილი ზარზმელს მოხსენებული ჰყავს თვით ეს ქართველი მოღვაწენი, რომელთაც მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში დაუარსებიათ ოპიზა. ბასილი ზარზმელი, როგორც ვნახეთ, აღნიშნავს:

„აღეშენა...წმიდაჲ და დიდი უდაბნოჲ [სავანე] ოპიზაჲ—მონაზონთა მიერ, რომელთა ეწოდებოდა ამონა, ანდრია, პეტრე და მაკარი“³.

უფრო გვიან, მე-6 საუკუნის პირველ ნახევარში, ოპიზაში მოღვაწეობს, როგორც გამორკვეული გექონდა, ქართლიდან გადმოსული მოწაფე შიომღვიმელისა, განთქმული მოღვაწე მიქელი, რომელმაც შემდეგ დააარსა პარენის სავანე და რომელიც მიქელ პარეხელის სახელით არის ცნობილი⁴.

მე-6 საუკუნის მეორე ნახევარში — მე-7 საუკუნის პირველ ნახევარში ოპიზის მოღვაწეთაგან მოიხსენება გიორგი მაწყვერელი, რომელიც, ბასილი ზარზმელის თხზულების ცნობით, წარმოშობით ყოფილა სამცხის მხარიდან, „ხევისაგან შუარტკლისა“, ხოლო განათლება ოპიზაში მიუღია, „აღიზარდა იგი განთქმულსა მას [სავანესა] ოპიზას“. ოპიზაში განათლების მიღების შემდეგ გიორგი ღებულობს აწყურის კათედრას სამცხეში და ამავე დროს ხდება გამგებელად სამცხის მხარისა⁵.

მე-6—7 საუკუნეთა საზღვარზე ოპიზაში ახალი მშენებლობა ჩატარებულა. ამ მშენებლობის ერთ-ერთი ხელმძღვანელია სერაპიონ ზარზმელი, ცნობილი

¹ იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *358—359/157—158 (ანსეული ნუსხა, 119—120 და LXXXII—LXXXIII).

² იხ. ზეოთ, 324—326.

³ იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 150.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 150—151.

⁵ იხ. იქვე, გვ. 168, 173—174.

შოლვაწე, დამაარსებელი ზარზმის სავანისა სამცხეში, რომელიც ამავე დროს ზურთომოდვარიც ყოფილა. ბასილი ზარზმელი მოგვითხრობს, რომ სერაპიონ ზარზმელი — „დიდსა მას ..[სავანესა] კლარჯეთისასა ოპიზას... დაწნითა კელთა იხილებოდა მდგომარედ ზურთათა თანა... რამეთუ იყო სხუათავე თანა სათნოებათა მეცნიერ... და ფრიად შემკულ წესითა ზურობისაჲთა“¹.

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი იმის შესახებ, რომ მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, როგორც ეს ირკვევა გიორგი მერჩულის ძეგლიდან და სუმბატ და ვითის-ძის მატინიდან, შავშეთ-კლარჯეთი და მიმდგომი მხარეები გავერანებულა მურვან-ყრუს ლაშქრობათა დროს.

კერძოდ, „ლადონი“, რომელიც სავანგებოდ მოიხსენება მურვან-ყრუს ლაშქრობათა აღწერის დროს, — ეს არის, როგორც დადგენილია, კლარჯეთის სავანეთა მხარე.

ამრიგად, როგორც ირკვევა, იმ დიდი დამსჯელი ექსპედიციების დროს, რომლებიც ჩაუტარებია მურვან-ყრუს შავშეთ-კლარჯეთში. კერძოდ, ეს კუთხე, კლარჯეთის სავანეთა მხარე, დაულაშქრავს არაბთა მხედრობის მთავარ ძალებს თვით მურვანის მხედართმთავრობით და, ცხადია, ამით აიხსნება ის განსაკუთრებული განადგურება, რომელიც ამ კუთხეს, წყაროების ჩვენებათა თანახმად, განუცლია.

კლარჯეთის სავანეთა მხარის ამ აოხრების დროს, სხვა სავანეებთან ერთად, გავერანებულა და დაცილილა ოპიზა.

ხელახალი აღდგენა კლარჯეთის სავანეთა მხარისა იწყება მე-8 საუკუნის შუა წლებიდან.

გიორგი მერჩულის ცნობით, კლარჯეთის სავანეთა ამ მიტოვებულ მხარეში პირველად აღუდგენიათ ოპიზა. გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ მე-8 საუკუნის შუა-წლებში, როდესაც პირველი მოახალშენენთ მოსულან კლარჯეთის სავანეთა ამ მიტოვებულ მხარეში, მოახალშენეთა მიერ პოვნილ იქმნაო ოპიზას „ცირე ეკლესია ნათლისმცემელისა“, რომელიც გადარჩენილა ამ კუთხის არაბთაგან აოხრების შემდეგ. ოპიზის განმარტებული ყოფილა ამაჲ სამოელი, პირველი წინამძღვარი ოპიზის სავანისა. მის შემდეგ, მე-8 საუკუნის სამოციან-ოთხმოკვან წლებში, ოპიზის წინამძღვრებად ყოფილან ამაჲ ანდრეჲ და ამაჲ გიორგი².

ოპიზის შესამე წინამძღვარის ამაჲ გიორგის დროს, 780 წლის ახლოს, ოპიზაში დამკვიდრდა ქართლიდან გადმოსული გრიგოლ ხანძთელი და მისნი თანამოღვაწენი (საბან იშხნელი, თევდორე ნეძველი, ქრისტეფორე კვირიკეშვიდელი)³.

მიუხედავად ამისა, რომ უკვე 40 წელზე მეტი იყო გასული მურვან-ყრუს ლაშქრობათა შემდეგ, კლარჯეთის სავანეთა მხარე, როგორც ირკვევა, ისევ გავერანებულ კუთხეს წარმოადგენდა და 780 წლამდე აქ მხოლოდ ერთადერთი ოპიზის სავანე ყოფილა აღდგენილი. გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ „მას ეამსა [780 წლის ახლო ხანებში] სხუაჲ მონასტერი არა შენ იყო

¹ იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 170.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 20.

³ იხ. იქვე, გვ. 20—21.

მათ ქუეყანათა თჳნიერ ოპიზისა (ე. ი. გარდა ოპიზისა), და არცა მსოფლიონთ
ერისკაცნი ახლვიდეს ახლად შენებისათჳს მათ ქუეყანათაჲსა, რამეთუ კლარ-
ჯეთს და ტაოთა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა-
ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს და შენებულ ტყეთა შინა ადგილ-ადგილ¹
(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 29).

782 წელს ოპიზას მოემატა ხანძთის სავანე, და არსებული გრიგოლ
ხანძთელის მიერ.

ახალი ხანა აღორძინებისა კლარჯეთის სავანეთა მხარისათვის, და კერძოდ
ოპიზისათვის, იწყება მე-9 საუკუნის ათიანი წლებიდან, როდესაც კლარჯეთში
დამკვიდრდა აშოტ I დიდი და ქართველთა სამეფოს (იბერიის) პოლიტიკური
ცენტრი გადმოტანილ იქმნა კლარჯეთის მხარეში, ქალაქ არტანუჯში.

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი იმ დიდი მშენებლობის შესახებ, რომელიც
ჩაუტარებია ოპიზაში აშოტ I-ს 815—826 წლების მანძილზე.

აშოტ I-ს ეწოდება ოპიზის „მეორედ მაშენებელი“².

ოპიზის მთავარ ტაძარში, რომელიც კლასიკური ქართული ხუროთმოძღ-
ვრების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს, ბოლო დრომდე დაცუ-
ლი იყო საფრესკო მხატვრობა, სადაც წარმოდგენილი იყო აშოტ I დიდ-
თავისი თანამოღვაწეებით; საფრესკო მხატვრობას ახლავს შემდეგი წარწერა:

„აშოტ კურაპალატი, მეორედ მაშენებელი ოპიზისაჲ და წმიდისა ამის-
საყდრისაჲ“³.

ოპიზის ამავე მთავარ ტაძარში, სამხრეთ ფასადზე, დაცული იყო ბარე-
ლიეფები (ეს ბარელიეფები ამჟამად თბილისშია ჩამოტანილი ოპიზიდან და
ინახება საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში), სადაც გამოსახულია აშოტ I
დიდი, როგორც მაშენებელი ოპიზისა; ოპიზის ტაძრის მოდელით ხელში⁴.

იმ მრავალ ნაგებობათა შორის, რომლებიც შენახულა ოპიზაში (ოპიზის-
სავანე, როგორც ირკვევა მოღწეული ნაშთების მიხედვით, დიდ არქიტექტურ-
ულ ანსამბლს წარმოადგენდა), ცალკეა აღსანიშნავი დიდი ნაგებობა ბაზი-
ლიკური ტიპისა, რომელიც „საოსტიგნი“-ს სახელწოდებით არის ცნობილი.
(საშუალო საუკუნეთა ქართულ სიგანეებში ამ შენობებში მოთავსებული იყო
ხოლმე სემინარია — სასწავლებელი). საოსტიგნეს ამ შენობაზე, რომელიც
გადარჩენილა აშოტ I-ის დროიდან, დაცულია შემდეგი წარწერა:

„ესე მე აშოტ მეფემან ოთხ წელსა გავაწმენე“⁵.

როგორც უკვე გამოკვეული გვქონდა, საოსტიგნეს ეს შენობა აგებული-
ყოფილა 815—818 წლებში და წარწერა 818 წლის ახლო ხანებშია შესრუ-
ლებული⁶.

ასეთია ის ცნობები, რომელთაც შეიცავენ ოპიზის ადგილობრივი წარწე-
რები იმ მშენებლობის შესახებ, რომელიც ჩაუტარებია ოპიზაში აშოტ I დიდს,
ოპიზის „მეორედ მაშენებელს“.

¹ ძველ-ქართულად „მეორედ მაშენებელი“ ნიშნავდა „განმანახლებელს“ (დამოუკიდებლად
იმისგან, ეს მშენებლობა მეორე იყო, შესამე, თუ შემდგომი).

² იხ. დ. ბაქრაძის მიერ გამოცემული ვახუშტი ბატონიშვილის საქართველოს ისტორია
(1885 წ.), გვ. 122 და 6. მარი, Дневник, TP, VII, გვ. 160.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 58.

⁴ იხ. ზემოთ, გვ. 57—58.

შეხდგომ ხანაში ოპიზის მშენებლობა განუგრძობთ აშოტ I დიდის მეგვიდრეებს. ქართულ მატრიანთა ცნობით, აშოტ I-ის შემდეგ მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარში ახალი მშენებლობა ჩაუტარებია ოპიზაში აშოტ I-ის შვილს, საქართველოს მთავარს გვარამ დიდ მამფალს (გარდაიცვალა 882 წ.), რომელიც იქვე ოპიზაში დაუსაფლავებიათ¹.

ამ ეპოქის ოპიზელ მოღვაწეთაგან გიორგი მერჩულეს მოხსენებული ჰყავს მაკარი ოპიზელი, რომელიც გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე ყოფილა (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 127—130).

გიორგი მერჩულის თხზულებაში ხაზგასმულია, რომ კლარჯეთის თორმეტსავეანთა შორის ოპიზა განსაკუთრებული პატივით, პირველი სავანის სახელით სარგებლობდა, რადგან, გიორგი მერჩულის სიტყვით, „ამათ ყოველთა [სავანეთა] უწინარეს აღშენებულ არს ოპიზა“². და მართლაც, როგორც გამოირკვა, ოპიზა უძველესი ყოფილა არა მხოლოდ კლარჯეთის სავანეთა შორის, არამედ საერთოდ საქართველოს სავანეთა შორის; ოპიზა აგებული ყოფილა ვახტანგ გორგასარის დროს მე-5 საუკუნეში, კლარჯეთის ყველა სავანეებზე აღრე. ხოლო შემდეგ, როდესაც კლარჯეთის სავანეთა მხარე განადგურდა მურვან-ყრუს შემოსევათა დროს, ოპიზა ამჯერადაც პირველად იქმნა აღდგენილი.

ჩვენ ამით ვამთავრებთ საუბარს ოპიზის სავანის შესახებ, რამდენადაც ჩვენ აქ მიზნად ვისახავთ კლარჯეთის სავანეთა ისტორიის მიმოხილვას გრიგოლ ხანძთელისა და გიორგი მერჩულის ხანამდე, მე-9—10 საუკუნეებამდე. აქ დაგვრჩენია მხოლოდ აღვნიშნოთ, რომ ოპიზას არ [დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა შემდეგ ხანაშიაც. ასე, ქართველ ისტორიკოსს ეამთაღმწერელს მე-13 საუკუნეში მოხსენებული აქვს „მთათა შინა ლაღოსათა [მხარეთა კლარჯეთისათა]—ოპიზა უპირველესი ათორმეტთა [სავანეთა]“; ამ ისტორიკოსის სიტყვით განთქმული ყოფილა „სიდიდე [სავანისა] ოპიზისა და შემკობა მისი“, იგი ამ დროს მოღვაწეთა „კრებულითა აღსავეს“ იყო, „რომელნი მას ეამს ბრწყინვიდეს ოპიზას“³.

ოპიზის სავანეს, „უპირველესს“ კლარჯეთის სავანეთა შორის, მნიშვნელოვანი როლი მიუძღვის ქართული განათლებისა და მწიგნობრობის ისტორიაში. ცალკეა აღსანიშნავი განსაკუთრებული როლი ოპიზის სავანისა ქართული ხელოვნების ისტორიაში. საშუალო საუკუნეებში განთქმული იყო ოპიზის სკოლა ქართული სახვითი ხელოვნებისა. საკმაოა მოვიგონოთ, რომ ოპიზის სკოლას წარმოადგენდნენ ქართული ხელოვნების ისეთი ბრწყინვალე ოსტატები, როგორიც იყვნენ ბექა და ბემქენ ოპიზარნი.

2. მ ე რ ე.

ჩვენ უკვე მოყვანილი გვქონდა ვახტანგ გორგასარის მატრიანის უწყება, სადაც აღნიშნულია, რომ ვახტანგ გორგასარის დროს კლარჯეთში აშენებულ იქმნა „მონასტერი ოპიზისა, და სამნი ეკლესიანი: დაბისა, მერისა და შინდობისა“.

¹ იხ. მატრიანე ქართლისა, გვ. *447/225.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 82.

³ იხ. ეამთაღმწერელი, გვ. *856/700—701.

ამრიგად, ამ უწყების თანახმად, მერე აშენებული ყოფილა მე-5 საუკუნეში: ამ დროს მერე ჯერ კიდევ არ ყოფილა სავანე-მონასტერი, არამედ ცელესია-ტაძარი.

მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში მურვან-ყრუს ლაშქრობათა დროს, მერის სანახები, ისევე როგორც კლარჯეთის სავანეთა მთელი მხარე, გავერანებულა და მე-9 საუკუნის დასაწყისამდე იგი მიტოვებულ კუთხეს წარმოადგენდა.

გიორგი მერჩულის ცნობის თანახმად, ახალი მშენებლობა აქ დაწყებულა აშოტ I-ის დროს, მე-9 საუკუნის ათიან წლებში. გიორგი მერჩულე ამ მხარის მშენებლობისა და, კერძოდ, მერის სავანის შესახებ შემდეგს გადმოგვცემს:

„მათ ეამთა მფლობელი იყო ამათ ქუეყანათა — ჯელმწიფეა დიდი ბაგრატიონი აშოტ კურაპალატი, — რომლისა გამო დაემტკიცა ქართველთა ზედა მთავრობაჲ მისი და შვილთა მისთაჲ ვიდრე უკუნისადმდე ეამთა ...“

„...მას ეამსა ყოველთა მათ წმიდათა უდაბნოთა შინა კლარჯეთისათა იწყეს წიღათა მამათა მონასტრებისა შენებად და წმიდათა ცელესიათა და ესრეთ განმრავლდეს მსახურნი — სამებისანი...“

„ხოლო სანატრელი — დედაჲ ფებრონია მოიწია სამცხით და დემკვდრა მერეს შინა და ღირსად ცხოვრებისა და სულიერად განგებისა მისისა არა იყო საზღვარ“¹.

ამრიგად, მერის განახლება სავანის სახით მომხდარა აშოტ I-ის დროს, ე. წ. 813—826 წლებს შორის. მეოის განმარტებული ყოფილა განთქმული მოღვაწე ქალი ფებრონია, რომელიც ახლო მონაწილეობას იღებდა იმდროინდელ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და რომელიც, როგორც ამას აღნიშნავს გიორგი მერჩულე, დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა თანამედროვეთა შორის.

მერის სავანის შესახებ მე-9 საუკუნეში დაწვრილებით ცნობებს შეიცავს გიორგი მერჩულის ძეგლი. (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 38, 42, 72—75, 84—88, 103—107, 110—111, 117—118).

დასასრულ, დავკვირებთ ალენიშნოთ, რომ მერის სავანის ნაშთები დღემდე შევსწავლდია. გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობის თანახმად, მერე მდებარეობდა ხანძთის მგზობლად. ეს ადგილი, იმავე ძველი სახელწოდებით „მერე“, ხანძთის მახლობლად დღემდისაც არსებობს. ნ. მარს, რომელმაც 1904 წელს იმოგზაურა კლარჯეთში, აღნიშნული აქვს, რომ პუნქტი, სახელწოდებით „მერე“ მდებარეობს მდინარე კარჩხალის-წყალის ხეობაში, ფორთა-ხანძთის მიდამოებში (ე. ი. იმ სექტორში, სადაც ეს სავარაუდებელი იყო გიორგი მერჩულის ძეგლის მიხედვით)². მაგრამ, სამწუხაროდ, თვით მერეში ნ. მარი აღარ ასულა, და მას შემდეგ არც სხვა მკვლევარი ყოფილა ამ კუთხეში.

3. დაბა.

როგორც ვახტანგ გორგასარის მატინის ზემოთ მოყვანილი უწყებიდან ჩანს, დაბა დაარსებული ყოფილა ვახტანგ გორგასარის დროს, მე-5 საუკუნეში. ამ დროს, მე-5 საუკუნეში, დაბა ჯერ კიდევ არ ყოფილა განკუთ-

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 32, 38.
² იხ. ნ. მარი, Дневник, Тр, VII, გვ. 131, 132, 137.

ვწილი მონასტრად, არამედ ეკლესია ტაძარს წარმოადგენდა (ისევე როგორც ეკლესია-ტაძრები ყოფილა მე-5 საუკუნეშივე დაარსებული და დაბასთან ერთად დასახლებული მერე და შინდობანი).

მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, მურვან-ყრუს ლაშქრობათა დროს, დაბის სახანები, ისევე როგორც კლარჯეთის საგანეთა მთელი მხარე, გავერანებულა და მე-9 საუკუნის დასაწყისამდე იგი მიტოვებულ კუთხეს წარმოადგენდა.

გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობათა თანახმად დაბის განახლება საგანის სახედ მომხდარა მე-9 საუკუნის დასაწყისში, აშოტ I დიდის დროს (813 — 826 წ.).

გიორგი მერჩულეს დაბა მოხსენებული აქვს როგორც უკვე არსებული საუნე 830 — 840 წლებში, როდესაც, როგორც მოგვითხრობს მერჩულე, საქართველოს ხელისუფლების მეთაურებმა (ბაგრატ I-მა, აღარნგოსე ხელმწიფემ და გვიანში შამყალმა), გრიგოლ ხანძთელთან და სხვა მოღვაწეებთან ერთად, მოინახულეს კლარჯეთის საგანეები და მათ შორის დაბა¹.

მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული დაბა არსებობდა როგორც საგანე საშუალო საუკუნეთა განმავლობაში (დაბა საშუალო საუკუნეებში კლარჯეთის „ათორმეტ“ საგანეთა რიცხვში ითვლება) — ვიდრე თურქეთის მფლობელობის დამყარებამდე.

დაბის საგანე დაუნგრევიათ თურქთა მფლობელობის დროს. ნ. მარი, რომელმაც 1904 წელს ადგილობრივ ინახულა დაბა, აღნიშნავს, რომ დაბის საგანის ნაშთები მთლიანად მოსპობილია და მხოლოდ საგანის მთავარი ტაძრის ნაადგილევი, საფუძვლის ნანგრევები გაირჩევა².

4. პარეხი (პარეხნი, ბერთისა პარეხნი).

პარეხის საგანის ისტორიის მთელი რიგი მომენტები ჩვენ უკვე გაშუქებული გვქონდა ზემოთ, როდესაც განვიხილეთ ბასილი ზარზმელის თხზულების ქრონოლოგიის საკითხები.

აქ დაგვჩაჩენია მოკლედ შევაჯამოთ ზემოთ-აღნიშნული და დამატებით აღვნიშნოთ ახალი ფაქტები.

პარეხის საგანე, როგორც გამოირკვა, დაარსებული ყოფილა მეექვსე საუკუნის შუა წლებში, შიო მღვიმელის მოწაფის მიქელ პარეხელის მიერ.

პარეხი, თავისი არსებობის პირველ პერიოდშივე, მიქელის დროსვე, გადაქცეულა ქართული განათლების მნიშვნელოვან კერად. მიქელი გარშემოტრყმული ყოფილა მრავალი მოწაფეებით. მიქელის მოწაფეთა რიცხვში ითვლებოდნენ კერძოდ ბასილი და მარკელაოზ პარეხელნი, სერაპიონ ზარზმელი და მისი ძმა თაანე; მიქელთან დაახლოებული პირი ყოფილა აგრეთვე გიორგი მაწვერელი.

მიქელის მოღვაწეობა საყოველთაოდ ყოფილა ცნობილი არა მხოლოდ კლარჯეთში, არამედ კლარჯეთის გარეთაც საქართველოს სხვა მხარეებში.

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 57.

² იხ. ნ. მარი, *Древняя Тр.*, VII, გვ. 180.

როგორც აღნიშნავს ბასილი ზარზმელი, „სახელი დიდისა მის მოძღურისა“ მიქელისა — ყველასათვის უდიდეს ავტორიტეტად ითვლებოდა. მიქელის მოწაფენი თავის მასწავლებლის სახელისადმი უდიდესი პატივისცემის გრძობით აცხადებენ: „მოწაფენი ვართ დიდისა მის და განთქმულისა მიქელ პარეხელისანი“¹.

პარეხის სავანეში მე-6—7 საუკუნეებიდანვე შექმნილა ლიტერატურული ტრადიციები. მიქელ პარეხელის ცხოვრება აღუწერიათ მიქელის მოწაფეებს. (როგორც ეს სავარაუდებელია ბასილი ზარზმელის ტექსტის მიხედვით, მიქელის ბიოგრაფიის ავტორები ყოფილან ბასილი და მარკელაოზ პარეხელნი).

მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, როდესაც მურვან-ყრუს შემოსევათა შედეგად განადგურდა კლარჯეთის მხარე, გავერანებულა და დაცლილა აგრეთვე პარეხის სავანე.

როგორც ეს ირკვევა გიორგი მერჩულის ტექსტიდან, მე-9 საუკუნის 30-იან წლებში პარეხის სავანე ჯერ კიდევ არ ყოფილა აღდგენილი².

მე-9 საუკუნის 40-იან წლებში პარეხში დამკვიდრებულა მარტოდმყოფი მეუღაბნოე მიქელი, მოწაფე გრიგოლ ხანძთელისა, რომელსაც გაუტარებია აქ მრავალი წელი როგორც დაყუდებულ მარტოდმყოფს; იგი პარეხში გარდაცვლილა და იქვე დაუსაფლავებიათ.

მიქელ მარტოდმყოფის გარდაცვალების შემდეგ პარეხში დამკვიდრებულა, აგრეთვე განმარტოებული მეუღაბნოსის სახით, ბასილი მარტოდმყოფი, რომელიც აგრეთვე იქვე პარეხში დაუსაფლავებიათ³.

უფრო გვიან, მიქელ და ბასილი მარტოდმყოფთა გარდაცვალების შემდეგ, პარეხში განუახლებიათ სავანე, რომელიც აქ გაუქმებული იყო მურვან-ყრუს შემოსევათა დროიდან. სავანის ეს განახლება პარეხში მომხდარა მეცხრე საუკუნის დასასრულს. მეცხრე-მეათე საუკუნეთა მიჯნაზე და მეათე საუკუნის პირველ ნახევარში (გიორგი მერჩულის დროს) პარეხი უკვე მოქმედი სავანეა.

ამ დროიდან მოკიდებული პარეხი ისევ იქცა ქართული განათლების მნიშვნელოვან ცენტრად, აღდგენილ იქმნა პარეხის ძველი ლიტერატურული ტრადიციები. ამ დროს, მე-9—10 საუკუნეთა საზღვარზე, პარეხში მოღვაწეობს ცნობილი მწერალი ილარიონ პარეხელი, რომელსაც გიორგი მერჩულე მიაკუთვნებს მე-9—10 საუკუნეთა უდიდეს ქართველ მწერალთა რიცხვს.

ცნობებს პარეხის სავანის შესახებ შემდგომი ხანისათვის იძლევა დოკუმენტი, შეტანილი ბერთის ოთხთავის ხელნაწერში⁴.

დაწყებული მე 9—10 საუკუნეთა საზღვრიდან, პარეხის სავანე არსებულა

¹ იხ. ბასილი ზარზმელი, გვ. 156.

² გიორგი მერჩულეს, როგორც ცნობილია, აღწერილი აქვს კლარჯეთის ყველა სავანეთა მონღღა მე-9 საუკუნის 30-იან წლებში ბაგრატ I-ისა და მისი ძმების მიერ, გრიგოლ ხანძთელთან და მის თანამოღვაწეებთან ერთად (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 67—70). ამ აღწერილობაში პარეხი არაა მოხსენებული მოქმედ სავანეთა რიცხვში.

³ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 100.

⁴ იხ. ბერთის ხელნაწერის მინაწერთა შესახებ გ. წერეთელი, Подное собрание надписей Гелатского монастыря, Древности восточные, т. I, вып. 2, 1891 წ., გვ. 263—264; Н. Кондаков и Д. Вазрадзе, Опись памятников древности, 1890 წ., გვ. 44—47.

საშუალო საუკუნეთა მანძილზე (იგი ითვლებოდა კლარჯეთის თორმეტ საუკუნეთა რიცხვში) — ვიდრე თურქთა მფლობელობის დამყარებამდე.

პარების სავანის ნაშთები დღემდისაც შენახულა. მოღწეულა ნანგრევები ორი დიდი ტაძრისა, ერთი მომცრო ნიშისა, მავზოლეუმისა, ამოშენებული გამოქვაბულისა („პარეხნი“), აგრეთვე ნანგრევები „საოსტიგნი“-სი (სემინარია-სასწავლებლის შენობისა) და სხვ.¹

5. ხ ა ნ ძ თ ა .

განთქმული სავანე ხანძთა, როგორც ეს ირკვევა გიორგი მერჩულის ძეგლიდან და როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, დაარსებულია მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში, 782 წლის ახლო.

ხანძთა ეს იყო ქართული განათლებისა და ქართული მწიგნობრობის უმნიშვნელოვანესი ცენტრი მე-8—10 საუკუნეებში.

ჩვენ აქ მოკლედ შევიჩრდებით ხანძთელ მოღვაწეებზე, რომელთა შესახებაც საუბარია გიორგი მერჩულის ძეგლში.

პირველ რიგში მოვიხსენებთ ხანძთის სავანიდან გამოსულ მწერლებს და მწიგნობრობის მოღვაწეებს.

1. ხანძთელი მწერლების პლეადას ხსნის თვით გრიგოლ ხანძთელი (758—860 წ.). გრიგოლ ხანძთელის სამწერლო მოღვაწეობას ჩვენ ქვემოთ უძღვნივთ ცალკე თავს და ამის გამო აქ მასზე აღარ ვჩერდებით.

2. ხანძთის სავანის სკოლიდან გამოსულ მწერალთა რიცხვს ეკუთვნის არსენი დიდი, ქართლისა კათალიკოზი.

არსენი იყო ძე სამცხის მხარის მთავრის მირიანისა. არსენი დაიბადა 820 წელს. არსენი, ჯერ კიდევ ყმაწვილი, 826 წელს ჩამოიყვანეს აღსაზრდელად ხანძთაში. არსენიმ განათლება ხანძთაში მიიღო. აქ ხანძთაში არსენიმ დაჰყო ოცი წელი, 826 წლიდან — 845/850 წლებამდე.

845—850 წლებში არსენი არჩეულ იქნა ქართლის კათალიკოზად, ხოლო ამის შემდეგაც არსენის არ შეუწყვეტია კავშირი ხანძთასთან და თავის მოძღვარ მასწავლებელთან გრიგოლ ხანძთელთან.

გიორგი მერჩულის ცნობით, არსენი გამოჩენილი მოღვაწე ყოფილა და მას შთამომავლობაში „დიდი“-ს სახელი დაუმსახურებია. გიორგი მერჩულის სიტყვით — „არსენი, რომელსა ეწოდა ღირსად დიდი არსენი, ქართლისა კათალიკოზი და მცხეთისა საყდრისა [საკათალიკოზო ტახტისა] გვრგვნი დაუქნობელი...“, — იყო დიდი მოურნე ქვეყნისა, რომელმაც ქართლისა საკათალიკოზოს „სიხარული მიჰვინა, რამეთუ საყდარი [ტახტი] მამათმთავრობისაჲ შეამკო სრულიად და შეიმკო მადლითა“².

არსენი ამავე დროს გამოჩენილი მწერალი ყოფილა. არსენის ლიტერატურული მემკვიდრეობიდან ჩვენ დრომდე მოღწეულა ისტორიულ-ჰაგიოგრაფიული ძეგლი — მოსახსენებელი ა ბ ი ბ ო ს ი ს ა თ ვ ი ს ნ ე კ რ ე ს ე ლ ი ს ა , რო-

¹ იხ. ნ. მარი, *Дневник*, ТР, VII, გვ. 175—177.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 50, 96.

შელიც იწამა სპარს დამპყრობელთა მიერ ქართლში მე-6 საუკუნეში. ეს პატრიოტული ნაწარმოები ჩვენი მწერლისა აღბეჭდილია დიდი ლიტერატურული ღირსებებით. (აღვნიშნავთ ამასთან, რომ ეს ნაწარმოები არსენისა არაა მოკლებული ინტერესს, კერძოდ, ქართული ფილოსოფიური აზროვნების ისტორიისათვის, რამდენადაც აქ მოცემულია მოძღვრება ბუნების შემაღგენელი ოთხი ელემენტის შესახებ).

არსენი კათალიკოზსვე მიაკუთვნებენ აგრეთვე საისტორიო-პოლემიკურ ტრაქტატს „განყოფისათვის ქართლისა და სომხითისა“, მაგრამ ეს უკანასკნელი, ფფიქრობთ, უფრო ადრინდელი ხანის ძეგლი უნდა იყოს¹.

არსენი კათალიკოზი გარდაიცვალა 872/7 წლებში.

3. ხანძთის საეპისკოპოსოს სკოლიდან გამოსულ მწერალთა რიცხვს ეკუთვნის აგრეთვე მაკარი ლეთეთელი.

მაკარი ლეთეთელი შთამომავლობით ქართლიდან ყოფილა (სოფლიდან ლეთეთი, შიდა ქართლში).

მაკარის განათლება ხანძთაში მიუღია; იგი მოიხსენება მოწაფედ გრიგოლ ხანძთელისა.

შემდეგ მაკარი გადასულა იერუსალიმში და დამკვიდრებულა საბაწმინდის საეპისკოპოსოში, სადაც, როგორც ცნობილია, ჯერ კიდევ მე-5—6 საუკუნეებიდან დაწყებული, შექმნილი იყო ქართული განათლებისა და მწიგნობრობის მნიშვნელოვანი ცენტრი.

მაკარი ლეთეთელი საბაწმინდაში დამკვიდრების შემდეგ არ სწყვეტს კავშირს ხანძთასთან და თავის მოძღვართან გრიგოლ ხანძთელთან. ჩვენ დრომდე მოღწეულა წერილი საბაწმინდიდან მოწერილი ხანძთაში მაკარისა და მისი თანამოღვაწის არსენის მიერ, რომლითაც ისინი მიმართავენ თავის მასწავლებელს გრიგოლ ხანძთელს (ეს წერილი შეტანილი აქვს გიორგი მერჩულეს თავის თხზულებაში).

ქართული მწერლობის დარგთაგან მაკარი ლეთეთელს, როგორც ირკვევა, მიუძღვის ლეწლი ძველ-ქართულ ჰიმნოგრაფიულ პოეზიაში.

მაკარის უთავგუნია ბერძნულიდან კოზმან იერუსალიმელის საგალობელნი (იგი შეტანილია მიქელ მოდრეკილის კრებულის მეორე ნაწილში, რომელიც მოსე ტაოელის მიერ არის შესრულებული).

აღვნიშნავთ ამას გარდა, რომ მაკარი ლეთეთელის რედაქტორობით არის შესრულებული ძველი ქართული მწერლობის ისეთი მნიშვნელოვანი კრებული, როგორცაა განთქმული ქრესტომათია „მრავალთავი“ 864 წლისა.

4. ხანძთა როგორც მე-9 საუკუნეში, ისე მე-10 საუკუნეშიაც რჩება ქართული მწერლობის უმნიშვნელოვანეს ცენტრად. ამ დროს, მე-10 საუკუნეში, ხანძთაში მოღვაწეობს ეპოქის უდიდესი მწერალი გიორგი მერჩულე; როგორც გამოიკვეა, აქ, ხანძთაში არის დაწერილი 950 წელს ძველი ქართული მწერლობის ეს უმნიშვნელოვანესი ძეგლი — ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა.

¹ იხ. პ. ინგოროვი, ქართული ლიტერატურის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა (ცენტრალ. მხათობი, 1939 წ., № 10—11, გვ. 263—268).

5—6. შეათე საუკუნეშივე მწიგნობრობის მოღვაწეთა რიცხვს ხანძთაში ეკუთვნიან ხანძთის წინამძღვარი თევდორე და მისი ძმა იოანე, რომელნიც ყოფილან თანამშრომელნი გიორგი მერჩულისა¹.

გარდა დასახელებული მწერლებისა და მწიგნობრობის მოღვაწეებისა, გიორგი მერჩულის თხზულება შეიცავს ცნობებს მთელი რიგი სხვა ხანძთელი მოღვაწეების შესახებ მე-8—10 საუკუნეში. ამათ რიცხვს ეკუთვნიან:

7. საბან (საბა) იშხნელი — თანამოღვაწე გრიგოლ ხანძთელისა.

საბანი დაბადებულა 760 წლის ახლო ხანებში. იგი წარმოშობით ქართლიდან იყო. 780 წლის ახლო ხანებში საბანი, გრიგოლ ხანძთელთან ერთად, გადადის სამოღვაწეოდ ქართლიდან კლარჯეთში.

824—825 წლებში საბანმა, გრიგოლ ხანძთელთან ერთად, იმოგზაურა ბიზანტიაში, კონსტანტინეპოლსა და ყოველთა საჩინოთა ადგილთა საბერძნეთისათა².

ბიზანტიიდან დაბრუნების შემდეგ, 826 წელს, საბანი დამკვიდრდება იშხანში, ტაოს მხარეში; საბანი განაახლებს იშხანს, რომელიც ამ დროიდან ხდება ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი ტაოს მხარისა (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, გვ. 384—391).

საბანი გარდაიცვალა მე-9 საუკუნის შუა წლებში.

8—9. თევდორე ნეძველი და ქრისტეფორე კვირიკეშვიდელი.

ეს ორი მოღვაწე — არიან თანამედროვენი და თანამოღვაწენი გრიგოლ ხანძთელისა. წარმოშობით ისინი აგრეთვე ქართლიდან ყოფილან და გრიგოლ ხანძთელთან და საბან იშხნელთან ერთად გადასულან სამოღვაწეოდ კლარჯეთში.

გრიგოლ ხანძთელის მიერ დაარსებულ ხანძთის სავანეში თევდორე და ქრისტეფორე მოღვაწეობენ ნახევარ საუკუნეზე მეტი ხანი, 782 წლის ახლო დროიდან ვიდრე 840 წლის ახლო დრომდე.

თევდორეს და ქრისტეფორეს უშუალო მოწაფეები იყვნენ ხანძთაში აღზრდილნი არსენი. დიდი ქართლისა კათალიკოზი და ეფრემ მაწყვერელი.

840 წლის ახლო ხანებში თევდორე და ქრისტეფორე დააარსებენ ახალ სავანეებს ქართლისა და ნესხეთის საზღვარზე: თევდორე — ნეძვის სავანეს, ხოლო ქრისტეფორე — კვირიკეშვიდის სავანეს (იხ. ამის შესახებ ქვემოთ, გვ. 397—398).

10. ეფრემ მაწყვერელი.

გიორგი მერჩულის ცნობით, ეფრემი იყო ახლო ნათესავი, თანამოგვარე მე-9 საუკუნის წმინდის მაკარი ლეიფთელისა, რომლის მოძღვაწეობა ხანძთასთან იყო დაკავშირებული (იხ. ზემოთ).

გიორგი მერჩულის ცნობათა თანახმად, თარიღები ეფრემის ცხოვრებისა შემდეგია. ეფრემი დაბადებულა 810—815 წლებში. ხანძთაში ჩამოუყვანიათ აღსაზრდელად 826 წელს, ს. დაც ეფრემს მიუღია განათლება არსენისთან ერთად

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 14—15.

(შემდეგ ქართლისა კათალიკოზი). ხანძთაში ეფრემს დაუყვია 15 წელი. 840 წლის ახლო ხანებში ეფრემი გადადის ნექვში (თვედორე ნექველის მიერ დაარსებულ საეანეში). 840—845 წლებში ეფრემი დაუდგენიათ მაწყვერელად. გიორგი მერჩულის ცნობით ეფრემს ეჭირა მაწყვერელის პოსტი 40 წლის განმავლობაში. გარდაცვლილა ეფრემი 880—885 წლებში.

ეფრემი დიდი მასშტაბის საეკლესიო მოღვაწე ყოფილა. გიორგი მერჩულის სიტყვით ეფრემს დიდი ღვაწლი გაუწევია, რათა ქართულ ეკლესიას მოეპოვებინა სრული ეპანსიპაცია უცხოეთის გავლენისაგან. გიორგი მერჩულე წერს:

„არამედ დიდი ეფრემ მრავლისა—კეთილისა“—მომნიჭებელ „ექმნა ქუეყანასა ჩუენსა... პირველად აღმოსავალისა კათალიკოზთა მიპრონი იერუსალემით მოჰყვანდა, ხოლო ეფრემ მიპრონისა კურთხევად ქართლს განაწესა... არამედ ქართლად ფრიადი ქუეყანად აღირაცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვად ყოველი აღესრულების...“ (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 97).

ეს აქტი, რაც ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობის განმტკიცებას მოასწავებდა, ეფრემს ჩაუტარებია 845 წლის ახლო ხანებში, როდესაც ეფრემი, როგორც ირკვევა, ქართლის კათალიკოზის მოსაყდრედ ყოფილა.

11. არსენი საბაწმიდელი ეკუთვნოდა გრიგოლ ხანძთელის იმ მოწაფეთა რიცხვს, რომლებიც პალესტინის ქართულ კოლონიაში მოღვაწეობდნენ.

არსენი ყოფილა ახლო ნათესავი და მოგვარე ზემოთ-დასახელებული მოღვაწეების — მაკარი ლეთეთელისა და ეფრემ მაწყვერელისა.

არსენისაც განათლება ხანძთაში მიუღია; იგი მოიხსენება გრიგოლ ხანძთელის მოწაფედ. შემდეგ მაკარი გადასულა იერუსალიმში და საბაწმიდაში დამკვიდრებულა (ზემოთ-მოხსენებული წერილი, გამოგზავნილი საბაწმიდიდან ხანძთაში და მიმართული გრიგოლ ხანძთელისადმი, რომლის ტექსტიც გიორგი მერჩულეს მოჰყავს, ეკუთვნის ამ არსენის, მაკარი ლეთეთელთან ერთად).

უფრო გვიან არსენის მონაწილეობა მიუღია ქართული საეანის დაარსებაში ბითონიის ოლიმპოში (მცირე აზიაში).

აღვნიშავთ ამასთან, რომ არსენი ყოფილა თანამშრომელი ეფრემ მაწყვერელისა ქართული ეკლესიის ეპანსიპაციის ზემოთ-დასახელებულ აქტის ჩატარების დროს¹.

12. ილარიონ იერუსალიმელი, რომელიც თავდაპირველად იერუსალიმის ქართულ კოლონიაში მოღვაწეობდა, ხოლო შემდეგ ხანძთაში ჩამოსულა, გიორგი მერჩულეს მოხსენებული ჰყავს გრიგოლ ხანძთელის თანამშრომელთა რიცხვში. როდესაც გრიგოლ ხანძთელმა დააარსა დასავლეთ საქართველოში (აფხაზეთში) უბის საეანე, გრიგოლმა ეს ილარიონი დანიშნა უბის წინამძღვრად. გიორგი მერჩულის სიტყვით ილარიონი დიდი ბიბლიოფილი იყო; „აქუნდეს მას კეთილნი წიგნნი“ — საგანგებოდ აღნიშნავს ილარიონის შესახებ ჩვენი მწერალი. (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 53).

¹ ცნობა არსენის მონაწილეობის შესახებ დასახელებული აქტის ჩატარების დროს აღნიშნულია იერუსალიმურ ქართული ხელნაწერის სინოდიკში (იხ. ნ. მარი, Исторический очерк истории грузинской церкви..., Церк. ведомости, 1907 г., № 3, приложение, стр. 126).

გარდა დასახელებული მოღვაწეებისა გიორგი მერჩულის თხზულებაში მო-
იხსენება კიდევ მთელი წყება სხვა ხანძთელ მოღვაწეთა მე 8—10 საუკუნეთა
შანძილზე; გიორგი მერჩულეს ზოგი მათგანის ვრცელი ბიოგრაფიები მოჰყავს.
ჩვენ აქ დავკმაყოფილდებით მათი სახელების ჩამოთვლით. ესენი არიან:

ა) მე-8 საუკ.

ხუედიოს ხანძთელი (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 21—26, 30—31).

ბ) მე-8—9 საუკ.

ეპიფანე, მეორე წინამძღვარი ხანძთისა გრიგოლ ხანძთელის შემდეგ
(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 41, 98—99, 121, 127).

მატოი ხანძთელ-მერელი (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 41, 84—87).

ზენონ ხანძთელი (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 41—42, 121, 127, 130).

გ) მე-9 საუკ.

დიმიტრიოს ხანძთელი (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 87—88).

ბასილი, მესამე წინამძღვარი ხანძთისა (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 75).

დ) მე-10 საუკუნის პირველი ნახევარი:

არსენი, მეოთხე წინამძღვარი ხანძთისა (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71—72).

მცხუედი ხანძთელი, ძე არსენისა (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 72, 178).

დასასრულ, აღნიშნავთ ჩვენ დრომდე გადარჩენილს ძველ-ქართულ ხელნა-
წერებს, გადაწერილს ხანძთაში. ამათ რიცხვს ეკუთვნიან:

ა. ხელნაწერი H—1350 (გიორგი მთაწმიდელის ტექსტი), გადაწერილი
ხანძთაში 1083 წელს მწიგნობარის მოსე ხანძთელის მიერ შატბერთისათვის.

ბ. ხელნაწერი S—4999 (გიორგი მთაწმიდელის ჰიმნოგრაფიული ტექს-
ტები), გადაწერილი მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარში ხანძთაში მწიგნობარის
ხტეფანეს მიერ სვეტის სავანისათვის (ეს უკანასკნელი სავანე კლარჯეთისა
და ნიგალის საზღვარზე მდებარეობდა).

გ. ხანძთური ოთხთავი მე-13—14 საუკუნეთა, გადაწერილი ხანძთაში მწიგ-
ნობარის ივანე-გიორგის მიერ (ხელნაწერი ამჟამად დაცულია სსრ მეცნიე-
რებათა აკადემიის ლენინგრადის სააზიო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა კო-
ლექციაში № 111 აბ).

*

6. შატბერთი (შატბერდი).

შატბერთი (შატბერდი) — მეორე განთქმული სავანეა კლარჯეთისა,
რომელიც დავკავშირებულია გრიგოლ ხანძთელის სახელთან. შატბერთი დაარ-
სებულია გრიგოლ ხანძთელის მიერ მე-9 საუკუნის მეორე მეოთხედში. კტიტო-
რი შატბერთისა და თანამოღვაწე გრიგოლ ხანძთელისა შატბერთის მშენებ-
ლობის დროს იყო ქართველთა სამეფოს მეთაური მეფე-კურაპალატი ბაგრატ I
(826—876 წ.წ.).

შატბერთი მე-9—10 საუკუნეებში ქართული მწერლობისა და ქართული
განათლების არა ნაკლებ მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო, ვიდრე ხანძთა.

აქ შევჩერდებით შატბერთის სავანიდან გამოსულ მე-9—10 საუკუნეთა
მწერლებზე და მწიგნობრობის მოღვაწეებზე.

ამათ რიცხვს ეკუთვნის:

1. სოფრონ შატბერთელი.

გიორგი მერჩულე ამ მწერალს „დიდი“-ს სახელწოდებით მოიხსენებს: „დიდი სოფრონ... [შატბერთისა] უკუნისადმდე გვრგვნი“. — ამბობს მის შესახებ გიორგი მერჩულე. გიორგი მერჩულე სოფრონ შატბერთელს გაგვაცნობს როგორც მთავარ ლიტერატურულ ფიგურას მე-9—10 საუკუნეთა საზღვარზე.

ჩვენ უკვე გვქონდა შემთხვევა მოგვეყვანა მეტად საყურადღებო ტექსტი გიორგი მერჩულისა, სადაც იგი ჩამოსთვლის თავის უფროს თანამედროვე მწერლებს; გიორგი მერჩულე წერს, რომ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას ვფიქრობდი აღწერდნენო ისეთი გამოჩენილი მწერლები „ბრძენნი და სრულნი“, როგორიც იყვნენო:

„დიდი სოფრონ... [შატბერთისა] უკუნისადმდე გვრგვნი...“

„...მამაჲ ილარიონ პარეხელი,

„...ლირსნი გიორგი მაწყვერელი... და სტეფანე მტბევიარი... და სხუანი მსგავსნი მათნი“, —

და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ისინი გარდაიცვალნენ, გაგვბედო ხელი მომეკიდნა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების აღწერისათვისო (იხ. გიორგი მერჩულე. გვ. 100).

ასე ია ეს უაღრესად საყურადღებო ცნობა, რომელსაც გადმოგვცემს გიორგი მერჩულე თავის უფროს თანამედროვე მწერალთა შესახებ, რომელთა შორის იგი პირველად სოფრონ დიდ შატბერთელს ასახელებს.

2. იოანე-ზოსიმე, გამოჩენილი ქართველი პოეტო-ჰიმნოგრაფი და მწეცნიერი მე-10 საუკუნისა, შატბერთის სკოლიდან გამოსულ მოღვაწეთა რიცხვს ეკუთვნის.

იოანე-ზოსიმე დაბადებულია მე-10 საუკუნის დასაწყისში.

მოღვაწეობა იოანე-ზოსიმეს შატბერთის სავანეში დაუწყია (ეს ირკვევა იოანე-ზოსიმეს ერთი ჰიმნოგრაფიული კრებულის ანდერძის მიხედვით).

შემდეგ იოანე-ზოსიმე გადასულა იერუსალიმში, საბაწმიდის სავანეში; უფრო გვიან იგი გადადის სინას მთის ქართულ კოლონიაში, სადაც განაგრძობს თავის ლიტერატურულ-სამეცნიერო მუშაობას.

იოანე-ზოსიმე გარდაცვლილა ღრმა მოხუცებაში მყოფი 987 წლის ახლობანებში.

იოანე-ზოსიმე, ეს ყოველმხრივ შესანიშნავი ქართველი მწერალი და მეცნიერი მე-10 საუკუნისა, იმდენად ცნობილი ფიგურაა, რომ მასზე შეგვიძლია აღარ გავაგრძელოთ აქ სიტყვა. (იოანე-ზოსიმეს სალიტერატურო-სამეცნიერო მოღვაწეობის შესახებ იხ. ჩვენს ნარკვევში: ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა¹. იხ. აგრეთვე ქვემოთ, თავი VII).

3. მიქაელ მოდრეკილი, განთქმული პოეტო-ჰიმნოგრაფი მე-10 საუკუნისა, აგრეთვე შატბერთის სკოლიდან გამოსული მოღვაწე ყოფილა, მოღვაწეობა ჰასაც შატბერთში დაუწყია. მიქაელ მოდრეკილის შესახებ დაწერილ ბით საუბარს გვექნება ქვემოთ (იხ. თავი VII).

¹ ჟურნალი „მნათობი“, 1939 წ. №№ 10—11, გვ. 236—238, 271—272.

დასასრულ, შენიშვნა შატბერთულ ხელნაწერთა შესახებ.

თუ რამდენად მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო ქართული განათლებისა და ქართული მწიგნობრობისა შატბერთი, ეს შეგვიძლია გავითვალისწინოთ ჩვენს დრომდე გადაჩენილი, შატბერთში გადაწერილი, ხელნაწერების მიხედვითაც. მათ რიცხვს ეკუთვნიან: ცნობილი შატბერთული ოთხთავები მე 9—10 საუკუნეთა, გადაწერილი 897, 836 და 873 წლებში¹; შატბერთული კრებული, გადაწერილი 969—976 წლებში²; კრებული დავით ჯიბისძისა, გადაწერილი 1035 წელს³; გიორგი მთაწმიდელის შრომათა კრებული, გადაწერილი მე-11—12 საუკუნეებში⁴.

ამათგან განსაკუთრებით ძვირფასია ქართული ლიტერატურისა და საისტორიო მეცნიერებისათვის შატბერთის კრებული 969—976 წლებისა, გადაწერილი შატბერთელი მწიგნობარის იოანე ბერაისა და თანამოღვაწეების მიერ, სადაც დატულია უძველესი ჩვენ დრომდე მოღწეული პირი ძველ ქართული მატინისა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ მოკლე ექსკურსს შატბერთელ მწერალთა და მწიგნობრობის მოღვაწეთა შესახებ.

აღვნიშნავთ დასასრულ, რომ შატბერთში მე-11 საუკუნეში მოღვაწეობდა დიდი ქართველი მწერალი გიორგი მთაწმიდელი, როდესაც იგი 1060—1065 წლებში უცხოეთიდან საქართველოში დაბრუნდა.

7. მიძნაძოროჲ.

გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენების თანახმად მიძნაძოროჲს საეანე დაარსებულია მე-9 საუკუნის დასაწყისში, აშოტ I-ის (813—826 წ) დროს.

გიორგი მერჩულის ცნობით, მიძნაძოროჲს დამაარსებელი იყო დავით დიდი მიძნაძოროელი, რომელსაც მერჩულე შემდეგი სიტყვებით მოიხსენებს: „დიდი მამაჲ სანატრელი დავით, მაშენებელი მონასტერთაჲ“.

ამრიგად, მერჩულის ამ უწყების თანახმად, დავით მიძნაძოროელი ყოფილა დამაარსებელი არა მხოლოდ მიძნაძოროჲსა, არამედ ამავე დროს იგი ყოფილა „მაშენებელი მონასტერთა“. თუ სახელდობრ რომელ სხვა მონასტერთა მაშენებელი იყო დავით დიდი მიძნაძოროელი, გიორგი მერჩულეს აღნიშნული არა აქვს. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ დავით დიდი მიძნაძოროელის მოწაფეები ყოფილან ილარიონი, წინამძღვარი წყაროსთავისა (შემდეგ ქართლისა კათალიკოზი), რომელმაც ააშენა წყაროსთავი, და ზაქარია, წინამძღვარი ბარეთელთისა, რომელმაც ააშენა ბარეთელთა⁵, საფიქრებელი

¹ პირველი მათგანი (897 წლისა) დატულია სვანეთში; დანარჩენნი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში: H—1660 და A—1453.

² ხელნაწერი S—1141.

³ ხელნაწერი A—135.—არაა ინტერესს მოკლებული აღვნიშნოთ, რომ 1035—1036 წლებში შატბერთელმა მოღვაწეებმა, დავით ჯიბისძის მოთავეობით, დააარსეს კოლონია შავ-მთაზე, — პრომანას სავანე. ჩვენამდე მოღწეულა ხელნაწერი, გადაწერილი შატბერთელთა ამ კოლონიაში იოანე ჯიბისძის (დავით ჯიბისძის შვილის) მიერ 1050—1060 წლებში (ხელნაწერი H—2211). თარიღი პრომანას სავანეს დაარსებისა (1035—1036 წ. წ.) ირყევა — terminus post quem non — გიორგი მთაწმიდელის ბიოგრაფიიდან (იხ. ათონის კრებული, გვ. 293), ante quem non ხელნაწერიდან A—135 1035 წლისა (რომლის გადაწერის დროსაც დავით ჯიბისძე ჯერ კიდევ შატბერთში მოღვაწეობდა).

⁴ ხელნაწერი A—73.

⁵ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 68.

⁶ იხ. იქვე.

ხდება, რომ დავით დიდი მიძნაძოროელი იყო თანამოღვაწე ამ თავისი მოწაფეებისა წყაროსთავის და ბარეთელთის მშენებლობის დროს.

მიძნაძოროას მოღვაწეთაგან, გარდა მისი დამაარსებელის დავით მიძნაძოროელისა, გიორგი მერჩულეს მოხსენებული ჰყავს თავისი თანამედროვე (მე-10 საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე) იაკობ მიძნაძოროელი, რომლის შესახებ გიორგი მერჩულე აღნიშნავს: „უამთა ჩუენთა ბრწყინვიდა ვეცსა მას მიძნაძოროასასა დიდი იაკობ, ვითარცა მთიეპი შორის ვარსკულავეთა, ზემთა სიტყუსა ჩუენისა შემკობილი მრავალფერითა მაღლითა, მოყუასთა თანა საღმრთოთა“¹.

მიძნაძოროელ მოღვაწეთაგან იმავე მე-10 საუკუნეში ცნობილია აგრეთვე კვირიკე მიძნაძოროელი, რომლის მოღვაწეობითაც გადაწერილია სინას მთის ქართულ სავანეში მთელი რიგი ქართული ხელნაწერებისა². (კლარჯეთის სავანეებს ამ ეპოქაში ახლო კავშირი და ურთიერთობა ჰქონდათ პალესტინის, სინას მთის, ანტიოქიის და საბერძნეთის ქართულ სავანეებთან).

მიძნაძოროადან მომდინარეობს ძველ-ქართული ხელნაწერი XI საუკუნისა A—97 (იხ. გვ. 97b; ხელნაწერი შეიცავს გიორგი მთაწმიდელისეულ სვინაქსარს, მეტად საყურადღებო ექსცერპტებით IX—X საუკუნეთა კლარჯული სვინაქსარიდან³).

ბაგრატ IV-ის ცნობილი სიგელის ჩვენების თანახმად, მე 10—11 საუკუნეებში მიძნაძოროას სავანის კტიტორნი ყოფილან საქართველოს მეფე-მთავარნი: გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავი (918—941 წ.), გურგენ მეფეთა-მეფე (994—1008 წ.), მეფე ბაგრატ III, გამაერთიანებელი საქართველოსი (978—1014 წ.) და მეფე გიორგი I (1014—1027 წ.)⁴.

უფრო გვიანი ეპოქიდან მიძნაძოროას სავანის შესახებ ცნობებს შეიცავს ჟამთააღმწერელი, მონგოლთა დროის ქართველი ისტორიკოსი⁵.

მიძნაძოროას სავანე, ისევე როგორც კლარჯეთის სხვა სავანეები, დანგრეულა თურქეთის მფლობელობის დროს. როგორც ეს ცხადი ხდება მოღწეული ნაშთების მიხედვით, მიძნაძოროას სავანე დიდი მოცულობისა ყოფილა. სავანის ტერიტორია დაფარულია მრავალ ნაგებობათა ნაშთებით⁶. მათ შორის დატულია ნანგრევები სავანის მთავარი ტაძრისა, აგრეთვე ნანგრევები დიდი კაპიტალური ნაგებობისა „საოსტიგნე“-სი (შენობა, რომელიც საშუალო საუკუნეთა სავანეებში ჩვეულებრივ დანიშნული იყო სემინარია-სასწავლებელთათვის).

8. წყაროსთავი.

გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენების თანახმად წყაროსთავის სავანე დაარსებულია მე-9 საუკუნის პირველ მესამედში. (ეს სავანე უკვე არსებულია 830—840 წლებში, როდესაც, გიორგი მერჩულის ცნობით, კლარჯეთს სავა-

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 100.

² იხ. ივ. ჯავახიშვილი, სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 1947 წ., გვ. 104—105; Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, 1940 წ., გვ. 110.

³ იხ. პ. ინგოროვეა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939 წ., № 10—11, გვ. 246—248.

⁴ იხ. ბაგრატ IV-ის სიგელი, დ. ბაქრაძის გამოცემა (Приложение к V тому Записок Академии Наук № 1).

⁵ იხ. ჟამთააღმწერელი, გვ. *857/701.

⁶ იხ. ნ. მარი, Дневник, ТР, VII, გვ. 131—135.

წეები მოიხილეს ბაგრატი I-მა და მისმა ძმებმა, გრიგოლ ხანძთელთან და სხვა მოღვაწეებთან ერთად) ¹.

გიორგი მერჩულის ცნობით წყაროსთავის დამაარსებელი ყოფილა დავით დიდი მიძნაძორელოს მოწაფე ილარიონ წყაროსთაველი (რომელიც უფრო გვიან ქართლის კათალიკოზად აურჩევიათ) ².

გარდა გიორგი მერჩულის ძეგლისა წყაროსთავის საეანის შესახებ საყურადღებო ცნობას შეიცავს სვინაქსარული მოსახსენებელი მე-11 საუკუნის გამოჩენილი ქართველი მოღვაწის გიორგი-პროხორესი, რომელმაც პალესტინაში ააშენა ჯვარის ქართველთა საეანე. ამ სვინაქსარული მოსახსენებელის თანახმად, წყაროსთავში არსებობდა სასწავლებელი და გიორგი-პროხორესი, რომელიც წარმოშობით წყაროსთავის მეზობელ კუთხიდან — შავშეთიდან ყოფილა, განათლება წყაროსთავის საეანეში მიუღია ³.

მე-11 საუკუნეში წყაროსთავის საეანესთან დაკავშირებული არიან მწიგნობრობის ცნობილი მოღვაწენი — ძმანი კავკასის-ძენი ეგნატე, პეტრე ვესტი (ყოფილი პატრიკი) და იოანე ჭყონდიდელი (ერთ-ერთი ინიციატორი გიორგი მთაწმიდელის ბიოგრაფიის დაწერისა). ეგნატე კავკასის-ძის მოღვაწეობით წყაროსთავში გადაუწერიათ გიორგი მთაწმიდელის შრომათა კრებულები. წყაროსთავის ისტორიისათვის მე-11 საუკუნეში ინტერესს წარმოადგენს მოსახსენებელი ეგნატე კავკასის-ძისა, დართული წყაროსთავში გადაწერილი ერთ-ერთი ხელნაწერისათვის 1089 წლის ახლო დროისა ⁴.

წყაროსთავიდან მომდინარეობს აგრეთვე ჩვენს დრომდე მოღწეული წყაროსთავის განთქმული ოთხთავი, გადაწერილი თამარ დიდის ეპოქაში 1195 წელს, იოანე მტბევარ-საფარელის მოღვაწეობით და შემკული ბექა ოპიზარის მიერ მოჭედილი ყდით, რომლის ქანდაკებული პირები (სცენები „ჯვარცმა“ და „ვედრება“) კლასიკური ხანის ქართული ხელოვნების უნიკალურ შედევრს წარმოადგენს ⁵.

წყაროსთავის საეანე დანგრეულა თურქთა მფლობელობის დროს, მაგრამ მისი ნაშთები მაინც შედარებით უკეთ არის დაცული, ვიდრე მეზობელი მიძ-

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 68, 70.

² იხ. იქვე, გვ. 68.

³ სვინაქსარული მოსახსენებელის ტექსტი, თ. ჟორდანიას გამოცემა, ქრონიკები, II, 1897 წ., გვ. 523—524.

⁴ ხელნაწერი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისა A—136, A—252/3, A—372, A—674 (იხ. თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, I, 1892 წ., გვ. 234—5; შეად. გვ. 232).

⁵ იხ. შ. ამირანაშვილი, ბექა ოპიზარი, 1937 წ., გვ. 6—7 და ტაბულები I, II; Н. Кондаков и Д. Бакрадзе, Описание памятников древности, 1890 წ., гв. 43—44.

აღნიშნავეთ აქვე წყაროსთავის საეანის ჩვენ დრომდე მოღწეულ სხვა ხელნაწერებსაც. ამთარიცხს ეკუთვნის:

ა) ოთხთავი წყაროსთავულ-ანჩურთი მე-12—13 საუკუნეთა, შეძენილი წყაროსთავს ანჩისათვის შეფუების თამარ დიდისა და დავით სოსლანის მწიგნობარ-ყოფილის სოფრომის მიერ. ეს ხელნაწერიც, როგორც ირკვევა სოფრომის ანდერძიდან, აგრეთვე შემკული ყოფილა მოჭედილი ყდით, ქანდაკებული სახეებით, რომელიც შესრულებია „ღირსსა ოქრომსა-მქანდაკ ბელსა ბექასა“ (ბექა ოპიზარს), მაგრამ ბექასეული ეს ოქრო-ქანდაკებანი აღარ შენახულა (თვით ხელნაწერი ამჟამად დაცულია საქართველოს ცენტრ-არქივში, ძველ ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში № 323).

ბ) წყაროსთავული მონატურული ოთხთავი მე-13 საუკუნისა, გადაწერილი გიორგი მტბევარისათვის (ხელნაწერი, რომელიც ინახებოდა უბისში, ამჟამად გადმოტანილია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში).

ნაძირობას სავანისა. წყაროსთავის სავანე, მოღწეული ნაშთების მიხედვით, ისევე დიდი მოცულობისა ყოფილა, როგორც სავანეები ოპიზისა, ხანძთისა, მიძნაძირობასა და ბერთისა. ტერიტორია წყაროსთავის სავანისა დაფარულია ათეული სხვადასხვა ნაგებობის ნანგრევებით. მათ შორის აღსანიშნავია ნანგრევები სავანის მთავარი ტაძრისა, აგრეთვე ნანგრევები „საოსტიგნე“-სი, რომელიც შედარებით უფრო კარგად შენახულა. წყაროსთავის საოსტიგნე, როგორც არქიტექტურული ძეგლი, მაღალის ხელოვნებით არის შესრულებული. ნ. მარი, რომელმაც 1904 წელს ადგილობრივ ინახულა წყაროსთავის სავანის ნანგრევები, წერს, რომ წყაროსთავის საოსტიგნე — „обширный зал с величественной архитектурной отделкой“ — „производит прекрасное впечатление простором, чистотою работы, умеренностью архитектурного наряда, тщательностью кладки и светлым цветом камней“¹.

9. ბარეთელთა.

გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენების თანახმად ბარეთელთის სავანე დაარსებულია მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში, ერთდროულად წყაროსთავის სავანესთან.

ბარეთელთის სავანის დამაარსებელი ყოფილა ზაქარია ბარეთელთელი, მოწაფე დავით დიდი მოძნაძიროელისა².

ბარეთელთის სავანე მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული არსებულა საშუალო საუკუნეთა განმავლობაში (ბარეთელთა საშუალო საუკუნეებში შედიოდა „ათორმეტ“ სავანეთა რიცხვში) — ვიდრე თურქთა მკლობელობის დამყარებამდე. თურქთა მფლობელობის დროს ბარეთელთის სავანე მთლიანად მოუსპიათ. ამჟამად ბარეთელთაში ნანგრევებიც კი აღარ შენახულა ძველი სავანის ნაგებობათა, გარდა მცირეოდენი ნაშთებისა³. დღემდე მოღწეულია მხოლოდ ძველბურთის ხიდი შესანიშნავი ხელობისა, ერთთვალიანი, გაბედულად გადაკიდებული შავშეთის-წყალის (იმერხევის) ხეობაზე; ეს ხიდი ოდესღაც აერთებდნენ ბარეთელთის სავანეს მეზობელ წყაროსთავისა და მიძნაძირობას სავანეებთან.

10. ბერთა.

ბერთის სავანე, გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენების თანახმად, დაარსებულია მე-9 საუკუნის პირველ მესამედში. (ეს სავანე უკვე არსებულა 830—840 წლებში, როდესაც, გიორგი მერჩულის ცნობით, კლარჯეთის სავანეები მოიხილეს ბაგრატ I-მა და მისმა ძმებმა, გრიგოლ ხანძთელთან და სხვა მოღვაწეებთან ერთად)⁴.

ბერთა საშუალო საუკუნეებში, ჩანს, მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო მწიგნობრობისა.

¹ იხ. ნ. მარი, Дневник, ТР, VII, გვ. 121—122.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 68.

³ იხ. ნ. მარი, Дневник, ТР, VII, გვ. 115—116.

⁴ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 67.

ბერთიდან მომდინარეობს ახლახან აღმოჩენილი ბერთის ოთხთავი (პირ-
ფული) — მეათე საუკუნისა (ამჟამად დაცულია ნიუტონის მუზეუმში)¹.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღრიდანვე ცნობილია აგრეთვე ბერთის
ოთხთავი (მეორე, იოანე მთავარაქსისეული), რომელიც მე-11—12 საუკუნე-
ებში ბერთაში ყოფილა დაცული და რომლისთვისაც მე-12 საუკუნის მეორე
ნახევარში ოქრომქანდაკებელს ბეშქენ ოპიზარს დაუმზადებია მოქედილი ყდა,
ქანდაკებული სახეებით. ეს ძეგლი, ბერთის მეორე ოთხთავი, და მასთან ერთად
წყაროსთავის ოთხთავი, წარმოადგენენ ძველი ქართული ოქრომქანდაკებლობის
უნიკალურ შედეგებს².

ბერთაში აღზრდილ მწიგნობრობის მოღვაწეთა რიცხვს ეკუთვნის მიქაელ-
ზეკეპე, ბერთელ-ოლიმპელი, რომელიც შემდეგ ბიზანტიაში მოღვაწეობს და
რომლის მიერ გადაწერილია ბითვისინის ოლიმპოს ძველ-ქართულ სავანეში ჩვენ
დრომდე მოღწეული მანუსკრიპტი 959—969 წლებისა (ამჟამად ათონზეა და-
ცული)³.

ბერთა, როგორც ეს ცხადი ხდება მოღწეული ნაშთების მიხედვით,
დიდი სავანე ყოფილა ოპიზის, ხანძის, მიძნაძოროს და წყაროსთავის
შსგავსად.

ბერთის სავანის ძეგლებიდან ჩვენ დრომდე მოღწეულა მთავარი ტაძარი,
წანგრევები „საოსტიგნე“-სი და ნაშთი ზოგიერთ სხვა ნაგებობათა⁴.

ბერთის სავანის მთავარი ტაძარი შედარებით კარგად არის მოღწეული,
რაც იმით აიხსნება, რომ ეს ძველ-ქართული ქრისტიანული ძეგლი, თურქთა
შელობებლობის დროს, მოსახლეობის გამუსულმანების შემდეგ, მეჩეთად უქ-
ცვეიათ.

ბერთის მთავარი ტაძარი, როგორც არქიტექტურული ძეგლი, იშვიათ
ტიპს წარმოადგენს. აქ ჩვენ გვაქვს სამნავიანი ბაზილიკა გუმბათოვანი განა-
თებით, უყულო გუმბათით. ბერთის ბაზილიკა, რომელიც თავისი სტილით
უნათესავება ოპიზის აშოტ I-ის დროის ნაგებობებს, ჩანს, მე-9 საუკუნეს,
ე. ი. თვით სავანის დაარსების დროს ეკუთვნის და შემდგომ ხანაში არსებითი
გადაკეთება არ განუცდია.

ბერთის საოსტიგნე თუმცა დანგრეულია, მაგრამ მოღწეული ნაშთის მი-
ხედვით მისი თავდაპირველი სახეობის გათვალისწინება შესაძლებელია. ბერ-
თის საოსტიგნე, როგორც ირკვევა, წარმოადგენდა დიდი მოცულობის მო-
წმინტალურ ნაგებობას ბაზილიკური ტიპისა.

¹ იხ. R. P. Blake and Der Nersessian, Byzantion, 1942—3 (XVI), გვ. 226—285.

² იხ. Н. Кондаков и Д. Бакрадзе, Опись памятников древности. 1890 წ., გვ. 44—
45; გიორგი წერეთელი, Полное собрание надписей Гелатского монастыря, Древности
восточные, т. I, вып. 2, 1891 წ., გვ. 263—4; შ. ამირანაშვილი, ბეჟა ოპიზარი, 1937 წ., გვ. 33—
34 და ტაბულები XXIX და XXX.

³ იხ. Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la Laure d'Iviron
au mont Athos, par R. P. Blake. Extrait de la Revue de l'Orient Chrétien, 3 série,
t. IX (XXIX), № 3 et 4 (1933—1934), ხელნაწერი № 42.

⁴ იხ. Б. შარი, Древности, ТР, VII, გვ. 168—171.

11. ჯ მ ე რ კ ი ა .

გიორგი მერჩულის ძეგლის ჩვენების თანახმად ჯმერკის სავანე დაარსებულია მე-9 საუკუნის პირველ მესამედში. (ეს სავანე, ისევე როგორც ზემოთ-ჩამოთვლილი სავანეები, უკვე არსებულია 830—840 წლებში, როდესაც, გიორგი მერჩულის ცნობით, კლარჯეთის სავანე მოიხილეს ბაგრატ I-მა და მისმა ძმებმა, გრიგოლ ხანძთელთან და სხვა მოღვაწეებთან ერთად)¹.

ჯმერკის სავანე არსებულია მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული საშუალო საუკუნეთა მანძილზე (ჯმერკი საშუალო საუკუნეებში შედის კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა რიცხვში) — ვიდრე თურქეთის მფლობელობამდე.

ჯმერკის სავანე მთლიანად დაუნგრევიათ თურქთა მფლობელობის დროს. ამჟამად ადგილობრივ არა შენახულა რა, გარდა სავანის ზოგიერთი ნაგებობის ნანგრევთა ნაშთისა².

12. დო ლ ი ს ყ ა ნ ა .

დოლისყანა — როგორც დასახლებული პუნქტი მოიხსენება მე-9 საუკუნის დასაწყისში, აშოტ I დიდის დროს³.

რაც შეეხება დოლისყანის სავანეს, იგი, როგორც ეს ირკვევა გიორგი მერჩულის თხზულებიდან, დაარსებულია 830—840 წლების შემდეგ. გიორგი მერჩულე, აგვიწერს რა კლარჯეთის სავანეთა მოხილვას 830—840 წლებში, აღნიშნავს, რომ დოლისყანის სავანე ამ დროს (830—840 წ. წ.) კიდევ არ არსებობდა და რომ სავანე დოლისყანაში ამის შემდეგ იქმნაო დაარსებული⁴.

ხოლო, სახელდობრ, რა დროს დაარსდა სავანე დოლისყანაში, ამის თარიღს გიორგი მერჩულე აღარ მოიხსენებს. მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ირკვევა, რომ დოლისყანის სავანე დაარსებულია 950 წელზე უწინარეს (რამდენადაც თვით მერჩულის თხზულება, სადაც დოლისყანის სავანე დასახლებულია როგორც უკვე არსებული, 950 წელს არის დაწერილი).

დაწყებული ამ დროიდან. მე-10 საუკუნის შუა წლებიდან, დოლისყანა არსებობს როგორც სავანე საშუალო საუკუნეთა მანძილზე (იგი შედის კლარჯეთის 12 სავანეთა რიცხვში) — ვიდრე თურქეთის მფლობელობის დამყარებამდე.

დოლისყანის ძველი სავანის ნაშთებიდან ჩვენ დრომდე მოღწეულა მთავარი ტაძარი სავანისა. დანარჩენი ნაგებობანი სავანისა, როგორც მაგ. საოსტიგნეს შენობა და სხვ., მოსპობილია.

ეს ძეგლი — დოლისყანის მთავარი ტაძარი — გადაარჩენია დანგრევას და შედარებით კარგად არის დაცული იმის გამო, რომ თურქთა მფლობელობის დროს, ქართული მოსახლეობის გამუსულმანების შემდეგ, იგი მეჩეთად უქცევიათ.

დოლისყანის ამ ძეგლს დაუცავს საისტორიო წარწერები, საიდანაც ირკვევა, რომ იგი აგებულია 954—958 წლებში ქართველთა მეფის სუმბატ

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 67.

² იხ. ნ. შარი, *Дневник*, ТР, VII, გვ. 181—182.

³ იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. * 576/345.

⁴ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 67.

I-ის მოღვაწეობით. ხუროთმოძღვარი ყოფილა გაბრიელ დოლისყანელი (ადგილობრივი მოძღვარი).

ფოტოები დოლისყანის ძეგლისა და წარწერებისა გადმოღებული აქვთ დ. ერმაკოვსა და ნ. მარს¹.

მოგვყავს საისტორიო წარწერათა ტექსტები.

ა. გუმბათის ყელზე წარმოდგენილია ქანდაკება — გორელიეფი ტაძრის აღმაშენებლის ქართველთა მეფის სუმბატ I-ისა, რომელსაც სახე მიჰყრობილი აქვს აღმოსავლეთისაკენ; მეფეს ხელთ უპყრია ტაძრის მოძღველი. მეფის ქანდაკებასთან მოთავსებულია წარწერა (ასომთავრულით):

„ქე ადღენ მეფე ჩნი სზტ“.

ქარაგმათა გახსნით:

„ქრისტე ადიდენ მეფე ჩუენი სუმბატ“.

ბ. ტაძრის სამხრეთ კედელზე, გარე მხარეზე, საკემელის ზემოთ, დაცულია მეორე წარწერა, რომელშიაც მოიხსენება იგივე ქართველთა მეფე სუმბატ I. წარწერა შესრულებულია ასომთავრულით და იკითხვის შემდეგნაირად:

„ქე ადიდე მეფე ჩნი სზტ მზგრძობთ“.

ქარაგმათა გახსნით:

„ქრისტე ადიდე მეფე ჩუენი სუმბატ მზეგრძელობით“.

გ. იქვე, ტაძრის სამხრეთ კედელზე, იმავე საკემელთან, საკემელის იმიერ და ამიერ, გამოქანდაკებული არიან გორელიეფით მთავარანგელოზნი, აღმოსავლეთით მთავარანგელოზი გაბრიელ, დასავლეთით მთავარანგელოზი მიქელი.

გაბრიელ მთავარანგელოზის გაქოსახულებასთან წარმოდგენილია მედალიონში ჩასმული ქანდაკება — გორელიეფი, ბიუსტი ადამიანისა, რომელიც ვედრებით მიმართავს გაბრიელ მთავარანგელოზს.

ამ ბიუსტთან მოთავსებულია წარწერა, რომელიც ტაძრის აშენებაზე მიუთითებს. წარწერა შესრულებულია ასომთავრულით და იკითხება შემდეგნაირად:

„შეიქმნეს ჯლთა გზრდ დკნსათა“.

ქარაგმათა გახსნით:

„შეიქმნეს კელითა გაბრიელ დეკანოზისათა“².

ამრიგად, როგორც ირკვევა, ეს ბიუსტი წარმოგვიდგენს გამოსახულებას ხუროთმოძღვრის გაბრიელისა, რომლის „კელითა“ (ხელობითა) შექმნილი ყოფილა ეს ტაძარი. ხუროთმოძღვარი გაბრიელი გამოსახულია, როგორც მოვიხსენეთ, მვედრებელ პოზაში თავისი სახელობის წმინდანის გაბრიელ მთავარანგელოზის წინაშე.

¹ იხ. ნ. მარი, Дневник, TP, VII, გვ. 184—189 (სურათები 59—63).

² კომპლექსი „დკნსათა“ შესაძლოა წაკითხულ იქმნას „დეკანოზისათა“ და „დეკანოზისათა“. ჩვენ ვკითხულობთ „დეკანოზისათა“, რადგან მეორე შემთხვევაში ეგვეე პირი მოიხსენება როგორც „მოძღუარი“. (შემოკლებული დაწერილობა „დკნსათა“, და არა — როგორც ეს მოსალოდნელი იყო — „დკნსათა“, იმით არის გამოწვეული, რომ ნაწერის ქვაზე ამომჭრელს ადგილი არ ჰყოფნიდა ყველა ასოს მოსათავსებლად).

აღნიშნავთ, რომ ეს მნიშვნელოვანი წარწერა დღემდე არ იყო სწორად ამოხსნილი. ნ. მარს სიტყვას „კლთა“ (ე. ი. „კელითა“ = ხელითა) კითხულობდა როგორც ამოუხსნელ კომპლექსს „ქეთა“, რის გამო წარწერის მთელი აზრი გაუგებარი რჩებოდა. ხოლო ფოტოში სრულიად ნათლად გაირჩევა სიტყვა „კლთა“, ე. ი. ხელითა („შეიქმნეს კელითა...“).

დ. ეგვივე პირი ხუროთმოძღვარი გაბრიელი დეკანოზი (იგივე მოძღვარი) მოხსენებულია ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთ ეკვდერის წარწერაში. აქ კედელზე გამოქანდაკებულია გორელიეფით წმინდანი (სტეფანე); აქვე მოთავსებულია წარწერა (ასომთავრულით):

„წო სტეფანე, შეიწყალე მოძღვარი გაბრიელ“.

ქარაგმათა გახსნით:

„წმიდაო სტეფანე, შეიწყალე მოძღვარი გაბრიელ“.

ის გარემოება, რომ ხუროთმოძღვარი ყოფილა სასულიერო თანამდებობის პირი, გაბრიელ დეკანოზი — მოძღვარი, მოულოდნელს არას შეიცავს. ჩვენ უკვე მოხსენებული გვქონდა ამავე ეპოქიდან მეორე ამისი მაგალითი. ბასილი ზარზმელის ცნობით სერაპიონ ზარზმელ (ასევე სასულიერო პირი) განთქმული ხუროთმოძღვარი ყოფილა, მისი ხელმძღვანელობით ჩატარებულა მშენებლობა ოპიზაში. ბასილის სიტყვით — სერაპიონ ზარზმელი „დიდსა მას... [სავანესა] კლარჯეთისასა ოპიზას... დაშნითა კელთა იხილვებოდა მდგომარედ ხუროთა თანა... რამეთუ იყო სხუათავე თანა სათნოებათა მეცნიერ... და ფრიად შემკულ წესითა ხურობისაჲთა“¹.

ე. უკანასკნელი ჩვენ დრომდე შენახული საისტორიო წარწერა დოლისყანის ძეგლისა, რომელიც დატულია სამხრეთ-დასავლეთი ეკვდერის კედელზე, სამწუხაროდ, დაზიანებულად არის მოღწეული. წარწერის გადარჩენილი ნაწილი, რომელიც შესრულებულია ასომთავრულით, იკითხვის შემდეგნაირად:

ივ ქე

		წა ესე ეკლესიაჲ წე დღესა
		მეფეთა ჩნთა
		ქე შე“.

ქარაგმათა გახსნით და დაკარგულ ნაწილთა აღდგენით:

„იესუ ქრისტე!

[რომელთა აღაშენეს] წმიდაჲ ესე ეკლესიაჲ, წინაშე დღესა

[განკითხვისასა მწე ვეავ] მეფეთა ჩუენთა

! ქრისტე შეიწყალე“.

ასეთია დოლისყანის ძეგლის საისტორიო წარწერები.

პირველი ოთხი წარწერა, ამრიგად, საშუალებას გვაძლევს ზუსტად დავადგინოთ ამ ძეგლის აგების თარიღი — 954 — 958 წლები, დავადგინოთ აგრეთვე ვინაობა ხუროთმოძღვრისა.

ჩვენ ამით დავასრულებთ ამ ზოგადს ისტორიულ მიმოხილვას კლარჯეთის ორბეიტ სავანეთა, რომელთაც საქართველოს ძველი ისტორიის მანძილზე

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 341.

ასეთი დიდი ღვაწლი მიუძღოდათ ქართული განათლების, ქართული მწერლობის განვითარების საქმეში და რომლებიც ამემამდ თურქთაგან დაპყრობილი საქართველოს მიწა-წყალის ფარგლებში არის მოქცეული.

3

მნობავი ბიორგი მერჩულის ძეგლისა კლარჯეთის, შავშეთის, ტაოთა, ისპირის, ნიბალის, არტანის, ჯაგახეთის, სამცხის და მართლ-სამცხის სანაპირო მხარის (თორის) შესახებ.

გადავდივართ განხილვაზე გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებისა მესხეთის ცალკეულ მხარეთა შესახებ.

კლარჯეთი

ცნობები გიორგი მერჩულის ძეგლისა კლარჯეთის მხარის შესახებ არ განისაზღვრება იმ ცნობებით, რომელთაც გადმოგვცემს ჩვენი მწერალი კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა ისტორიიდან. ამას გარდა, გიორგი მერჩულის თხზულება შეიცავს აგრეთვე ცნობებს კლარჯეთის მთავარი პოლიტიკური ცენტრის არტანუჯის შესახებ და კლარჯეთის საეკლესიო მეტროპოლიის ანჩის შესახებ.

1. არტანუჯი.

არტანუჯი იყო მთავარი პოლიტიკური ცენტრი კლარჯეთის მხარისა მე-5 საუკუნიდან დაწყებული ვიდრე მე-16 საუკუნემდე, ხოლო მე-9 საუკუნეში არტანუჯი ამავე დროს იყო დედაქალაქი იბერიისა — ქართველთა სამეფოსი.

არტანუჯს იმდენად მნიშვნელოვანი როლი ეკუთვნის ძველი საქართველოს ისტორიაში, რომ საჭიროდ მიგვაჩნია შევაჯამოთ აქ ყველა ის ძირითადი ცნობები, რომლებიც მის შესახებ საისტორიო წყაროებშია დაცული.

ქართული საისტორიო წყაროების ცნობათა თანახმად არტანუჯი გამბდარა მთავარი ცენტრი კლარჯეთის მხარისა მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ქართველთა მეფის ვახტანგ გორგასარის დროიდან მოკიდებული.

იმავე წყაროების ცნობათა მიხედვით, უფრო ადრე, ვიდრე არტანუჯი გახდებოდა კლარჯეთის მხარეთა ცენტრად (ე. ი. მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრის უწინარეს), — ასეთი ცენტრი კლარჯეთის მხარისა ყოფილა ციხე-ქალაქი თუხარისი.

აქ წინასწარ რამდენიმე შენიშვნა ამ ძველი ციხე-ქალაქის თუხარისის შესახებ!

1 სახელწოდება ამ ციხე-ქალაქისა ქართულ წყაროებში ორნაირად გვხვდება: თუხარისი და თუხარსი. კვლევა ჩვენ ყველგან ვხედავთ ფორმას თუხარისი, რომელიც მიღებულია ქართულ მატარებელში და უფრო გავრცელებულია.

თუხარისი, ძველი ცენტრი კლარჯეთისა, როგორც ეს ირკვევა საისტორიო წყაროების ჩვენებათა მიხედვით, მდებარეობდა მდინარე კოროზის ნაპირას, კლარჯეთისა და ტაოს მხარეების საზღვართან, სახელდობრ, სექტორში, სადაც კოროზს შეერთვის ხერსის წყალი¹.

ქართული საისტორიო ტრადიცია თუხარისის მიაკუთვნებს იბერიის უძველესი ქალაქების რიცხვს². იგი, როგორც ირკვევა, ანტიკურ ხანაშია დაარსებული.

¹ ძველი ისტორიული ციხე-ქალაქის თუხარისის ადგილმდებარეობა დღემდე არ ყოფილა ხუსტად განსაზღვრული და ამის გამო აქ საჭირო ხდება შეეჩინა ამ საკითხზე.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ძველი ისტორიული თუხარისი ეს არის თანამედროვე პუნქტი ხერსი, რომელიც მდებარეობს კოროზის ხეობაში, კოროზის მარჯვენა შედინარის ხერსი-წყალის სათავეში.

ეს დასკვნა იმას ემყარება, რომ თანამედროვე სახელწოდება „ხერსი“ მიჩნეულია დამახინჯებად ძველი სახელწოდებისა „თუხარისი“ ანუ „თუხარსი“ (— [თ]ხერსი — ხერსი).

რამდენად სწორია ეს გაიგივება?

გავეცნოთ, თუ რა ჩვენებებს იძლევა თუხარისის ადგილმდებარეობის შესახებ საისტორიო წყაროები.

1. თუხარისი, როგორც ირკვევა, მდებარეობდა მდ. კოროზის ნაპირას. ლეონტი მროველის საისტორიო ძეგლში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ ციხე ქალაქი თუხარისი მდებარეობს „მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელ არს კოროზი“ (იხ. გვ. *112/14).

2. თუხარისი მდებარეობდა კლარჯეთისა და ტაოს მხარეთა საზღვარზე, მე-7—9 საუკუნეთა უსახკლო გეოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ მდინარე კოროზი ტაოს ქვეყნიდან ციხე თუხარისთან კლარჯეთში შედის. (რომ თუხარისი კლარჯეთისა და ტაოს მხარეთა საზღვარზე მდებარეობდა, ამას ადასტურებს აგრეთვე ის გარეობა, რომ იყო პერიოდი, როდესაც თუხარისი მცირე დროის მანძილზე, მე-7—8 საუკუნეთა მიჯნაზე, მოქცეული იყო არა კლარჯეთის, არამედ ტაოს ფარგლებში).

თუ გავითვალისწინებთ აქ აღნიშნულს, ცხადი ხდება, რომ ძველი ისტორიული თუხარისი ეს არ არის თანამედროვე პუნქტი ხერსი. ეს უკანასკნელი მდებარეობს არა მდინარე კოროზის ნაპირას, არამედ მთაში, მდინარე ხერსის-წყალის სათავეებში და ათეული კილომეტრით არის დაშორებული კოროზს.

ამავე დროს ისიც ცხადია, რომ ძველი ისტორიული თუხარისი თუმცა არ არის თანამედროვე პუნქტი ხერსი, მაგრამ იმავე ზონაში მდებარეობდა, მდინარე ხერსის-წყალის ხეობაში, რადგან ეს ხეობა არის ის სექტორი, სადაც კლარჯეთის მხარე ესაზღვრება ტაოს მხარეს.

ძველი ისტორიული ციხე-ქალაქი თუხარისი, როგორც ირკვევა, მდებარეობდა პუნქტში, სადაც მდინარე ხერსის-წყალი შეერთვის კოროზს და რა პუნქტიც ჰქვთავს კოროზის ხეობის ხაზით შიდა-საქართველოსაკენ მომავალ გზას. სწორედ ამგვარი მდებარეობა მდინარე კოროზის ნაპირას, ცხადია, ანიჭებდა თუხარისის ციხე-ქალაქს იმ დიდ სტრატეგიულ მნიშვნელობას, რაზედაც საუბარია ძველ-ქართულ წყაროებში და რის გამოც თუხარისი ითვლებოდა უძლიერეს ბურჯად ძველი იბერიის დასავლეთ სანაპიროზე (იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *112—113/14, ცხობრება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *358/157). რაც შეეხება თანამედროვე პუნქტს ხერსს, იგი, გარდა იმისა, რომ ათეული კილომეტრით დაშორებულია კოროზს, მდებარეობს მივარდნილს, სამომოსვლო გზებიდან მიწყვეტილს ზონაში მდ. ხერსის-წყალის სათავეებში და მოკლებულია სტრატეგიულ მნიშვნელობას.

ძველი ისტორიული ციხე-ქალაქი თუხარისი, რომელიც მდებარეობდა მდინარე კოროზის ნაპირას, როგორც ირკვევა, დანგრეულია თურქეთის მფლობელობის დროს, ხოლო თანამედროვე ხერსი, რამდენადაც მისი სახელი დაკავშირებულია თუხარისთან, ჩანს, წარმოადგენს ძველი თუხარისის ახალშენს, გადატანილს თუხარისის ხეობის სათავეებში, ძველი თუხარისის ციხე-ქალაქის დანგრევის შემდეგ.

² იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *105/7, *108/8, *112/14, *112—3/14, *287/112, *291/115; ცხობრება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *348/150, *357/156, *358/157.

თუხარისი ყოფილა ცენტრი კლარჯეთის მხარისა კერძოდ იმ ეპოქაშიაც, როდესაც იბერიაში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად იქმნა გამოცხადებული. ქართული მატრიანები მოგვითხრობენ საეკლესიო მშენებლობის შესახებ თუხარისში მე-4 საუკუნეში. ამ დროს თუხარისი ყოფილა როგორც პოლიტიკური, ისე საეკლესიო ცენტრი კლარჯეთის მხარისა¹.

მას შემდეგ, რაც მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული კლარჯეთის მთავარი პოლიტიკური ცენტრი გადმოტანილ იქმნა ახლად გაშენებულ არტანუჯში, თუხარისს ამის შემდეგაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა.

მე-7—8 საუკუნეთა მიჯნაზე, თუხარისი, რომელიც, როგორც მოვიხსენეთ, კლარჯეთისა და ტაოს საზღვარზე მდებარეობდა, შესულა ტაოს სამფლობელოს ფარგლებში; მე-8 საუკუნის დასაწყისში თუხარისი ტაოს ნაწილად ითვლება².

მე-9 საუკუნის დასაწყისში ქართველთა სამეფოს აღმადგენელს აშოტ I დიდს უწარმოებია მშენებლობა თუხარისში³.

მე-11 საუკუნეში, საქართველოს გაერთიანების შემდეგ, თუხარისი მოიხსენება როგორც საერისთავო რეზიდენცია (განცალკევებით არტანუჯის, ე. ი. საკუთრივ კლარჯეთის ადმინისტრაციული ერთეულიდან)⁴. თუხარისის საერისთავოს ფარგლებში ამ გვიანდელ ხანაში, ჩანს, გაერთიანებული იყო კლარჯეთის სამხრეთ დასავლეთი სანაპირო, ე. ი. კლარჯეთის ის ნაწილი, რომელიც საკუთრივ ჭოროხის ხეობას შეიცავს (თუხარისიდან მოკიდებული ვიდრე მდინარეების ჭოროხისა და იმერხევის შესართავამდე).

თუხარისი რჩება მნიშვნელოვან ცენტრად კლარჯეთის ამ სანაპიროსი მე-16 საუკუნის ნახევრამდე, თურქთა მფლობელობის დამყარებამდე⁵.

თურქთა მფლობელობის დამყარების პერიოდში თუხარისი, როგორც ირკვევა, განადგურებულია, მოსახლეობას დაუტოვებია ეს პუნქტი⁶. მას შემდეგ ძველი თუხარისი აღარ აღდგენილა.

*

გადავიდეთ ამის შემდეგ არტანუჯზე.

ქართულ მატრიანეთა ცნობით, არტანუჯი, როგორც დასახლებული პუნქტი, არსებობდა უფრო ადრე, ვიდრე იგი კლარჯეთის მთავარი პოლიტიკური ცენტრი გახდებოდა (ე. ი. მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრის უწინარეს), მაგრამ ამ ადრინდელ ხანაში არტანუჯი უბრალო სოფლად მოიხსენება⁷.

¹ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *287/112.

² იხ. ლეონტი მოძღვარი, ისტორია ხალიფთა, 1887 წ., გვ. 26.

³ იხ. ცნობა, ჩართული მცხეთის მამულების ძველ ნუსხაში (თ. ჟორდანიას გამოცემა, ქრონიკები, II, 1897 წ., გვ. 196).

⁴ იხ. ცხორება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *486/260.

⁵ მე-16 საუკუნის პირველ ნახევარში თუხარისი არის ცენტრი სამცხე-საათაბაგოს სათავადოსი, რომლის მფლობელნი ატარებენ სახელწოდებას „თუხარელი“ (იხ. სამცხე-საათაბაგოს თავადნი და სოფელნი, დოკუმენტი მე-16 საუკუნის პირველი ნახევრისა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, I, 1907 წ., გვ. 76).

⁶ იხ. ხემოთ, გვ. 362, შენიშვნა 1.

⁷ იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *358/157.

ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად არტანუჯი ზღემა კლარჯეთის მხარის მთავარ ცენტრად, როგორც აღნიშნეთ, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ქართველთა მეუის ვახტანგ გორგასარის დროიდან მოკიდებული.

ვახტანგ გორგასარის ძველი მატიანიდან მომდინარე ავთენტურ ტექსტში, რომლის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი, აღნიშნულია, რომ ვახტანგ გორგასარის მიერ დანიშნულმა კლარჯეთის ერისთავმა—

„აღაშენა ციხე არტანუჯისა, და მონასტერი, რომელ არს ოპიზისა, და სამნი ეკლესიანი: დაბისა, მერიისა და შინდობნისა, და განაახლა ციხე ახიზისა და ქმნა იგი ქვაბად“¹.

რომ არტანუჯის ციხე-სიმაგრე ვახტანგ გორგასარის დროს ვახტანგის ბრძანებით არის აგებული, ამის შესახებ ცნობა აქვს დაცული აგრეთვე ძველ ქართველ ისტორიკოსს სუმბატ დავითის-ძეს, რომელიც აღნიშნავს, რომ არტანუჯი—

„პირველ გორგასარს ვახტანგს ციხედ აღეშენა“².

არტანუჯი ამ დროიდან, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული, კლარჯეთის ერისთავების საჯდომი გამხდარა.

უფრო გვიან ხანაში, არაბთა მფლობელობის დამყარების შემდეგ, არტანუჯი დანგრეულ იქმნა არაბთა მიერ მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში. ამ დროს, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, როგორც ამის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, კლარჯეთის მხარეზე ცეცხლითა და მახვილით გაიარა არაბთა დამსჯელმა ექსპედიციამ ამირის შურვან ყრუს მხედართმთავრობით, რომელმაც ნანგრევებად აქცია ეს მხარე. მურვანს კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეებიდან დაუნგრევია, კერძოდ, კლარჯეთის მთავარი ცენტრი არტანუჯი, ამასთან დაუნგრევია არა ნაწილობრივ, არამედ მთლიანად მოუსპია იგი. ამის შემდეგ არტანუჯის სანახები 80 წლის განმავლობაში სრულიად მიტოვებულსა და გავერანებულ კუთხეს წარმოადგენდა და, როგორც გადმოგვცემს მემატიანე, არტანუჯის ნაადგილევი ტყით დაფარულა.

მე-9 საუკუნის დასაწყისში არტანუჯი ხელახლა აუშენებია ქართველთა სამეფოს აღმადგენელს აშოტ I დიდს (813—826 წ.წ.).

გიორგი მერჩულე გადმოგვცემს:

„ველმწიფემან აშოტ კურაპალატმან დაიპყრნა მრავალნი ქუეყანანი და აღაშენა ციხეა არტანუჯისა“ (იხ. გიორგი მერჩულე, 103—104).

მატიანეში არტანუჯის მშენებლობის შესახებ მოთხრობილია, რომ მას შემდეგ, რაც აშოტ I დიდი დამკვიდრდა შავშეთ-კლარჯეთში და შეუდგა ამ კუთხის აღდგენას—

„პოვა კლარჯეთის ტყეთა შინა კლდე ერთი, რომელი პირველ გორგასარს ვახტანგს ციხედ აღეშენა, სახელით არტანუჯი, და აოხრებულ იყო (მურვანისა) მის ყრუობითგან; იგი განაახლა აშოტ, და აღაშენა იგრეთვე ციხედ, და წინა კერძო მისსა ქუეშეთ აღაშენა ქალაქი. და აღა-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 324.

² იხ. სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *574/343.

შენა ციხესა მას შინა ეკლესია მოციქულთა, პეტრესი და პავლესი... და დაემკვდრა ციხესა მას შინა ცხოვრებად. და მერმე კულად ეუფლა-ქუეყანათა — ვიდრე კარამდე ბარდავის ქალაქისა, და მრავალგზის მოსცა-ღმერთმან აშოტს კურაპალატსა ძლევა და დიდი დიდება ბრძოლათა-შინა¹.

გიორგი მერჩულისა და სუმბატ დავითის-ძის ცნობათა თანახმად — ამ დროი-დან, ე. ი. მე-9 საუკუნის დასაწყისიდან, აშოტ I დიდის ხანიდან მოკიდე-ბული, ახლად გაშენებული არტანუჯი გახდა ქართველთა სამეფოს დედა-ქალაქად. აქ არის რეზიდენცია იბერიის — ქართველთა სამეფოს მეთაურთა. მეფე-კურაპალატთა — მე-9 საუკუნეში, როგორც აშოტ I დიდის დროს, ისე აშოტ I-ის მეჰყვადრეთა დროს.

უფრო გვიან, მე-9 საუკუნის მეორე ნახევარში, იმავე კოროხის ხეობაში, ამიერ-ტაოს (ძველ ქართულ ტაოს) პროვინციაში, დაარსდა, როგორც ეს უკვე აღნიშნული გვექონდა, აგრეთვე მეორე სახელმწიფოებრივი ცენტრი ქართველ-თა სამეფოსი — ბანა. (კიდევ უფრო გვიან, მე-10 საუკუნის დასასრულიდან, ბაგრატ III-ის დროს, საქართველოს გაერთიანების ხანაში, საქართველოს ქვეყნების მთავარი პოლიტიკური ცენტრი ხდება ქუთაისი, ხოლო მე-12 საუკუნის დასაწყისში, დავით აღმაშენებლის დროს, მეტროპოლია საქართვე-ლოს სახელმწიფოსი ქუთაისიდან საბოლოოდ გადმოტანილ იქნა აბილი-ში, იბერიის ამ ძველ დედაქალაქში).

ამრიგად, არტანუჯი ყოფილა იბერიის მთავარ პოლიტიკურ ცენტრად — დედაქალაქად — საკმაოდ მოკლე დროის მანძილზე, მე-9 საუკუნეში.

მაგრამ ამავე დროს საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ არტანუჯს არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა მას შემდეგაც, რაც იგი იბერიის დედაქალაქი აღარ იყო და მხოლოდ კლარჯეთის მხარის საოლქო ცენტრად დარჩა.

ჩვენ უკვე მოყვანილი გვექონდა ცნობა ბიზანტიის იმპერატორის კონსტან-ტინე პორფიროგენეტისა არტანუჯის შესახებ; ბიზანტიის იმპერატორი შემ-დეგსა წერს არტანუჯის შესახებ მე-10 საუკუნის შუა წლებში (როდესაც არტანუჯი უკვე აღარ იყო სამეფო რეზიდენცია, არამედ საოლქო ქალაქს წარმოადგენდა):

„არტანუჯის ციხე დიდად გამაგრებულია და აქვს დიდი „რაბატი“, რო-გორც მხარის მთავარ ქალაქს შეშვენის. აქ თავს იყრის საქონელი ტრაპე-ზუნტიდან, იბერიიდან, აფხაზეთიდან (დასავლეთ საქართველოდან), სომხეთი-დან და სირიის ყველა ქვეყნიდან და ქალაქს დიდი ვაჭრობა აქვს“. ბიზანტიის იმპერატორის ცნობით არტანუჯის ოლქი დიდსა და მდიდარ მხარეს წარმო-ადგენდა, იგი ითვლებოდა გასაღებად იბერიისა, აფხაზეთისა (დასავლეთ სა-ქართველოსი) და მესხეთისა².

ამრიგად, ამ დროისათვის, მე-10 საუკუნეში, არტანუჯის ოლქი — კლარ-ჯეთის მხარე — წარმოადგენდა აყვავებულსა და დაწინაურებულ ქვეყანას, ხოლო თვით ქალაქი არტანუჯი ამ დროს ყოფილა ერთ-ერთი უდიდესი მნიშვნე-ლობის ეკონომიური ცენტრი იბერიისა.

¹ სუმბატ დავითის ძე, *574/343—344.

² ახ. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, op. cit., თავი 46, გვ. 207.

დასასრულ, შევჩერდებით არტანუჯის ისტორიის მთავარ მომენტებზე მე-10 საუკუნის მომდევნო ხანაში.

მე-11 საუკუნის პირველ ნახევარში, ე. ი. საქართველოს გაერთიანების პირველ პერიოდში, არტანუჯი ყოფილა ცენტრი დიდი სამხარეო ადმინისტრაციული ერთეულისა, რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანებული ყოფილა კლარჯეთი, შავშეთი, აჭარა და ჩრდილო სამცხე¹.

მე-11 საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ახლო აღმოსავლეთს შემოესივნენ სელჯუკი-თურქების ჯარდობი, რომელთაც წაღვეს აღმოსავლეთი და სამხრეთი კავკასია და ბიზანტიის ანატოლიის პროვინციები, 1080 წელს ერთ-ერთი დიდი ჯარდო სელჯუკი-თურქებისა შემოიჭრა საქართველოში, მოითარეშა მესხეთის ქვეყნები, ქართლი და დასავლეთი საქართველო; კერძოდ, ამ დროს, მემბტიანის სიტყვით; თურქ-სელჯუკებმა დასწვეს საქართველოს მთავარი ქალაქები: ქუთაისი (იმდროინდელი სატახტო ქალაქი) და არტანუჯი (ძველი სატახტო ქალაქი). „ესე იყო პირველი და დიდი თურქობა, ხოლო ქრონიკონი იყო სამასი“ (ე. ი. 1080 წელი), — გადმოგვცემს მემბტიანი².

თურქი სელჯუკების დიდ ექსპანსიას საქართველოს სანაპიროებზე საზღვარი დაუდგა მე-12 საუკუნის დასაწყისში დაფით აღმაშენებელმა.

არტანუჯი მე-11 საუკუნის ამ კატასტროფის შემდეგ, ჩანს, ადრე განახლებულა.

მომდევნო ეპოქაში, მე-12 საუკუნისა და მე-13 საუკუნის დასაწყისში, საქართველოს უდიდესი პოლიტიკური ძლიერების ხანაში, და შემდეგაც, მე-13—14 საუკუნეებში, არტანუჯი, ჩანს, ისევე რჩება მესხეთის მხარეთა ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ქალაქად.

მონგოლთა ხანის ისტორიკოსი ეამთაალმწერელი, აგვიწერს რა სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთის) ტერიტორიის მოცულობას მე-13 საუკუნის მეორე ნახევარში, წერს, რომ სამცხე-საათაბაგო ამ დროს მოიცავდა ქვეყნებს „ტაშის-კართაგან ვიდრე კარნუ-ქალაქამდის“ (არზრუმამდის), სახელდობრ, შეიცავდა შემდეგ მხარეებსა და პუნქტებს:

„1. სამცხე; 2. აჭარა; 3. შავშეთი; 4. კლარჯეთი; 5. უმრავლესი ტაო; 6. ვაშლოვანი (=სპერის მხარე); 7. ნიგალის-ხევი; არტანუჯი; ათორმეტნი [სავანენი]; 8. კოლა; 9. კარნიფოლა; 10. ორნივე არტაანნი; და 11. მრავალნი სოფელნი ჯავახეთს“³.

ამრიგად, აქ ჩამოთვლილია 11 მხარე სამცხე-საათაბაგოსი, ხოლო ქალაქებიდან ცალკე გამოყოფილად მოიხსენება მხოლოდ არტანუჯი, რაც, ცხადია, მაჩვენებელია არტანუჯის განსაკუთრებული მნიშვნელობისა სამცხე-საათაბაგოს ქალაქთა შორის.

¹ გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ის მატრიანეში მოიხსენება: „აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისა (კლარჯეთ-შავშეთის მხარეთა), ხიხათა (აჭარისა), ციხის-ჯვარისა და აწვეურის ციხის (ჩრდილო სამცხის) პატრონი“, იხ. გვ. *48*/262.

² იხ. ისტორია დაფით: აღმაშენებლისა, გვ. *514/282—3.

³ იხ. ეამთაალმწერელი, გვ. *875/719.

სამცხე-საათაბაგოს მე-13 საუკუნის დასასრულს (1297 წელს), როგორც ცნობილია, შეუერთდა აღმოსავლეთი ქანეთ-ლაზეთი ანუ საკუთრივ ლაზია (რიზეს მხარე), რომელიც მანამდე ტრაპიზონის სამეფოსთან იყო დაკავშირებული; ამავ დროს სამცხე-საათაბაგოს ფარგლებში შევიდა აგრეთვე კარი (ყარსის მხარე), რომელიც ადრიდანვე, ჯერ კიდევ თამარ დიდის ეპოქიდან, საქართველოს ნაწილს წარმოადგენდა.

მატიანეში ამის შემდეგ ისევ აღწერილია სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიის შოკულობა; აღნიშნულია, რომ სამცხე-საათაბაგო ამ დროს მოიცავდა ქვეყნებს „ტაშის-კართგან ვიდრე სპეჩამდე და ზღვამდე“ (ე. ი. ქანეთ-ლაზეთის ჩათვლით), სახელდობრ, შეიცავდა შემდეგ მხარეებს და პუნქტებს:

„1. სამცხე; 2. აქარა; 3. შავშეთი; 4. კლარჯეთი; 5. ნიგალის-ხევი; 6. ჭანეთი; 7. უმრავლესი ტაო; 8. [ვაშლოვანი]; 9. არტაანნი; 10. [მრავალნი სოფელნი ჯავახეთს]; 11. კოლა; 12. კარნიფოლა; 13. კარი (=ყარსის მხარე); ამათ შორის ქვეყანანი, ციხენი, არტანუჯი, და [სავენნი] ათორმეტნი კლარჯეთისანი“¹.

ამრიგად, აქ ჩამოთვლილია 13 მხარე სამცხე-საათაბაგოსი (ქანეთისა და ყარსის მხარის ჩათვლით). ზოლო ქალაქებიდან ამ მეორე შემთხვევაშიაც ცალკე გამოყოფილად მოიხსენება მხოლოდ არტანუჯი, რაც, ცხადია, ადასტურებს არტანუჯის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას სამცხე-საათაბაგოს ქალაქთა შორის.

არტანუჯი რჩება მნიშვნელოვან ცენტრად სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთი ნაწილისა — კლარჯეთ-შავშეთის მხარეებისა — მე-16 საუკუნის შუა წლებამდე, თურქთა მფლობელობის დაწყებამდე.

თურქეთმა დაიპყრო არტანუჯი და მისი მიმდგომი კლარჯეთ-შავშეთის ოლქი ვიდრე არსიანამდე მე-16 საუკუნის ნახევარში, 1552 წელს. თანამედროვე ქრონიკები ამ თარიღისათვის გადმოგვცემენ ცნობას:

„ქრონიკონსა 240 (= 1552 წელს) ოსმალთა დაიპყრეს არტანუჯი [ოლქით] — ვიდრე არსიანამდე... არტაანიც დაიპყრეს. სამცხეს ვერ გადმოვიდეს“².

თურქთა მფლობელობის დროს არტანუჯი ჩაჰომცრობილა და თანდათან უმნიშვნელო მცირე ქალაქად გადაქცეულა, თუმცა სამხედრო მნიშვნელობა არტანუჯის ციხეს კარგა ხანს არ დაუკარგავს.

ვახუშტი ბატონიშვილი მე-18 საუკუნის შუა წლებში წერს არტანუჯის შესახებ (არტანუჯი ამ დროს უკვე ორი საუკუნეა, რაც თურქთა ხელში იყო):

„არს არტანუჯი ქალაქი მცირე და ციხე მაგარი, კეთილშენი. ესე ალაშენა გორგასალ, შემდგომად შემუსრა ყრუმ, მერმე ალაშენა და განაახლა აშოტ კურაპალატმან და ალაგო ციხესა შინა ეკლესია პეტრე პავლესი... არს არტანუჯს ეკლესია გუნბათიანი, კეთილ-დიდ-შვენიერ ნაგები. ესე იყო მონასტერი და აწ არს უქმი [ოსმალთაგან]“³.

არტანუჯი, კლარჯეთის მხარესთან ერთად, ეპყრათ თურქებს სამი საუკუნე და დაბრუნებულ იქმნა თურქთაგან 1878 წელს. ამ დროიდან, საქართველოს-

¹ იხ. ჟამთაღმწერელი, გვ. *915/758.

² იხ. ქართლის ცხოვრება, II, 1854 წ., გვ. 243 („ქრონიკონები“). შდრ. თ. ჟორდანი, ქრონიკები, II, გვ. 396.

³ იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოისა საქართველოისა, 1941 წ., გვ. 137.

თან ხელახლა გაერთიანების შემდეგ, არტანუჯი და კლარჯეთის მხარე შევიდა ახლად ჩამოყალიბებული ბათუმის მხარის ართვინის ოლქის შემადგენლობაში.

1918—1921 წლებში თურქებმა ხელახლა დაიპყრეს არტანუჯი, კლარჯეთის მხარესთან ერთად. ამჟამად არტანუჯი, საქართველოს ეს ძველი დედაქალაქი, თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული.

აქ საჭიროა დასასრულ აღვნიშნოთ, რომ 1921 წლის შემდეგ თურქეთის ხელისუფლებამ საქართველოს ამ ძველ დედაქალაქს შეუცვალა ძველი ქართული ისტორიული სახელი არტანუჯი და უწოდა მას „ადა-კალე“.

მაგრამ სახელის ასეთი გადარქმევით, ცხადია, ვერ დაიფარება ქვეშარტება, ვერ შეიცვლება ის ურყევი ისტორიული ფაქტი, რომ არტანუჯი და მისი მხარე განუყოფელი ნაწილია საქართველოს ქვეყნისა.

*

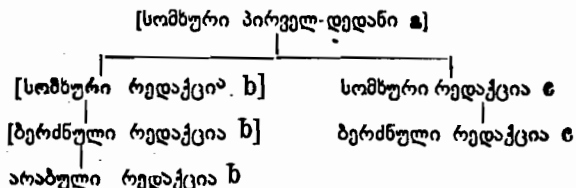
აკად. ნ. მარის შემცდარი ცნობა
არტანუჯის ისტორიის შესახებ

არტანუჯის ისტორიის მიმოხილვის შემდეგ აქ საჭიროა შევჩერდეთ ზე-რეთვე შემცდარ ცნობაზე, რომელსაც გადმოგვცემს აკად. ნ. მარი არტანუჯის ისტორიის საკითხის გამო.

1906 წელს ნ. მარმა გამოსცა არაბული ვერსია გრიგოლ პართელის ცხოვრებისა, რომელიც შეიცავს მოთხრობას ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ სომხეთში მე-4 საუკუნის დასაწყისში სომხეთის მეფის თრდატის დროს¹.

დასახელებული არაბული ვერსია გრიგოლ პართელის ცხოვრებისა, რომელიც შენახულა მე-10 საუკუნის ხელნაწერში, თარგმნილია ბერძნულიდან, ხოლო ბერძნული დედანი არაბული ვერსიისა თავის მხრივ თარგმნილია სომხურიდან.

საერთოდ ირკვევა, რომ გრიგოლ პართელის ცხოვრების რამდენიმე ტექსტი არსებულა სომხურ, ბერძნულ და არაბულ ენებზე. ამ ტექსტების ურთოდრობას წარმოგვიდგენს შემდეგი სქემა:

სწორ რკალებში [ ] აღნიშნულია ტექსტები, რომლებიც არ მოღწეულა, მაგრამ რომელთა არსებობა ირკვევა მოღწეული ტექსტების გენეალოგიური ურთიერთობის მიხედვით.

¹ იხ. Записки Восточного Отд. Русск. Арх. Общества, т. XVI, гл. 63—211.

5. მარი გამოსთქვამს მოსაზრებას, რომ სომხური ჩვენ დრომდე არმოღ-
წეული რედაქცია ხ, საიდანაც მომდინარეობს მე-10 საუკუნის ხელნაწერში
დაცული არაბული ვერსია, ვითომც ეს არისო — „Халкедонитская редакция
7—8 века, возникшая в области Таши“. ეს რედაქცია, ნ. მარის მოსაზრებით,
ვითომც დამუშავებულია ქალკედონიტი (მართლმადიდებელი) სომეხის მიერ, რომელიც
წარმოშობით ტაოელი უნდა ყოფილიყო და რომელსაც უნდა ეცხოვრაო
მე-7—8 საუკუნეებში.

რაზე ამყარებს ნ. მარი ამ დასკვნას?

ამის საბუთად ნ. მარს მიაჩნია, ჯერ ერთი, ის გარემოება, რომ აქ არისო
საუბარი ქართველთა, ლაზ-აფხაზთა და ალბანელთა საეკლესიო ურთიერთობის
შესახებ სომეხებთან, ხოლო ასეთი შეხედულებების გამოთქმა შეეძლოო ქალ-
კედონიტ სომეხს, რომელიც ტაოდან, საქართველოს მოსაზღვრე მხარიდან
უნდა ყოფილიყო; ნ. მარი წერს:

«Армянин халкедонит, так живо интересовавшийся одновременно лазскою, грузинскою и албанскою церквями, мог происходить из области Таши (груз. Тао, арм. Тайе). На это указывает и интерес его к родному Артануджскому бдешхству, включенному в число княжеств армянского царя Тирдата».

ამის შემდეგ ნ. მარი აკეთებს შემდეგს დასკვნას თარიღის საკითხის გამო:

«Раз автор тайец, то он писал до половины 8-го века, он писал еще при существовании армянского бдешхства в бассейне реки Артанудж... Со второй половины 8-го века в Тао-Кларджети начинается грузинское церковное строительство, армянское халкедонитское население грузинизуется и с тех пор не было уже почвы для зарождения идея братского единения грузин, лавов и албанцев с армянами...»¹.

თავდაპირველად საჭიროა აღვნიშნოთ, რომ ნ. მარი იჩენს უცოდინარობას
საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისას, როდესაც იგი აიგივებს არტანუჯის
მხარესა და ტაოს, არტანუჯის მხარე (მდინარე არტანუჯის წყალის
ხეობა) ეს არის კლარჯეთი და არა ტაო, ხოლო კლარჯეთს არასოდეს
ტაო არ ეწოდებოდა.

მეგრამ დავტოვოთ უყურადღებოდ ნ. მარის ეს შეცდომა ისტორიული
გეოგრაფიის დარგში. გავეცნოთ ნ. მარის მტკიცების არსებით მხარეს, გან-
ვიხილოთ, რამდენად მართალია ნ. მარის დასკვნები არტანუჯის მხარის, არ-
ტანუჯის საპიტიახშოს შესახებ.

როგორც ვხედავთ, ნ. მარი არტანუჯის საპიტიახშოს შესახებ შემდეგს
ადმოგვცემს:

ა) არტანუჯის საპიტიახშო (Артануджское бдешхство), ე. ი. კლარჯეთის მხარე, გრიგოლ პართელის ცხოვრების არაბულ ვერსიაში ვითომც
მოსხენებულია როგორც შემადგენელი ნაწილი სომხეთის სამეფოსი თრდატ
მეფის დროს მე-4 საუკუნის დასაწყისში;

ბ) არტანუჯის საპიტიახშო ვითომც რჩება სომხეთის შემადგენ-
ლობაში მე-8 საუკუნის ნახევრამდე, ხოლო მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან
ვითომც იწყება ქართული საეკლესიო მშენებლობა არტანუჯის მხარეში, სომ-

¹ იხ. ნ. მარი, *op. cit.*, გვ. 182.

ხური ქალკედონიტური მოსახლეობა ქართველდება და არტანუჯის საპიტონოს ტერიტორია უკავშირდება საქართველოს.

იმას, რასაც გადმოგვცემს ნ. მარის, არაფერი აქვს საერთო ისტორიულ სინამდვილესთან.

თუ ჩვენ გავიზიარებდით ნ. მარის ამ დასკვნებს, რომ არტანუჯის მხარე მე-4 საუკუნიდან ვიდრე მე-8 საუკუნემდე სომხეთის ნაწილს შეადგენდა, მაშინ ჩვენ უნდა უარვყოთ მთლიანად ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენება არტანუჯის მხარის — კლარჯეთის შესახებ. ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენებათა თანახმად არტანუჯის მხარე — კლარჯეთი — ძირითად ქართულ მხარეს წარმოადგენდა როგორც ეთნიკურად, ისე პოლიტიკურად და სახელმწიფოებრივად; კერძოდ, კლარჯეთი საქართველოს ორგანულ და განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა მე 4 — 8 საუკუნეთა მანძილზე.

ამრიგად, თუ ჩვენ მივიღებთ ნ. მარის დასკვნებს, ჩვენ ხაზი უნდა გადავუსვათ ქართულ მატრიანებს, ბასილი ზარზმელის თხზულებასა და სხვა ძეგლებს, უარვყოთ და გავაუქმოთ ქართული საისტორიო წყაროები.

ეს რაც შეეხება ქართულ წყაროებს.

მივმართოთ ამის შემდეგ უცხოურ წყაროებს. საკითხავია, არსებობს თუ არა სხვა წყარო, გარეშე ქართულისა, სომხური, ბერძნული ან სხვა, რომელსაც კორექტივი შეჰქონდეს ქართული წყაროების ჩვენებაში, საიდანაც ირკვეოდეს, რომ არტანუჯის მხარე — კლარჯეთი — მე-4 — 8 საუკუნეთა მანძილზე არ იყო ქართული ქვეყანა, არამედ სომხეთის ნაწილს შეადგენდა?

ასეთი წყარო, რომელიც მიუთითებდეს, რომ კლარჯეთი არ იყო საქართველოს ნაწილი მე-4 — 8 საუკუნეთა მანძილზე, არ არსებობს. პირიქით, სომხური საისტორიო წყაროები, როგორც შემდეგ დავინახავთ, ადასტურებენ, რომ არტანუჯის მხარე — კლარჯეთი — მე-4 — 8 საუკუნეთა მანძილზე საქართველოს ნაწილს წარმოადგენდა.

მაგრამ ნ. მარის, როგორც ვნახეთ, კიდევ უფრო შორს მიდის. ნ. მარის შეხედულებით არტანუჯის მხარე — კლარჯეთი — მე-4 — 8 საუკუნეებში არა მარტო პოლიტიკურად იყო დაკავშირებული სომხეთთან, არამედ მოსახლეობის შემადგენლობის მხრივაც ვითოვს სომხური ყოფილა. და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მე-8 საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო საეკლესიო კოლონიზაცია ამ მხარისა, მოხდა ადგილობრივი სომხური მოსახლეობის თანდათან გაქართველება.

საკითხავია, არსებობს რაიმე წყარო, რომელიც ადასტურებდეს, რომ არტანუჯის მხარის — კლარჯეთის მოსახლეობა მე-8 საუკუნემდე სომხური იყო? ასეთი წყარო, — არც ქართული, არც სომხური, არც ბერძნული, — არ არსებობს. პირიქით, წყაროებში (როგორც ქართულში, ისე სომხურში) პირდაპირ აღნიშნულია, რომ ამ მხარის მოსახლეობას შეადგენდა ქართველი ტომი — კლარჯნი და არაფთარი ცნობა სხვა მოსახლეობაზე არ მოიპოვება.

ასეთია საქმის ნამდვილი ვითარება.

ჩვენ ქვემოთ სპეციალურად შევჩერდებით და დაწვრილებით, მთელის მოცულობით, განვიხილავთ ნ. მარის ისტორიულ ნარკვევებს, რომლებიც ეხება როგორც კლარჯეთს, ისე საერთოდ სამხრეთ საქართველოს, და რომლებ-

შიაც, როგორც დავრწმუნდებით, სრულიად შემცდარად არის გაშუქებული ორი მეზობელი ქვეყნის, საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის საკვანძო საკითხები.

აქ კი ამ გზის (რამდენადაც ამას კავშირი აქვს ზემოთ-განხილულ არტანუჯის ისტორიასთან) ჩვენ გამოვყოფთ მხოლოდ ერთ საკითხს და შევჩერდებით მხოლოდ ერთ ძეგლზე, გრიგოლ პართელის ცხოვრებაზე. ჩვენ შევამოწმებთ, იძლევა თუ არა გრიგოლ პართელის ცხოვრება ჩვენებს იმის შესახებ (როგორც ამაში გვარწმუნებს ნ. მარი), რომ არტანუჯი და მისი მხარე (=კლარჯეთი) ვითომც არ იყო საქართველოს ნაწილი, არამედ სომხეთის ნაწილს შეადგენდა.

აქ აღძრული საკითხის გასაშუქებლად ჩვენ მოგვიხდება განვიხილოთ გრიგოლ პართელის ცხოვრების ორი ადგილი, ორი ტექსტი:

პირველი ტექსტი, — სადაც ჩამოთვლილია სომხეთის საზღვრებში შემავალი 16 მხარის მთავრები;

მეორე ტექსტი, — სადაც აღწერილია სომხეთის სახელმწიფოს საზღვრები.

ჯერ პირველი ტექსტის შესახებ.

პირველი ტექსტი, როგორც მოვიხსენეთ, შეიცავს სიას, სადაც ჩამოთვლილია სომხეთის საზღვრებში შემავალი 16 მხარის მთავრები. ეს სია დაცულია გრიგოლ პართელის ცხოვრების ყველა არსებულ რედაქციებში.

შეფარდება გრიგოლ პართელის ცხოვრების სომხური და ბერძნული ტექსტებისა გვაძლევს საშუალებას აღვადგინოთ შემდეგი პირველადი სახე ამ სიისა:

1. მთავარი ანგელთა სახლისა.
2. მთავარი ალძნი ანთა (ალძნი-ქ), რომელიც იყო დიდი პიტიაზში.
3. მთავარი მარდპეტთა.
4. მთავარი ასპეტთა.
5. მთავარი მამიკონიანი, სპარაპეტი.
6. მთავარი ქვეყნისა კორდუქისა.
7. მთავარი ქვეყნისა წოდენისა (წოდენ-ქ).
8. მთავარი ქვეყნისა გარგარისა, რომელსა ვრქვა მეორე პიტიაზში.
9. მთავარი ქვეყნისა რეშტუნთა.
10. მთავარი ქვეყნისა მოკთა.
11. მთავარი ქვეყნისა სივნიეთისა.
12. მთავარი ქვეყნისა წავდეელთა.
13. მთავარი ქვეყნისა უტიელთა.
14. მთავარი ხარავენდისა და ჭვრის მხარეთა.
15. მთავარი მალხაზიანთა ტომისა.
16. მთავარი არწრუნთა¹.

არაბულ ვერსიაში, რომელიც გამოსცა ნ. მარმა, აგრეთვე მოყვანილია იგივე სია სომხეთის 16 მთავრისა.

მხოლოდ არაბულ ვერსიაში, როგორც ირკვევა, ბევრ დამახინჯებას აქვს ადგილი. და ეს, რასაკვირველია, გასაგებია. არაბული ვერსია არ არის პირველი

¹ იხ. გრიგოლ პართელის ცხოვრება, თავი CXII.

დედანი იგი თარგმნილი ბერძნულიდან, რომელიც თავის შხრივ სომხურიდან არის თარგმნილი. ამ თარგმნისი თარგმანის დროს, ხოლო შემდეგ არაბულ ვერსიის არა ერთგზისი გადაწერის დროს, ამ უცხოურ სახელებს, არაბთათვის გაუგებარს, ბუნებრივია, განუცდიათ არა ერთი და ორი დამახინჯება. (აქ უნდა გვახსოვდეს ამასთან, რომ არაბულ დამწერლობაში უბრალო გადასმა დიაკრიტიკული ნიშნებისა, წერტილებისა, სრულიად სცვლის ტექსტის წაკითხვას).

მაგრამ არაბული ტექსტის პირვანდელი სახის აღდგენა არ წარმოადგენს სიძნელეს, რადგან ჩვენ დრომდე მოღწეულა როგორც სომხური, ისე ბერძნული რედაქციები. მათი შეფარდება გვაძლევს საშუალებას გავერკვეთ არაბული ტექსტის დეფექტებში.

არაბული ვერსიის გამოცემის დროს ნ. მარმა, სომხური და ბერძნული რედაქციების მიხედვით, შეასწორა მთელი რიგი შეცდომებისა, რომლებიც მოიპოვება არაბულ ხელნაწერში, კერძოდ, სონხეთის 16 მთავრის აქ დასახელებულ სიაში.

იმისათვის, რათა მკითხველსათვის ნათელი იყოს, თუ რამდენად დიდია ეს შეცდომები არაბული ხელნაწერისა, აღვნიშნავთ აქ ზოგიერთ შეცდომას, რომლებიც გაასწორა ნ. მარმა.

ა) სომხეთის 16 მთავართა ამ სიაში სომხურსა და ბერძნულ რედაქციებში პირველად დასახელებულია „მთავარი ან გელ თა სახლისა“. ხოლო არაბულ ვერსიაში ჩვენ გვაქვს ამის შესაფარდად სრულიად უაზრო დამახინჯება: «მთავარი ჰ-ბ-ნ-სა». ეს დამახინჯება შემდეგნაირად წარმომდგარა. სომხურად სიტყვა „ან გელ“ (ნათ. „ან გელ“) ნიშნავს ძერას. ბერძენ მთარგმნელს გეოგრაფიული სახელი „ანგელ“ გადაუღია არა უცვლელად, არამედ უთარგმნიაროგორც ᾠψ (რაც ბერძნულად ძერას ნიშნავს); ეს ბერძნული ᾠψ არაბ მთარგმნელს გადმოუცია როგორც جيب (= „ჯიბს“). შემდეგ, ნაწარმოების არაერთგზისი გადაწერის დროს, ამ სიტყვის დაწერილობაში შეცდომები მოსვლიათ წერტილების დასმისას და ამ გზით წარმოიშვა არაბული ვერსიის დამახინჯებული წაკითხვა جيب (= „ჰ-ბ-ნ-სა“).

გ) სახელწოდებაში მეხუთე მთავრისა „მამიკონიანი“ მოკვეცილია პირველი მარცვალი.

დ) სახელწოდება მეათე მთავრისა არის: „მთავარი მოკ-თა“. ხოლო არაბულში დამახინჯებულად არის წარმოდგენილი: „მთავარი მ ფ ნ-ს-თა“.

არაბულ ვერსიაში ასევე დამახინჯებულია მთელი რიგი სხვა სახელები¹. გადავიდეთ ამის შემდეგ სიის მეორე მთავრის ვინაობის გარკვევაზე. ნ. მარმასში ეძებს არტანუჯის მთავარს.

ნ. მარის ცნობით არაბულ დედანში ამ მეორე მთავრის ვინაობა ვითომცხნება აღნიშნული:

¹ იხ. ნ. მარმა, *op. cit.*, გვ. 202 (შენიშვნა შეახებ პირველი სახელისა „ანგელი“ = „ჯიბი“), გვ. 200 (შენიშვნა შესახებ მეხუთე სახელისა „მამიკონიანი“), გვ. 206 (შენიშვნა შესახებ მეათე სახელისა: მთავარი მოკთა). ასეთივე დამახინჯება გვაქვს მესამე, მეოთხე, მეექვსე, მეოთხე და მეთექვსმეტე სახელებში (იხ. ნ. მარმა, *op. cit.*, გვ. 204—206, ნ. აღინგი, *Армения в эпоху Юстиниана*, გვ. 293—294).

„Князь Артануджа, которого звали великим битавсом“ (= მთავარი არტანუჯისა, რომელსაც ერქვა დიდი პატიახში)¹.

სწორია ეს წაკითხვა? როგორც ირკვევა, არა.

წაკითხვის შესამოწმებლად მივმართოთ სომხურ დედანს.

სომხურ დედანში სიის ამ მეორე მთავრის ვინაობა სულ სხვანაირად არის აღნიშნული; სომხურ დედანში ჩვენ ვკითხულობთ:

„მთავარი ალძნიანთა (აღძნი-ქ-ისა), რომელიც იყო დიდი პატიახში“.

პროვინცია სომხეთისა „აღძნი-ნი“ („აღძნი-ქ“), როგორც ცნობილია; მდებარეობდა სომხეთის სამხრეთ სანაპიროზე და მისი მთავარი მართლაც ატარებდა პატიახშის ტიტულს. (ამასთან მას ეწოდება არა მარტივად „პატიახში“, არამედ სწორედ „დიდი პატიახში“).

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამავე დროს, რომ ამ პროვინციის სახელწოდება ბერძნულად გამოითქმოდა ბგერით „არზან-“ („არზან-ენე“, იხ. პროკოპი კესარიელი); ლათინურადაც „არზან-“ („არზან-ენა“, იხ. ამიანე მარცველინი); არაბულადაც აგრეთვე „არზან“².

არაბულ ვერსიაში (მით უფრო, რომ არაბული ბერძნულიდან არის თარგმნილი) ეს გეოგრაფიული სახელი უნდა გვექონოდა როგორც „არზან-“, ანუ ბერძნული დაბოლოების დართვით „არზან-ონ“ (არაბი მთარგმნელი სხვა შემთხვევებშიაც იცავს სახელების ბერძნულ გრამატიკულ დაბოლოებას).

მაშასადამე, არაბულ დედანში მთელი ტექსტი თავდაპირველად ასეთი სახით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი:

„მთავარი „არზან-ონ“, რომელსა ერქვა დიდი პატიახში“.

არაბულად „არზან-ონ“ ასე იწერება: ارزنون

ნ. მარი გადმოგვცემს, რომ ხელნაწერში ეს სიტყვა სწერიაო როგორც ارزنون არტანუჯ.

პროფ. ნ. აღონცი, რომლისთვისაც ხელმისაწვდომი იყო ხელნაწერის ფოტოები, ასწორებს ნ. მარის წაკითხვას და აღნიშნავს რომ ეს სახელი ხელნაწერში დაწერილი არისო სხვანაირად, სახელდობრ: ارزنون „არზანუნ“ ანუ „არზანონ“, და სრულიად სამართლიანად შენიშნავს, რომ აქ გვაქვსო დამახინჯება გეოგრაფიული სახელისა „არზან-ონ“³.

მკითხველმა შეადაროს არაბული დაწერილობა ფორმებისა:

1. „არზანონ“ — ارزنون

2. „არზანონ“ — ارزنون

როგორც ვხედავთ, ეს დაწერილობანი ძალიან ემსგავსება ერთიმეორეს. ტექსტის არა ერთგზისი გადაწერის დროს სხვადასხვა გადამწერლების მიერ, რომლებიც ვერ ირკვეოდნენ უცხოურ გეოგრაფიულ სახელებში, ადვილად გაჟაგებია, რომ სახელის დაწერილობას დამახინჯება განუცდია. უნდა გვახსოვდეს, რომ ასეთი დამახინჯება გვაქვს არა მარტო ამ შემთხვევაში, არამედ ლიის 16 სახელიდან მნიშვნელოვანი ნაწილი დამახინჯებულად არის წარმოდ-

¹ იხ. ნ. მარი, *op. cit.*, გვ. 115.

² იხ. H. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, გვ. 249—250.

³ პროფ. ნ. აღონცი, *Армения в эпоху Юстиниана*, გვ. 293, შენ. 2.

გენილი, ზოგჯერ იმდენად დაზიანებულად, რომ პირვანდელი სახის ამოცნობა შეუძლებელი იქნებოდა, თუკი არ არსებულყო სომხური და ბერძნული დედნები.

რასაკვირველია, არ შეიძლება არსებობდეს ორი აზრი იმის შესახებ, რომ არაბულ პირველ-დედანში აქ იყო სწორედ „არზან-ონ“ და ამ შემთხვევაში აქ, ცხადია, მართალია ნ. აღონცი და არა ნ. მარი.

რომ არაბულ თავდაპირველ დედანში აქ იკითხებოდა „არზან-ონ“, ამას სრულიად უდავოდ ადატურებს ორი რამ:

ა) სომხურ და ბერძნულ დედნებში, იმავე სიაში, მეორე ადგილას მოიხსენება მთავარი სწორედ იმავე ქვეყნისა „ალძნი-ქ“ — „არზან“-ისა;

ბ) ეს მთავარი „არზან“-ისა ატარებდა ტიტულს „დიდი პიტიახში“-ამავე დროს არც ერთი სხვა მთავარი სომხეთისა არ ატარებდა ასეთ ტიტულს („დიდი პიტიახში“).

საკითხი ამრიგად სრულიად ნათელია.

ჩვენ დაგვრჩენია მხოლოდ განცვიფრება გამოვთქვით შემდეგი გარემოების გამო:

როგორ მოხდა, რომ ნ. მარი, რომელიც დეტალურად ადარებს სომხურ და ბერძნულ რედაქციებს არაბულ ვერსიასთან, სომხური და ბერძნული რედაქციების მიხედვით ასწორებს იმ შეცდომებს, რომლებსაც შეიცავს 16 მთავრის სიის გადმოცემის დროს არაბული ვერსია, ამ შემთხვევაში არ იქცევა ასე, იგი დუმილით უვლის გვერდს სწორედ ამ ჩვენთვის საინტერესო ადგილს და არც კი აღნიშნავს, რომ სომხური და ბერძნული დედნების მონაცემები სულ სხვა ჩვენებებს შეიცავს.

ეს მით უფრო აღსანიშნავია, რომ ნ. მარი, როგორც ვნახეთ, ამ თავისი შემცდარი გამოსავალი დებულებიდან აკეთებს ასე შორს მიმავალ დასკვნებს საქართველოს ისტორიის მთელ რიგ საკვანძო საკითხთა გამო.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ნ. მარის მთელი ეს დასკვნები „არტანუჯის საპიტიახშოს“ შესახებ ქვიშაზე არის აგებული.

დამატებით აქ აღვნიშნავთ კიდევ ერთ შეუსაბამობას, ანაქრონისტული ხასიათის შეცდომას.

როგორც ეს ირკვევა ქართული წყაროებიდან, არტანუჯის ციხე-ქალაქი აშენებულია მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში ვანტანგ გორგასარის დროს, ხოლო ამის უწინარეს ცენტრი კლარჯეთისა იყო არა არტანუჯი, არამედ თუხარისი. ამრიგად, მე-4 საუკუნის დასაწყისისათვის არც შეიძლებოდა არსებულყო „არტანუჯის საპიტიახშო“, არამედ ამ დროს არსებობდა საქართველოს ფარგლებში შემავალი კლარჯეთის თუხარისის საერისთავო.

გადავიდეთ ამის შემდეგ გრიგოლ პართელის ცხოვრების მეორე ტექსტზე — რომ ძველი სომხური მწერლობის ამ ძეგლში, გრიგოლ პართელის ცხოვრებაში, კლარჯეთი (არტანუჯის მხარე) არ ითვლება სომხეთის ნაწილად — არამედ საქართველოს მხარედ, ეს სრულიად ნათლად ჩანს ამ ძეგლის მეორე

ადგილიდან, სადაც აღწერილია სომხეთის საზღვრები. ამ მეორე ტექსტში მოთხრობილია, რომ მე-4 საუკუნის დასაწყისში გრიგოლ პართელის მოღვაწეობით ქრისტიანობა გავრცელდა მთელ სომხეთში და ამასთან დაკავშირებით აეტორი აღნიშნავს, თუ რა საზღვრებს მოიცავს სომხეთის ქვეყანა.

მოგვყავს ეს მეორე ტექსტი რუსულ თარგმანში (ვემყარებით ძირითადად თარგმანს ისეთი დიდი ავტორიტეტისას, როგორიც არის არმენისტი პროფ. ნ. აღონცი):

«[Христианство] разлилось по всей Армении от края и до края, от города Сатаги, мимо Халдхи, мимо Кларджии, до исхода пределов Маскутов (ბერძნული ვერსია უმატებს и гуннов), до ворот Ал[б]анских, до границ Каспий — Пайтажарана, города армянского царства; и от Амиды, мимо города Нивибина, важная окраины Сирии, страны Норширакан и Кордуену, до неприступной страны Мидии до области князя Махкорта, вплоть до Аирпатакана»¹.

ამრიგად, გრიგოლ პართელის ცხოვრების ამ ტექსტის უწყებების თანახმად, სომხეთის საზღვრები გასდევდა „мимо Халдхи, мимо Кларджии“. აქ სრულიად ნიშანდობლივ აღნიშნულია, რომ კლარჯეთი და ხალდის მდებარეობდა სომხეთის საზღვრების გარეთ.

ხალდიის სახელწოდებით აქ იგულისხმება „ხალდის ხევი“, სპერის ქანეთი (ღართის მხარე ქოროხის ხეობისა).

გრიგოლ პართელის ცხოვრების აქ განხილულ ტექსტთან ერთად, რომელიც აგვიწერს სომხეთის საზღვრებს მე-4 საუკუნის დასაწყისისათვის, გრიგოლ პართელის სამისიონერო მოღვაწეობასთან დაკავშირებით, აქ საჭიროა მოვიყვანოთ აგრეთვე ტექსტი სომეხთა ისტორიკოსის მოსე ხორენელისა, რომელიც ანალოგიური ხასიათის ცნობას შეიცავს; მოსე ხორენელის ტექსტი ეხება იმავე ხანას, მე-4 საუკუნის დასაწყისს, და აგვიწერს იბერიის საზღვრებს ნინო ქართველთა განმანათლებლის სამისიონერო მოღვაწეობასთან დაკავშირებით.

მოსე ხორენელის ამ ტექსტში ჩვენ ვკითხულობთ (მოგვყავს ტექსტი ცნობილი არმენისტის ნ. ემინის რუსული თარგმანით):

«Блаженная Нунэ отправилась [из Мцхета] наставлять пречистыми устами в другие области Иверии... Дерзая сказать, она, став апостолом, проповедывала, начавшая от Кларджов, [от областей] близ Аланских врат и Касбов, до пределов Маскутов»².

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ტექსტები გრიგოლ პართელის ცხოვრებისა და მოსე ხორენელისა ეთანხმებიან და ავსებენ ერთიმეორეს:

ა) გრიგოლ პართელის ცხოვრების ცნობით, სამოღვაწეო ასპარეზი გრიგოლ პართელისა არის სომხეთი, რომლის საზღვრებშიაც არ შედის კლარჯეთი.

ბ) მოსე ხორენელის ცნობით იმავე ხანაში ნინოს სამოღვაწეო ასპარეზია იბერია, რომლის საზღვრებშიაც შედის კლარჯეთი ქვეყანა, კლარჯეთი.

¹ იხ. პროფ. ნ. აღონცი, Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 327—328 (შეად. სომხური ტექსტი გრიგოლ პართელის ცხოვრებისა, 1882 წ., გვ. 485)

² იხ. История Армении Моисея Хоренского, перевод Н. Эмина, 1893 წ., გვ. 133.

ასეთია ის ჩვენებანი, რომელთაც შეიცავს აქ აღძრულ საკითხთა გამო ეს ორი ძველი ძველი სომხური მწერლობისა.

ჩვენ ამ-გზის ამით დავასრულებთ ამ ექსკურსს ნ. მარის შემცდარი ცნობის გამო არტანუჯისა და მისი მხარის (კლარჯეთის, კლარჯთა ქვეყნის) შესახებ.

ქვემოთ ჩვენ ისევ დაფუძრუდებით საკითხთა ამავე წრეს და სპეციალურად, მთელის მოცულობით, განვიხილავთ ნ. მარის ისტორიულ ნარკვევებს, რომლებიც ეხება როგორც კლარჯეთს, ისე საერთოდ სამხრეთ საქართველოს, და სადაც, როგორც დაერწმუნდებით, ასევე დამახინჯებულად არის გაშუქებული ორი შობიერის, ქართველებისა და სომხების ისტორიის მთელი რიგი ძირითადი საკითხები.

აქ კი ჯერ ისევ მივმართოთ გიორგი მერჩულის ძეგლს და განვაგრძოთ განხილვა გიორგი მერჩულის ცნობებისა კლარჯეთის შესახებ.

2. ანჩი.

გიორგი მერჩულის ძეგლი, როგორც მოხსენებული გვექნა, გარდა იმ ცნობებისა, რომელთაც იგი შეიცავს კლარჯეთის თორმეტ საეკლესიო შესახებ და კლარჯეთის პოლიტიკური ცენტრის არტანუჯის შესახებ, იძლევა აგრეთვე ცნობებს კლარჯეთის საეკლესიო მეტროპოლიის—ანჩის შესახებ.

ანჩი — მდებარეობს კლარჯეთში, მდინარე სამწყალის ხეობაში.

ჩრდილო-დასავლეთის მხრით ანჩს აკრავს კლარჯეთის თორმეტ საეკლესიო მხარე.

ქართული საისტორიო წყაროების ცნობით საეკლესიო მეტროპოლია კლარჯეთისა და ქოროხის ხეობის მიმდგომი მხარეებისა მე-4 საუკუნიდან მოკიდებული ვიდრე მე-9 საუკუნემდე ყოფილა შემდეგ პუნქტებში: თუხარისში, ახიზაში, ფორთაში და ანჩში.

უძველესი საეკლესიო მეტროპოლია კლარჯეთისა ყოფილა თუხარისი.

ქართული საისტორიო წყაროების ცნობით, მე-4 საუკუნის შუა წლებში, იბერიაში ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადების პირველ პერიოდში, ქართველთა მეფე მირდატმა (ბაქურის ძემ) „ალაშენა ეკლესია თუხარისისა ცახესა შინა, რამეთუ ხევისა კლარჯეთისასა არა იყო ეკლესია, და მუნ დაადგინა მღვდელნი მოძღვრად კლარჯთა“¹.

თუხარისი, როგორც ირკვევა, ყოფილა პოლიტიკური და საეკლესიო ცენტრი კლარჯეთისა მე-4 — 5 საუკუნეებში, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარამდე, ვახტანგ გორგასარის ხანამდე.

ჩვენ უკვე გვექნა საუბარი იმის შესახებ, რომ ქართული საისტორიო წყაროების ცნობათა თანახმად, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში, ვახტანგ გორგასარის დროს, პოლიტიკური ცენტრი კლარჯეთისა თუხარისიდან გადმოტანილ იქნა ახლად გაშენებულ არტანუჯში; ამავე დროსვე საეკლესიო

¹ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *87/112—113.

შეტროპოლია კლარჯეთისა გადმოუტანიათ იმავე არტანუჯის სექტორში, სა-
ტელდობრ პუნქტში, რომელსაც ეწოდება ახიზა, რომელიც მდებარეობს
შდინარე არტანუჯის-წყალის ხეობაში, 5 კილომეტრის მანძილზე ქალაქ არტა-
ნუჯის დასავლეთით.

წყაროების ცნობით, ახიზაში მშენებლობა ვახტანგ გორგასარს ჩაუტარე-
ბია. ვახტანგ გორგასარის ძველი მათიანის ექსცერპტში აღნიშნულია, რომ
ვახტანგ გორგასარის შიერ კლარჯეთს დანიშნულმა ერისთავმა, არტანუჯის
მშენებლობასთან ერთად, „გ ა ნ ა ა ხ ლ ა ც ი ხ ე ა ხ ი ზ ი ს ა“¹.

შემდეგ, როდესაც ვახტანგ გორგასარის დროს გამოცხადდა იბერიის
(ქართლის) ეკლესიის ავტოკეფალია და დაარსებულ იქმნა ქართლის საკათა-
ლიკოზო, ქართულ საისტორიო წყაროთა ცნობით ამავე დროსვე მოეწყო
იბერიაში 12 საეპისკოპოსო, რომელთა შორის ყოფილა კლარჯეთის საე-
პისკოპოსო ახიზისა. ვახტანგ გორგასარის ძველი მათიანის ექსცერპტში
აღნიშნულია, რომ ვახტანგ გორგასარმა იბერიის თორმეტ ეპისკოპოსთა გან-
წესების დროს — „დასვა ერთი ეპისკოპოსად კლარჯეთს, ეკლესიასა ახი-
ზისასა“².

წყაროებიდან ირკვევა ამასთან, რომ ქართლის საკათალიკოზოს დაარსე-
ბის შემდეგ, მომდევნო უახლოეს ხანაში, მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარსა
და მე-6 საუკუნის დასაწყისში, იბერიის საეპისკოპოსოთა რიცხვი მნიშვნე-
ლოვნად გაზარდილა. მე-6 საუკუნის დასაწყისისათვის იბერიაში უკვე 33 საე-
პისკოპოსო ითვლებოდა (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I,
1928 წ., გვ. 278).

მე-5 — 6 საუკუნეთა საზღვარზე იბერიის ამ ახლად დაარსებულ საეპისკო-
პოსოთა რიცხვს ეკუთვნოდა კლარჯეთის მეორე საეპისკოპოსო — ფორთა.
506 წელს კავკასიის ხალხთა ეკლესიების გაერთიანებულ კრებას დასწრებია
იბერიის (ქართლის) 24 ეპისკოპოსი, ქართლის კათალიკოზთან ერთად. იბერიის
(ქართლის) ამ ეპისკოპოსთა შორის მოიხსენება ეპისკოპოსი ფორთისა³.

ახიზისა და ფორთის ამ საეპისკოპოსოთა გვერდით უფრო გვიან
კლარჯეთში არსდება მესამე საეპისკოპოსო ანჩისა.

თუ სახელდობრ როდის დაარსდა კლარჯეთის ეს მესამე ანჩის საეპის-
კოპოსო, ამის შესახებ წყაროებში თუმცა არა გვაქვს პირდაპირი ცნობა,
მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ირკვევა, რომ ანჩი დაარსებულია არაბთა მფლო-
ბელობის უწინარეს; მე-6 — 7 საუკუნეებში.

გიორგი მერჩულე მოკვითხრობს, რომ აღდგენა კლარჯეთის სავანეებისა
(რომლებიც განადგურდა მურვან ყრუს ლაშქრობის დროს მე-8 საუკუნის
30-იან წლებში), დაიწყო მე 8 საუკუნის შუა წლებიდან, და პირველი სავანე,
რომელიც აღდგენილ იქმნა ამ დროისათვის, მე-8 საუკუნის შუა წლები-
სათვის, იყო ოპიზა.

¹ იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *391-392/179, ანასეული ქართლის ცხოვრება,
გვ. 135. (იხ. აგრეთვე ზემოთ, გვ. 324).

² იხ. ცხორება ვახტანგ გორგასარისა, გვ. *391-392/179, ანასეული 135. (იხ. აგრეთვე
ზემოთ, გვ. 323).

³ იხ. ზემოთ, გვ. 314.

ხოლო რაც შეეხება ანჩს, გიორგი მერჩულე აღნიშნავს, რომ კლარჯეთის სავანეებთან შედარებით, „ფრიად ურიცხვანი ეამნი ჰქონან საყდარსა მას ანჩისასა უწინარეს აღშენებისანი“ (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 114).

ამრიგად, გიორგი მერჩულის ამ ცნობის თანახმად, ანჩი დაარსებულია კლარჯეთის სავანეთა აღდგენის (ე. ი. მე-8 საუკუნის ნახევრის) ბევრად უწინარეს, წინა-არაბულ ხანაში, არა უგვიანეს მე-6 — 7 საუკუნეებისა.

ასეთია ის ცნობები, რომლებიც ჩვენ მოგვეპოვება კლარჯეთის ამ სამი საეპისკოპოსოს ახიზის, ფორთის და ანჩის დაარსების დროის შესახებ.

საეკლესიო იურისდიქცია ამ საეპისკოპოსოებისა, როგორც ირკვევა, ვრცელდებოდა არა მხოლოდ საკუთრივ კლარჯეთზე, არამედ ქოროხის ხეობის მიმდგომ მხარეებზედაც, სახელდობრ იმ ტერიტორიაზე, რომელიც ქართული საისტორიო წყაროების ცნობით მე-5 — 7 საუკუნეებში კლარჯეთის საერისთავოს ფარგლებში შედიოდა¹.

*

ის გარემოება, რომ კლარჯეთის და მიმდგომ მხარეთა ტერიტორიაზე მე-5 — 7 საუკუნეებში სამი საეპისკოპოსო არსებულა, გვიჩვენებს, რომ ეს მხარეები ამ დროს მჭიდროდ დასახლებული ქვეყანა ყოფილა.

უფრო გვიან, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, კლარჯეთი და მიმდგომი მხარეები, როგორც ეს უკვე იცის მკითხველმა, განადგურდა არაბთა შემოსევის შედეგად და მოსახლეობა ამ დროს დიდად შემცირდა.

როგორც ირკვევა, ამ დროს, მე-8 საუკუნის 30-იან წლებში, გაუქმებულა და დაცლილა ახიზისა და ფორთის ძველი საეპისკოპოსოები. ისინი ამის შემდეგ აღარ განახლებულან ცალკე დამოუკიდებელი საეპისკოპოსოების სახით.

ამ კატასტროფის შემდეგ კლარჯეთის მხარეში, ნაცვლად ძველად არსებული სამი საეპისკოპოსოსი — ახიზისა, ფორთისა და ანჩისა, — რჩება მხოლოდ ანჩის საეპისკოპოსო, რომლის ფარგლებშიაც გაერთიანდა სამივე საეპისკოპოსოს ტერიტორია².

უფრო გვიან ხანაში, მე-9 — 10 საუკუნეებში, როდესაც ქვეყანამ მოიშუშა მიყენებული ჭრილობები და დაიწყო ახალი აღორძინება მესხეთის ქვეყნებისა, დასავლეთ-მესხეთის ტერიტორიაზე, ქოროხის ხეობაში, ანჩის საეპისკოპო-

¹ წყაროების ცნობით, კლარჯეთის საერისთავოს ფარგლებში ამ ეპოქაში შედიოდა ტერიტორია „ზღვითგან ვიდრე არსიანთამდის“ (იხ. ლენტი მრველი, გვ. *291/115, ცხობება ვახტანგ ჭორგასარისა, გვ. *358/156-7). ამ ცნობათა თანახმად, კლარჯეთის საერისთავოთა ფარგლებში მოქცეული ყოფილა, გარდა საკუთრივ კლარჯეთისა, შავშეთი, ნიგალის-ხევი. „სახლვარი ქართლისა სპერი“ (ქვემო სპერი) და აჭიერი ტაო. ამ ერთეულთა გარდა, კლარჯეთის საერისთავოში შედიოდა აგრეთვე (მე-6 — 7 საუკუნეებში) „ბოლო კლარჯეთისა ზღვისპირი“ (აღმოსავლეთი ჭანეთ-ლაზეთი ანუ რიჭის მხარე). როგორც ეს ირკვევა ისტორიკოსის იოანე მამიკონიანის ცნობიდან, ამ უკანასკნელ მხარეში, ზღვისპირა კლარჯეთში, მე-6 — 7 საუკუნეებში არსებობდა საეპისკოპოსო ტამბურისა. (საკითხს ტანბურის საეპისკოპოსოს შესახებ ცალკე ლექსებით).

² იხ. ზემოთ, გვ. 314.

სოს გვერდით, არსდება ახალი საეპისკოპოსოები, შავშეთში — ტ ბ ე თ ი ს ა ო
ამიერ-ტაოში — ბ ა ნ ი ს ა, აგრეთვე აღდგენილ იქმნა იმიერ-ტაოში ძველად
არსებული ი შ ხ ნ ი ს საეპისკოპოსო. ტერიტორია დასავლეთ მესხეთისა — კო-
როხის ხეობისა — ხელახლა იქმნა გადანაწილებული ამ ოთხ საეკლესიო ოლქს
შორის.

ჩვენამდე მოღწეულია დოკუმენტი — აღწერილობა მესხეთის საეპისკოპო-
სოთა საზღვრებისა, საიდანაც ირკვევა ტერიტორიული მოცულობა დასავლეთ-
მესხეთის, კოროხის ხეობის დასახელებული ოთხი საეპისკოპოსოსი.

ამ დოკუმენტის თანახმად ტერიტორია ამ ოთხი საეკლესიო ოლქისა შემ-
დეგი ყოფილა:

I. ანჩის საეპისკოპოსოს საზღვრებში შედიოდა: ა) შიდა-კლარჯეთი
(არტანუჯის მხარე); ბ) კლარჯეთის თორმეტ სავანეთა მხარე; გ) ნიგალის-ხევი-

II. ტ ბ ე თ ი ს საეპისკოპოსოს საზღვრებში შედიოდა: ა) შავშეთი, მიჭი-
ხიანის (მაჭახელის ხეობის) მითვლით; ბ) ზემო აჭარა.

III. ბ ა ნ ი ს საეპისკოპოსოს საზღვრებში შედიოდა — აღმოსავლეთი ტაო,
რ ა ი ო ნ ი: ბ ა ნ ა, ტ ა ო ს კ ა რ ი, ფ ა ნ ა ს კ ე რ ტ ი, პ ა რ ტ ი ზ ი ს ხ ე ო ბ ა, ო ლ თ ი ს ი, ნ ა მ უ რ ო -
ვ ა ნ ი.

IV. ი შ ხ ნ ი ს საეპისკოპოსოს საზღვრებში შედიოდა:

ა) დასავლეთი ტაო, ო რ ი რ ა ი ო ნ ი: 1. თ ო რ თ ო მ ი — ქ ა რ თ ლ ი ს - ყ ე ლ ი ს (გ უ რ -
ჯ ი - ბ ო ლ ა ზ ი ს) ა ქ ე თ ი; 2. ი შ ხ ა ნ ი ს უ ბ ა ნ ი — ტ ა ო ს კ ა რ ს ქ ე ვ მ ო თ ი;

ბ) თუხარისის უბანი კლარჯეთისა;

გ) ისპირის მხარე, ო რ ი რ ა ი ო ნ ი: 1. ს ა კ ა ვ კ ა ს ი ძ ო (პ ა რ ხ ა ლ ი) — „ ო რ ჯ ო ხ ი ს -
მ თ ა ს ა ქ ე თ ი“; 2. ს ა კ უ თ რ ი ვ ი ს პ ი რ ი — „ ტ რ ა პ ი ზ ო ნ ი ს მ თ ა ს გ ა დ მ ო ლ მ ა “¹.

ანჩის საეპისკოპოსო, იმ საზღვრებშია, რომელშიაც იგი ჩამოყალიბებულა
მე-9 — 10 საუკუნეებში (ე. ი. არტანუჯის მხარის, კლარჯეთის 12 სავანეთა
მხარის და ნიგალის-ხევის შემადგენლობით) — არსებულა ამის შემდეგ 7 საუ-
კუნის მანძილზე, თურქთა მფლობელობის ხანამდე.

როგორც ცნობილია, თურქეთმა დაიპყრო მესხეთის ეს ნაწილი მე-16 საუ-
კუნის 50-იან წლებში (იხ. ზემოთ, გვ. 367).

ამის შემდეგ, თურქთაგან დევნის გამო, ანჩის საეპისკოპოსო გაუქმებულა.
ანჩის გაუქმება მომხდარა, როგორც ირკვევა, არა უგვიანეს მე-17 საუკუ-
ნის შუა წლებისა. (ყოველ შემთხვევაში 1664 წლისათვის, როგორც ირკვევა
წყაროებიდან, ანჩი უკვე დაცლილი ყოფილა)².

მე-18 საუკუნის შუა წლებში ვახუშტი ბატონიშვილი წერს ანჩის გაუქმე-
ბული კათედრალის შესახებ: „არს ეკლესია ღვთაებისა ანჩა, გუნბათიანი, დიდ-
შენიერად ნაგები, კარგს ადგილს... და აწ ცალიერ არს“³.

¹ იხ. დოკუმენტის ტექსტი, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და
შენიშვნანი, I, 1907 წ., გვ. 76—79 (შდრ. დასახელებული გამოცემები დ. ბაქრაძისა და თ. ჭო-
ფანიასი).

² იხ. ქვემოთ, გვ. 380.

³ იხ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოისა საქართველოისა, 1941 წ., გვ. 135.

ანის შემდეგ, მე-18 — 19 საუკუნეებში, თურქებს დაუნგრევიათ ანჩის კათედრალი. 1879 წელს, როდესაც ახლად შემოერთებულ თურქეთის საქართველოში იმოგზაურა ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ, ანჩის კათედრალი მას უკვე დანგრეული დახვდა¹.

*

დახასრულ. ანჩის ისტორიასთან დაკავშირებით, შეეჩერდებით კიდევ ერთ მომენტზე.

მკითხველს შესაძლოა არ მოხსენებოდეს, თუ საიდან მომდინარეობს სახელწოდება თბილისის ერთ-ერთი კუთხისა, ანჩის-ხატის უბნისა, ძველი თბილისის იმ კუთხისა, რომელიც გაცოცხლებულია ჩვენი მწერლის ვასილ ბარნოვის თბილისურ მოთხრობებში.

სახელწოდება თბილისის ანჩის-ხატის უბნისა და უბანში მდებარე თბილისის ძველი ანჩის-ხატის ტაძრისა, დაკავშირებულია კლარჯეთის ანჩის სახელთან, სახელდობრ კლარჯეთის ანჩიდან ჩამოტანილ ძველთან — ანჩის-ხატთან².

მას შემდეგ, რაც თურქებმა დაიპყრეს ანჩი და გააუქმეს ანჩის საეპისკოპოსო, ანჩის კათედრალის მთავარი ხატი მაცხოვრისა, „ანჩის-ხატი“, ჩამოუტანიათ 1664 წელს თბილისში³. საქართველოს კათალიკოს დომენტი II-ს ეს ძველი „ანჩის-ხატი“ დაუსვენებია თბილისის საკათალიკოსო ტაძარში, რომელიც დომენტი II-მ განაახლა მე-17 საუკუნის 60—70-იან წლებში.

ეს ძველი, ჩამოტანილი ანჩიდან — „ანჩის-ხატი“ — დღემდის მოღწეულა. იგი წარმოადგენს ხელოვნების ნამდვილ შედევრს, ძველი ქართული კედლითი ხელოვნების ერთ-ერთ უბრწყინვალეს კმნილებას. ეს ძველი „ანჩის-ხატი“ მოქცედილია მე-12 საუკუნეში, თამარ დიდის დროს (სახელდობრ, თამარის მეფობის დასაწყის წლებში, 1184—1189 წლებს შორის). ძველის მთავარ წარწერაში ვკითხულობთ:

„ბრძანებითა და ნივთის-ბოძებითა ღმრთივ-გვარგვონისა დიდისა დედოფალთ-დედოფლისა თამარისაჲთა, მეოთხე ანჩელ მან რკინა ელ მან ქელ-ყავ... პატივით მოქედად, — მფარველმცა არს მეფობისა მათისა აქა და საუკუნესა. მოიქედა ქელითა ბეჭასითა...“
ოთხე ანჩელი რკინა ელ, მოხსენებული ამ წარწერაში, არის მე-12 საუკუნის მოღვაწე, ცნობილი მწერალი ჰიმნოგრაფი, რომელსაც დაუწერია საგალობლები ანჩის-ხატისა. ბეჭა — მომკედელი ანჩის-ხატისა, არის განთქმული ხელოვანი მე-12—13 საუკუნეთა ბეჭა ოპიხარი.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ ბეჭა ოპიხარის მიერ მოკედილი „ანჩის-ხატი“-სათვის უფრო გვიან ხანაში, მე-14 საუკუნის პირველ მესამედში, შეუქმნიათ ოქროქანდაკებული კარგბი, აგრეთვე შეუქმნიათ ოქროქანდაკებული საცავი, აგრეთვე წოდებული „კუბო“. როგორც ირვევა წარწერებიდან, „ანჩის-ხატი“-ს ეს ოქროქანდაკებული კარგბი და „კუბო“ შესრულებულია სამცხის მთავრის ბეჭა მანდატურთ-უხუცესისა (გარდ. 1308 წ.) და მისი მემკვიდრეების დროს⁴.

სამელი კლარჯეთის ძველი სავანის ანჩისა⁵ [იმდენად ცნობილი ყოფილა საქართველოში, ამასთან თვით ეს ძველი „ანჩის-ხატი“ ხელოვნების იმდენად ბრწყინვალე კმნილებდა, რომ მას შემდეგ, რაც მე-17 საუკუნეში „ანჩის-ხატი“ მოთავსებულ იქმნა თბილისის საკათალიკოსო ტაძარში, ხალხმა საკათალიკოსო ტაძარს შეარქვა „ანჩის-ხატი“-ს ტაძრის სახელი, ხოლო აქედან თვით უბანსაც „ანჩის-ხატი“-ს უბანი ეწოდა.

¹ ანჩის ძველი კათედრალის ნაშთის შესახებ იხ. დ. ბაქრაძე, *Об археологической поездке, совершенной в 1870 году в Батум, Артвин и Артаудж, ЗИАН XXXVII, I, გვ. 49, წ. მარი, Духовник. ТР, VII, გვ. 93—94.*

² იხ. თ. უორდანი, ქართლ-კახეთის მონასტრებისა და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, 1509 წ., გვ. 157—158.

³ ანჩის-ხატის შესახებ იხ. შ. ამირანაშვილი, ბეჭა ოპიხარი, 1937 წ., გვ. 7—8.

გიორგი მერჩულის თხზულებაში მესხეთის მხარეთა შორის მოიხსენება ქოროხის ხეობაში კლარჯეთის მოსახლვრედ მდებარე ქვეყანა შავშეთისა (იხ. გიორგი მერჩულე, 29, 42, 54, 80).

გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოიხსენება აგრეთვე:

შავშეთის იერარქი მტბევარი (გვ. 100), რომლის რეზიდენცია იყო ტბეთი;

სავანე გუნათლე, რომელიც, გიორგი მერჩულის ცნობით, დაარსებული იყო გრიგოლ ხანძთელის მიერ მე-9 საუკუნის დასაწყისში — აშოტ I დიდის დროს (813—826 წ. წ.)¹;

სოფელი ნორგიალი, რომელიც, გიორგი მერჩულის ცნობით, შავშეთის საზღვრებში მდებარეობდა².

მთავარი ცენტრი შავშეთის მხარისა ამ ეპოქაში არის ტბეთი, სადაც, როგორც ირკვევა, ჰქონიათ რეზიდენცია შავშეთ-არტაანისა და მიმდგომ მხარეთა მთავრებს, ყოველ შემთხვევაში მე-9—10 საუკუნეთა მიჯნიდან, ერისთავთ-ერისთავის აშოტ კუხის დროიდან (896—918 წ. წ.) მოკიდებული.

მემპტიანე გიგმოგვეცემს: „აშოტ ერისთავთა-ერისთავმან, ძეძახ გურგენ კურაპალატისამან, რომელსა ეწოდა კუხი, აღაშენა ტბეთი შავშეთს და განასრულა იგი ყოვლითა განგებითა და დასვა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე“³.

ტბეთის კათედრალი, აგებული მე-10 საუკუნის დასაწყისში ერისთავთ-ერისთავის აშოტ კუხის მოღვაწეობით, დღემდისაც მოღწეულა. იგი თითქმის დაუზიანებლად გადარჩენია საუკუნეებს. ტბეთის კათედრალი, ეს მონუმენტალური ძეგლი, კლასიკური ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი უმშვენიერესი ქმნილებაა. ტბეთის ტაძრის გამო ერთი მოგზაური წერს: „Тбетская церковь могла бы составить украшение даже Рима, так хороши её общий вид, изящны её детали“⁴.

შავშეთის მხარის მოღვაწეთაგან გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოიხსენიებიან:

1. გურგენ I კურაპალატი (881—891 წ. წ.), რომლის უშუალო სამფლობელო თავდაპირველად ყოფილა ტაოს მხარის კალმახის პროვინცია, ხოლო შემ-

¹ გიორგი მერჩულე, გვ. 34—36. ეს პუნქტი გუნათლე დღემდის არსებობს შავშეთში (მას ამჟამად ეწოდება გურნათელი). აქ დაცულია ნანგრევები სავანისა, რომლის შესახებაც მოგვითხრობს გიორგი მერჩულე (აღწერილობა სავანის ნაშთისა იხ. ნ. მარის, Дневник, ТР, VII, გვ. 29).

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 80. სოფელი ნორგიალი ამავე სახელწოდებით დღემდის არსებობს შავშეთში.

³ იხ. სუბატ დავითის-ძე, გვ. * 579/349.

⁴ მთავარი ლიტერატურა ტბეთის შესახებ: გიორგი გახევი, Три месяца в Турецкой Грузии, 1874 წ., გვ. 53—55; აკად. ა. პავლინოვი, Экспедиция на Кавказ 1888 года, МАК, III, 1893 წ., გვ. 71—4; აკად. ნ. მარი, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, ТР, VII, გვ. 11—25.

დევ, როგორც გადმოგვცემს მემბტიანე, — „გურგენ კურაპალატი წარმოვიდა ტაოეთ, კალმახით, მამულით თვისით, ცხოვრებად შავ შეთსა და არტაანს“. გურგენ I-ის დამკვიდრება შავშეთ-არტაანში მომხდარა 888—891 წლებში.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71, 109; სუმბატ დავითის-ძე, გვ. *578/348).

2. აშოტ კუხი ერისთავთ-ერისთავი, ძე გურგენ I კურაპალატისა, მთავარი შავშეთ-არტაანისა და მიმდგომ მხარეთა (896—918 წ. წ.); მის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა რამდენიმეგზის საუბარი.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 71—72, და ზემოთ, გვ. 99—100).

3. გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავი (918—941 წ. წ.), ძმისწული და მემკვიდრე აშოტ კუხისა, რომელიც თავდაპირველად იყო მთავარი შავშეთ-არტაანისა და მიმდგომ მხარეთა, ხოლო შემდეგ გახდა „დიდი იგი ჯელმწიფე ფრიადთა ნათესავთა“ და თავისი მფლობელობის ქვეშ გააერთიანა დიდი ნაწილი იბერიისა, მოსაზღვრე ალბანეთის მხარეებით, არტანუჯიდან ვიდრე უტის პროვინციამდე.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 72, და ზემოთ, გვ. 100—103).

გიორგი მერჩულის თხზულებაში დაცულია აგრეთვე ცნობები შავშეთ-კლარჯეთის მხარეთა ადგილობრივი ფეოდალების — დაფანჩულთა გვარეულობის შესახებ. გიორგი მერჩულეს მოხსენებული ჰყავს მეფე-კურაპალატის აშოტ I დიდის ერისმთავარი გაბრიელ დაფანჩული და მისი მემკვიდრენი.

გიორგი მერჩულის ცნობით დაფანჩულთა გვარეულობის სამფლობელოს შეადგენდა გუნათლე და მისი სანახები შავშეთში, აგრეთვე სოფლები ხანძთის მეზობლად კლარჯეთის სანაპიროზე. გაბრიელ დაფანჩული ყოვილა თანამოღვაწე გრიგოლ ხანძთელისა ხანძთის მშენებლობაში. ასევე გაბრიელ დაფანჩულის თანამოღვაწეობით დაუარსებია გრიგოლ ხანძთელს გუნათლის სავანე შავშეთში.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 32—39, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი, გვ. 162—3).

დასასრულ, შავშეთის მოღვაწეთაგან გიორგი მერჩულეს მოხსენებულნი ჰყავს მწერალი სტეფანე მტბევარი, მოღვაწე მე-10 საუკუნის პირველი ნახევრისა, რომლის შესახებაც ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი.

(იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 100, და ზემოთ, გვ. 12).

აქ საჭიროა დამატებით აღვნიშნოთ, რომ სტეფანე მტბევარმა, როგორც ირკვევა, საფუძველი ჩაუყარა ადგილობრივ დიდ ლიტერატურულ ტრადიციას. ამავე მეთავე საუკუნის მეორე ნახევარში ტბეთში მოღვაწეობს მეორე განთქმული ქართველი მწერალი, პოეტი ჰიმნოგრაფი იოანე მტბევარი. ტბეთიდან არის აგრეთვე ცნობილი ქართველი მწერალი ამავე ეპოქისა დავით ტბელი, რომელიც მე-10—11 საუკუნეთა მიჯნაზე მოღვაწეობს.

8

ტაოში, სპერო, ნავალი.

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი იმ დიდი კატასტროფის შესახებ, რომელიც განუტღია მე-8 საუკუნის პირველ ნახევარში, მურვან ყრუს ლაშქრობათა დროს, მესხეთის მხარეებს, კერძოდ, დასავლეთ მესხეთის — ჭოროხის ხეობაში მდებარე მხარეებს.

გიორგი მერჩულისა და სუმბატ დავითის-ძის ცნობათა მიხედვით ჭოროხის ხეობის მხარეები არაბთა შემოსევების შედეგად იმდენად გავერანებულა, რომ დიდი ნაწილი ამ მხარეთა თითქმის დაკლილა მოსახლეობისაგან; და როდესაც მე-8 საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო „ახლად შენება“ ამ მხარეებისა, გიორგი მერჩულე გადმოგვცემს, რომ ამ დროისათვის, ახალი მშენებლობის დაწყებისას, — კლარჯეთს, და ტაოთა, და შავშეთს, და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ ტყეთა შინა ადგილადგილ“ (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 29).

ამრიგად, გიორგი მერჩულის ცნობის თანახმად, ამ გავერანებული მხარეების რიცხვს ეკუთვნოდნენ: კლარჯეთი, ტაონი, შავშეთი და „ყოველნი მახლობელნი ქუეყანანი“. „მახლობელ ქუეყანათა“ სახელით აქ, პირველ რიგში, როგორც ირკვევა, იგულისხმება სპერი და ნიგალი, რომლებიც იმავე ჭოროხის ხეობაში მდებარეობენ და უშუალოდ ესაზღვრებიან აქ დასახლებულ კლარჯეთ-ტაო-შავშეთის მხარეებს. რომ სპერი და ნიგალი მურვან ყრუს დროს გამხდარა უშუალო ასპარეზი არაბთა ლაშქრის თარეშისა, ამის შესახებ ჩვენ გვაქვს პირდაპირი ჩვენება მატრიანეებში, სადაც მოთხრობილია, რომ დასავლეთ საქართველოდან გადმოსულმა არაბთა დამსჯელმა ექსპედიციამ, ჭოროხის ხეობის ხაზით, ე. ი. ნიგალის გზით, „განვლო სპერი“. შემატრიანე უმატებს, რომ არაბების შემოსევის შედეგად „განრყვნილ იყო ქვეყანა“, „რამეთუ არღარა იპოვებოდა ნაშენები, არცა საჭამადი კაცთა და პირუტყვთა“¹.

გიორგი მერჩულის ცნობათა მიხედვით უნდა დავასკვნათ აგრეთვე, რომ ჭოროხის ხეობის ზეჰოთ-ჩამოთვლილი მხარეებიდან (კლარჯეთი, ტაონი, ნიგალი და სპერი) არაბთა შემოსევის შედეგად განსაკუთრებით განადგურებული ყოფილა ტაოთა მხარე.

ტაონი იმდენად ყოფილა გავერანებული, რომ ზოგჯერ თვით ძველი კულტურული ცენტრების ადგილმდებარეობაც გადავიწყებული ყოფილა და აღრინდელი დასახლებული და მოშენებული ადგილები „მის ქამისა კაცთათჳს მიუვალ“ ქმნილ იყო. და როდესაც მე-8—9 საუკუნეთა საზღვარზე დაიწყო ხელახალი აღდგენა ამ გავერანებული ადგილებისა, აქ მოსულ მოახალშენებებს პირველ რიგში უხდებოდათ თვით „გზისა საქმისა“ გამოძიება, რადგან „გზაჲცა მისაჲვალად“ ძველი დასახლებული ადგილებისაკენ წარბოცილი ყოფილა და დიდ საქმედ ითვლებოდა, როდესაც მოახალშენეები შესძლებდნენ გაეკვლიათ მისადგომი ადგილები ძველი მიტოვებული დაბებისაკენ².

მე-9—10 საუკუნეებში, ქართველი მოახალშენეების დაუღალავი შრომის შედეგად, ტაონი ისევ აღდგა ფერფლიდან და აყვავებულ ქვეყნად გადაიქცა. ქვეყანა დაიფარა ახლად გაშენებული და განახლებული სოფლებითა და დაბებით.

ტაოთა მხარის მთავარი ცენტრებია ამ ეპოქაში: ბანა, ტაოსკარი, ოლ-

¹ იხ. ჯუანშერი, გვ. *424/204—205.

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 46, — 11; შეად. 65, — 10.

თისი, კალმახი, ფანასკერტი, ხახული, ოშკი, იშხანი, მამროვანი, თორთომი, ქაჯის ციხე — საქართველოს შემოსავალ კაოებთან ქართლის-ყელთან (შემდეგ-დროინდელი გურჯი ბოლაზი).

თუ რა სიმაღლემდე მიაღწია კულტურის დონემ ამ მხარეში დასახელებულ ეპოქაში, ამისი მაჩვენებელია მატერიალური კულტურის ძეგლები, საირიგაციო არხები, გზები, გაყვანილი ამ მხარეში, სამეურნეო ხასიათის სხვადასხვა ნაგებობანი. ცალკე აღსანიშნავი ხელოვნების ძეგლები, რომლებითაც დაფარულია ტაოთა მხარე და რომელთა რიცხვს ეკუთვნიან ხელოვნების ისეთი შედეგები, როგორცაა ძეგლები ბანისა, ოშკისა, ხახულისა, იშხანისა, ეკეკისა, კალმახისა, ტაოსკარისა და სხვანი.

გიორგი მერჩულის თხზულებაში ტაოს მხარეთა ისტორიულ თავგადასავალიდან განსაკუთრებით დაწვრილებით არის მოთხრობილი ტაოს ერთ-ერთი პუნქტის, იშხანის, ისტორია და ჩვენც აქ საგანგებოდ შევჩერდებით მასზე.

გიორგი მერჩულის ცნობით, იშხანის განახლება მომხდარა დიდი ქართველი მოღვაწის გრიგოლ ხანძთელის თანამშრომელთა მიერ. იშხანის განმაახლებელი ყოფილა გრიგოლ ხანძთელის თანამოღვაწე და მოწაფე საბანი (საბა), ცნობილი საბანი იშხნელის ზედწოდებით.

საბან იშხნელის ვინაობის შესახებ ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი.

საბან იშხნელი წარმოშობით ქართლიდან ყოფილა. საბანი დაბადებულა მე-8 საუკუნის 60-იან წლებში. 780 წლის ახლო ხანებში საბანი, გრიგოლ ხანძთელთან ერთად, გადასულა სამოღვაწეოდ კლარჯეთში. მე-8 საუკუნის დასასრულსა და მე-9 საუკუნის დასაწყისში, 782 წლის ახლო ხანდან — ვიდრე 824—825 წლებამდე, საბანი მოღვაწეობს გრიგოლ ხანძთელთან ერთად ხანძთაში.

824/5—826 წლებში გრიგოლ ხანძთელმა საბანის თანხლებით იმოგზაურა ბიზანტიაში. როგორც ვადმოგვცემს გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანძთელმა და საბანმა მოიხილეს ბიზანტიის დედაქალაქი კონსტანტინეპოლი და „ყოველნი საჩინონი აღვილნი საბერძნეთისანი“.

826 წლის დასაწყისში, ბიზანტიიდან დაბრუნებისას, გრიგოლ ხანძთელსა და საბანს გამოუვლიათ გზათ ტაოზე და უნახავთ იშხანი.

იშხანი და მისი მიდამოები, გიორგი მერჩულის სიტყვით, ამ დროს სრულიად გავერანებულსა და მიტოვებულ კუთხეს წარმოადგენდა. როგორც ვადმოგვცემს გიორგი მერჩულე, „მის ეამისა კაცთაგან მიუვალ იყო აღვილი იგი“ და ადრინდელი „პირველი დიდებულებაჲ“ იშხანისა ამ დროს მივიწყებული ყოფილა.

საბანს, იშხანის დათვალიერების შემდეგ, გადაუწყვეტია აღდგენა იშხანისა, რაზედაც მიუღია თავისი მასწავლებლის გრიგოლ ხანძთელის დასტური. იმავე 826 წელს საბანი დამკვიდრდება იშხანში და შეუდგება იშხანის განახლებას. საბანთან ერთად იშხანში დამკვიდრდნენ პირველი მოახალშენეები ხანძთიდან.

უფრო გვიან, 830—840 წლებში, საბანის მიერ დაწყებულს იშხანის მშენებლობაში უშუალო მონაწილეობას მიიღებს მეფე-კურაპალატი ბაგრატ I (826—872 წ.წ.).

ბაგრატი I-ის დროსვე იშხანში დაარსებულ იქმნა საეპისკოპოსო კათედრა ტაოთა მხარისათვის. პირველ იშხნელად დადგენილ იქმნა საბანი¹.

დაწყებული ამ დროიდან, მე-9 საუკუნის პირველი ნახევრიდან, იშხანი ხდება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი ტაოთა მხარისა. ამავე დროს იშხანი გადაიქცა განათლებისა და მწიგნობრობის მნიშვნელოვან კერად.

ძველ ქართულ ხელნაწერთა კრებულებში ჩვენ არა ერთგზის გვხვდება ცნობა, რომ ამ კრებულებში მოთავსებულ ნაწარმოებთა დედნები იშხანიდან მომდინარეობენ.

ასე, მე-10 საუკუნის შატბერთის ცნობილ კრებულში შეტანილი „ქაცისა შესაკმე“, რედაქტორის ცნობით, დაიწერა „დედითა იშხნისაჲთა“².

ასევე პატერიკის ტექსტების შესახებ, რომელიც შეტანილია მე-10 საუკუნის პარხალის დიდ ქრესტომათიაში, რედაქტორი ბოლოსიტყვაობაში აღნიშნავს, რომ ეს ტექსტები „რომელი პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვიღე“-ო³.

სალიტერატურო ძეგლებიდან, რომლებიც დამუშავებულია ამ ეპოქაში იშხანის მხარეში, ჩვენ დრომდე მოღწეულა მარტივობა დავით და ტირიჭანისა, რომლის ტექსტი (ქართული ვერსია) მე-9 საუკუნით თარიღდება.

დასასრულ, აქ ჩვენ წარმოვადგენთ ზოგიერთ შენიშვნას იშხანის ჩვენ დრომდე მოღწეული არქიტექტურული ძეგლის — იშხანის განთქმული კათედრალის შესახებ.

ცნობები მშენებლობის შესახებ იშხანში ჩვენ მოგვეპოვება ადრეულ საშუალო საუკუნეებიდან, მე 7 საუკუნიდან მოკიდებული.

გიორგი მერჩულის ცნობით, ძველი კათედრალი იშხანისა (რომელიც ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა ამეამად არსებულ იშხანის კათედრალს) — აგებული იყო მე-7 საუკუნეში ადგილობრივი იერარქის ნერსე იშხნელის მიერ⁴, რომელიც ნერსე მშენებელის ზედწოდებით არის ცნობილი.

იშხანის ეს ძველი ტაძარი მე-7 საუკუნისა (ისევე, როგორც ნერსე იშხნელის მიერ უფრო გვიან აგებული ზვარტნოცი) — წარმოადგენდა მრგვალი ტიპის ნაგებობას, რთულ კომპოზიციას, რომლის ცენტრი იყო მაღალი ტეტრაკონქი, გარშემო წრის სახით შემოვლებული გალერეით.

ნერსე იშხნელისეული ეს ძეგლები მე-7 საუკუნისა, როგორც იშხანი, ისე მისი შემდეგდროინდელი განმეორება ზვარტნოცი, გარეგნულად თუმცა დიდად ეფექტურ ნაგებობებს წარმოადგენდნენ, მაგრამ მოკლებული იყვნენ სიმკვიდრეს და ადრევე დანგრეულან.

მრგვალი ნაგებობა ამავე ტიპისა, როგორიც იყო იშხანი, ჩვენ გვაქვს აგრეთვე ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლში ბანაში, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ ბანის გენიოს ხუროთმოძღვარს თავიდან აუცილებია ის კონსტ-

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, 19, 43—47, 65—66, 77.

² იხ. შატბერთის კრებული მე-10 საუკუნისა (ხელნაწერი S—1141), გვ. 121.

³ იხ. პარხალის ქრესტომათია მე-10 საუკუნისა (ხელნაწერი A—95), გვ. 1222.

⁴ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 66.

რუქციული დეფექტები, რომლებიც ძველ იშხანს ჰქონდა. ბანის ხუროთმოძღვარმა შექმნა მხატვრულად კიდევ უფრო სრულყოფილი, ხოლო კონსტრუქციულად ბევრად უფრო მკვიდრი ნაგებობა, რომელმაც ურყევად გასძლო საუკუნეები.

აქ საკვირაო აღენიშნოთ ამასთან, რომ იშხანის ძველი მე-7 საუკუნის კათედრალი თუმცა დანგრეულა, მაგრამ მთლად უკვალოდ არ გამქრალა. იშხანის ამ ძველი მე-7 საუკუნის ნაგებობიდან გადარჩენილა ერთი ნაწილი, პატარა ფრაგმენტი, მრგვალი არკადა რვა სვეტზე; ეს ფრაგმენტი ძველი მე-7 საუკუნის ნაგებობისა შემოუნახავს იშხანის ახალ ხუროთმოძღვარს, რომელსაც უცვლელად ჩაუშენებია იგი იშხანის ახლად აგებულს კათედრალში¹.

ეს რაც შეეხება იშხანის მე-7 საუკუნის ძველ ტაძარსა და მისგან გადარჩენილს პატარა ფრაგმენტს.

გადავიდეთ ამის შემდეგ იშხანის ახალ კათედრალზე.

იშხანის ახალი კათედრალი სულ სხვა ტიპის ნაგებობაა, ვიდრე ძველად, მე-7 საუკუნეში აქ არსებული ძველი. თუ მე-7 საუკუნის ძველი მრგვალი ტიპის ნაგებობას წარმოადგენდა, იშხანის ახალი კათედრალი წარმოადგენს ქართული ხუროთმოძღვრების ახლად დამკვიდრებულ სახეობას, რომელშიაც ჩვენ გვაქვს სინთეზი ბაზილიკის ტიპისა ცენტრალურ გუმბათოვან ტიპთან.

იშხანის ახალი კათედრალი სამართლიანად ითვლება კლასიკური ხანის ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთ ბრწყინვალე შედეგად.

რა დროს ეკუთვნის იშხანის ეს ახალი კათედრალი?

ჩვენი მხცოვანი არქეოლოგი აკად. ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელმაც ესოდენ დიდი ღვაწლი დასდო მეცნიერებას ტაოს მხარეში დაცული ძველი ქართული ძეგლების შესწავლით, იმ აზრს გამოსთქვამს, რომ იშხანის ახალი კათედრალი აგებული უნდა იყოსო მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში თვით საბან იშხნელის დროს².

ამ უკანასკნელ ხანებში გამოქვეყნებულ ნაშრომში არქიტექტორი ნ. სევეროვი იშხანს ბევრად უფრო გვიან ხანას მიაკუთვნებს, იგი მას მე-11—12 საუკუნეთა ძეგლად თვლის³.

ნ. სევეროვის ეს შეხედულება, რომელიც არაფრით დასაბუთებული არ ყოფილა, როგორც ირკვევა, მცდარია.

საქმე ის არის, რომ იშხანის კათედრალის ჩრდილოეთი ეკვდერის კედლებზე დაცულია დიდი საისტორიო წარწერა, რომელიც ზუსტად თარიღდება 954—955 წლებით და რომლის პირი გადმოღებული აქვს ე. თაყაიშვილს; ამ წარწერის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ, ამ დროს, მე-10 საუკუნის შუა წლებში, იშხანი ან უკვე მთლიანად აგებული ყოფილა, ან, ყოველ შემთხვევაში, ამ დროს წარმოებდა მისი მშენებლობა.

¹ ეს ფრაგმენტი იშხანის ძველი ნაგებობისა — ნაწილი საკურთხევისა — იდენტური მრგვალი ტიპის ტაძრების, კერძოდ ბანის შესაფარდ ნაწალთან. იხ. ე. თაყაიშვილი, *Христианские памятники, МАК, XII, გვ. 115—117.*

² იხ. ე. თაყაიშვილი, წერილი: „თურქეთის მიერ მიტაცებულ ჩვენს მიწაზე“ (გაზ. „კომუნისტი“, 1946 წ., № 105).

³ იხ. Н. Северов, *Памятники грузинского зодчества, 1947 . გვ. 191—2.*

ამას გარდა, იშხანში დაკულია წარწერა 1032 წლისა, რომელიც მოგვითხრობს იშხანის „განახლებისა“ და „განსრულების“ შესახებ და რომლის მიხედვით ცხადი ხდება, რომ ძირითადი მშენებლობა იშხანისა ამაზე ადრე ყოფილა ჩატარებული.

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ, მოსაზრება, თითქო იშხანის კათედრალი მე-11—12 საუკუნეთა ძველი იყოს, თავისთავად იხსნება, როგორც სრულიად უსაფუძვლო, ფაქტების უბრალო უცოდინარობაზე დამყარებული.

შევეცადოთ ამის შემდეგ იშხანის კათედრალის აშენების თარიღის ზუსტად განსაზღვრას.

როგორც მოვიხსენეთ, ე. თაყაიშვილს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ იშხანის ახალი კათედრალი აგებული უნდა იყოსო მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარშივე, საბან იშხნელის დროსვე.

ვფიქრობთ, რომ ეს შეხედულება არ უნდა იყოს სწორი და აი რის გამო. სრულის საფუძვლიანობით დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს დებულება, (რაც უკვე იყო მსჯელობის საგნად სპეციალურ ლიტერატურაში), რომ იშხანის ძველი მე-7 საუკუნის ტაძარი გამხდარა ერთგვარი პროტოტიპი ბანისათვის, რომ ბანის გეგმა წარმოადგენს იშხანის ტიპის მრგვალი ტაძრის გეგმის შემდგომ გაუმჯობესებას, გადაშუშავებასა და განვითარებას.

ხოლო როდის არის აგებული ბანა, ეს ჩვენ ზუსტად ვიცით. სუმბატ დავითის-ძის მატინე გადმოგვცემს, რომ ადარნასე ქართველთა მეფემ „აღაშენა ბანა კელითა კვირიკე ბანელისაჲთა, რომელი იგი იქმნა პირველ ეპისკოპოს ბანელ“ (გვ. *578/348). მატინის ამ სრულიად ზუსტი ჩვენების თანახმად ბანა აგებულია ადარნერსე ქართველთა მეფის დროს, ე. ი. 888—923 წლებს შორის.

ხოლო რაკი იშხანის ძველი მრგვალი ნაგებობა მე-7 საუკუნისა გამხდარა პროტოტიპი ბანისა, რომლის გეგმაც ბანის ხუროთმოძღვარს გადაუმუშავებია, საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ იშხანის ეს ძველი ძეგლი ჯერ კიდევ არსებულია ამ დროს; და თუნდაც იგი დანგრეული ყოფილიყო, იგი ჯერ კიდევ მთლიანად მოსპობილი არ ყოფილა, რადგან მისი გეგმის და კონსტრუქციის გათვალისწინება შესაძლებელი გამხდარა.

ხოლო იშხანის ახალი კათედრალის მშენებლობის დაწყების დროს ეს ძველი შენობა მე-7 საუკუნისა, უკვე მოშლილი, მთლიანად დაუნგრევიათ, და მხოლოდ მისი ერთი პატარა ნაწილი (მრგვალი არკადა რვა სვეტზე) დაუტოვებიათ და უცვლელად ჩაუშენებიათ ახლად აგებულ კათედრალში.

აღნიშნულის მიხედვით ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ იშხანის ახალი კათედრალი აშენებულია ბანის აგების შემდეგ, ე. ი. არა უადრეს 888—923 წლებისა.

ამრიგად ირკვევა, რომ იშხანის ეს ახალი კათედრალი არ არის საბან იშხნელის ეპოქის (ე. ი. მე-9 საუკუნის პირველი ნახევრის) ძეგლი, არამედ მომდევნო ხანას ეკუთვნის.

საკითხავია ამის შემდეგ, რაში გამოიხატა ის მშენებლობა, რომელიც ჩატარებია იშხანში მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში საბან იშხნელს.

როგორც ირკვევა, ეს მშენებლობა გამოიხატა იშხანის ძველი მე-7 საუკუნის ძეგლის განახლებაში და არა ახალი კათედრალის აგებაში.

მართლაც, გიორგი მერჩულე ჩვენ მოგვითხრობს არა ახალი კათედრალის

აგებაზე, არამედ ძველი ძეგლების განახლებაზე. გიორგი მერჩულე აღნიშნავს, რომ როდესაც გიორგი ხანძთელი და საბანი პირველად მოვიდნენ იშხანს, მათ გამოეცხადათ „იშხნისა პირველი დიდებულეაჲ“, მათ იხილესო „დაბასა მისსა- (იშხნისასა) წმიდანი ეკლესიანი“. ეს მიტოვებული ტაძრები, და მათ შორის ძველი მთავარი ტაძარი — კათედრალი, ჩანს, ჯერ კიდევ არ ყოფილა დანგრეული; მაინც, როგორც ირკვევა, ეს ტაძრები საგრძნობლად დაზიანებული და მოშლილი ყოფილა და „გ ა ნ ა ხ ლ ე ბ ა ს“ ანუ, რაც ძველ ქართულად იმასვე ნიშნავს, „მეორედ აღშენებას“ საჭიროებდა. და გიორგი მერჩულის ცნობით საბან იშხნელმა ჩაატარა ეს სარესტავრაციო — განმაახლებელი სამუშაოები, „მეორედ აღაშენა“ იშხანი¹, ანუ, როგორც მეორე ადგილას ამბობს გიორგი მერჩულე, „კუალად განაახლა“ იგი „პირველებრ“².

ამრიგად, ეს ცნობა გიორგი მერჩულის ძეგლისა საბანის მშენებლობის შესახებ, რომ საბანმა „კუალად განაახლა“ — „პირველებრ“ იშხანი, უნდა გაგებულ იქნეს პირდაპირი მნიშვნელობით, — საბანს „განუახლებია“ იშხანი „პირველებრ“, პირვანდელი სახით.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, მრგვალი ტაძრები ამ ძველი იშხანის ტიპისა (როგორც იყო, გარდა თვით იშხანისა, მისი უფრო გვიანდელი განმეორებაზვარტნოცი და კიდევ უფრო გვიანი ხანის ძეგლი — ანისის ტაძარი), — გარეგნულად თუმცა დიდად ეფექტურ ნაგებობებს წარმოადგენდნენ, მაგრამ მათ აკლდათ სიმკვიდრე და არც ერთ მათგანს არ გაუძლია ხანგრძლივად.

საბან იშხნელის მიერ მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში განახლებული ძველი იშხანი ყოველ შემთხვევაში არსებულა მე-9—10 საუკუნეთა საზღვრამდგრამდენადაც იგი, როგორც აღვნიშნეთ, გამხდარა პროტოტიპი ბანისათვის რომელიც აგებულ იქმნა 888—923 წლებში.

მე-9—10 საუკუნეთა საზღვარზე, როდესაც შესდგომიან ბანის მშენებლობას, იშხანი, ჩანს, უკვე ნაწილობრივ გამოდიოდა მწყობრიდან, ყოველ შემთხვევაში ამ დროს უკვე აშკარა ყოფილა მისი კონსტრუქციის დეფექტები, რაც გაუთვალისწინებდა ბანის ხუროთმოძღვარს მრგვალი ტაძრის გეგმის გადამუშავების დროს.

მას შემდეგ, მეთაფ საუკუნის პირველი ნახევრის ფარგლებში, იშხანის ძველი ტაძარი უკვე საბოლოოდ გამოსულა მწყობრიდან და შესდგომიან იშხანის ახალი კათედრალის აგებას სრულიად ახალი გეგმით (რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, წარმოადგენს სინთეზს ბაზილიკის ტიპისას ცენტრალურ გუმბათოვან ტიპთან).

იშხანის ახალი კათედრალის აშენების თარიღის დაზუსტება შესაძლო ხდება ამ ძეგლის საფრესკო მხატვრობის მონაცემებისა და საისტორიო წარწერების ანალიზის საფუძველზე.

ჯერ იშხანის საფრესკო მხატვრობის შესახებ.

როგორც ეს ირკვევა ე. თაყაიშვილის მიერ გადმოღებული წარწერებიდან, იშხანის კათედრალის საფრესკო მხატვრობაში წარმოდგენილი ყოფილან შემდეგი ისტორიული პირები:

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 66, 19.

² იხ. იქვე, გვ. 46.

1. ბაგრატი მაგისტროსი, ქართველთა მეფე (937—945 წ. წ.);

2. ბაგრატი ერისთავთ-ერისთავი, ძე ადარნერსე კურაპალატისა (958—966 წ. წ.), რომელიც არის შვილიშვილი ზემოთ-დასახელებული ბაგრატი მაგისტროსისა, ქართველთა მეფისა.

3. ბაგრატი II ქართველთა მეფე, ძე სუმბატ კურაპალატისა (958—994 წ. წ.), რომელიც არის ძმისწული ზემოთ-დასახელებული ბაგრატი მაგისტროსისა, ქართველთა მეფისა¹.

ამას გარდა, იშხანში დაცულია დიდი საისტორიო წარწერა მე-10 საუკუნისა, აღმოჩენილი ე. თაყაიშვილის მიერ; ეს წარწერა, რომელიც მოთავსებულია კათედრალის ჩრდილო ეკლერიის კედელზე და რომელიც თარიღდება 954—955 წლებით, შესრულებულია ქართველთა მეფე-კურაპალატის სუმბატ I-ის დროს (მისი მფლობელობის დასაწყისში, როდესაც მას ჯერ კიდევ არ ჰქონია მიღებული კურაპალატის ტიტული, ე. ი. ზუსტად 954—955 წლებში) და იშხანის იერარქის სტეფანე იშხნელის დროს. მეფე-კურაპალატი სუმბატ I არის უმცროსი ძმა ზემოთ-დასახელებული ბაგრატი მაგისტროსისა, ქართველთა მეფისა.

დასასრულ, იშხანის კათედრალს დაუცავს საღმშენებლო წარწერა 1032 წლისა, სადაც აღნიშნულია, რომ ბაგრატი IV-ის დროს, იშხნელმა იერარქმა ანტონ იშხნელმა „განახალა და განასრულა ესე ტაძარი“ და რომ ხუროთმოძღვარი, რომელსაც მოუხდენია ეს „განახლება და განსრულება“ იშხანის კათედრალისა, ყოფილა იოანე მორჩაჲს-ძე.

თუ ჩვენ ერთიმეორეს შევეუფარდებთ ზემოთ-დადგენილ ფაქტებსა და წარწერების ჩვენებებს, ჩვენ საფუძველი გვეძლევა გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნები:

1. იშხანის ძველი კათედრალი, აგებული მე-7 საუკუნეში ნერსე იშხნელის მიერ და განახლებული მე-9 საუკუნის პირველ ნახევარში საბან იშხნელის მიერ, არსებულა მე-10 საუკუნის პირველ ნახევარამდე, ყოველ შემთხვევაში ქართველთა მეფის ადარნერსე I-ის დრომდე, ე. ი. 888—923 წლებამდე.

2. იშხანის ეს ძველი კათედრალი გამხდარა პროტოტიპი ტაოს მეორე კათედრალის ბანის ტაძრისა, რომელიც აგებულია 888—923 წლებში; ბანის ზედათმოძღვარს, როგორც მოხსენებული გვქონდა, გაუთვალისწინებია და დაუძღვია ის კონსტრუქციული დეფექტები, რომლებიც ძველ იშხანს ჰქონდა, და შეუქმნია ახალი, მხატვრულად სრულყოფილი და კონსტრუქციულად მკვიდრი ნაგებობა, რომელიც კლასიკური ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთ უდიადეს მიღწევას წარმოადგენს.

3. იშხანის ახალი კათედრალის აგება დაწყებულა ბანის მშენებლობის (888—923 წ. წ.) მომდევნოდ, მე-10 საუკუნის პირველი ნახევრის ფარგლებში.

ამავე დროს ისიც ირკვევა, რომ იშხანის ეს ახალი კათედრალი მთავარ ნაწილში უკვე დასრულებული ყოფილა 954—955 წლებისათვის, როგორც ამას ცხადპყფს იშხანში დაცული წარწერა აღნიშნულის თარიღით.

4. იშხანის საფრესკო მხატვრობაში წარმოდგენილ ისტორიულ პირთაგან ყველაზე ადრინდელია ბაგრატი მაგისტროსი, ქართველთა მე-

¹ უკანასკნელი წარწერა, რომელიც ეხება ბაგრატი II-ეს, დაზიანებულია, გადარჩენილია მხოლოდ წარწერის ბოლო: „...ძე სუმბატ კურაპალატისა“.

ფე, რომელიც 923—937 წლების მანძილზე იყო თანამმართველი თავისი ძმებისა, 937 წელს მიუღია მეფის ტიტული, ხოლო გარდაიცვალა 945 წელს.

ბაგრატ მაგისტროსი ქართველთა მეფე, რასაკვირველია, შემთხვევით არაა წარმოდგენილი იშხანის კედლის მხატვრობაში, მას, ცხადია, კავშირი ჰქონია იშხანის მშენებლობასთან; ხოლო თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ, რომ ბაგრატ მაგისტროსის მფლობელობის წლები (923—937—945 წ. წ.) უდგება იმ რკალს, რომლის საზღვრებშიაც, როგორც გამოირკვა, წარმოებდა იშხანის კათედრალის მშენებლობა (ე. ი. 888—923 წლების შემდეგ და 954—955 წლების წინ) — ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ ბაგრატ მაგისტროსი ქართველთა მეფე ყოფილა კტიტორი იშხანისა, რომელსაც ღვაწლი მიუძღვის იშხანის ამ ახალი კათედრალის მშენებლობის დაწყებასა და პირველი ძირითადი მშენებლობის ჩატარებაში.

არაა გამორიცხული, რომ ბაგრატ მაგისტროსის თანამოღვაწენი იშხანის მშენებლობის დროს იყვნენ მისი ძმები — სამეფო სახლის წევრები (რომლებიც ერთად არიან დასახელებულნი 954—955 წლების წარწერაში) და აგრეთვე, ცხადია, იმდროინდელი იშხნელი იერარქები ბასილი და სტეფანე (რომლებიც აგრეთვე დასახელებული არიან იმავე 954—955 წლის წარწერაში).

5. იშხანის კათედრალის საფრესკო მხატვრობა, როგორც ირკვევა, შესრულებულია არა უადრეს 958 წლისა, რამდენადაც აქ გამოსახული არიან ბაგრატ II ქართველთა მეფე, რომელმაც მეფობა მიიღო 958 წელს, და ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი, რომელმაც ერისთავთ-ერისთავობა მიიღო აგრეთვე იმავე 958 წელს. ამავე დროს ისიც ირკვევა, რომ ეს მხატვრობა შესრულებულია იმავე მე-10 საუკუნის მეორე ნახევრის ფარგლებშივე. (იგი უკვე არსებულია მე-11 საუკუნის დასაწყისისათვის, როგორც ეს ცხადი ხდება იშხანის „განმაახლებელის“ მიერ 1032 წელს ჩატარებული სამუშაოების განხილვიდან)¹.

რაკი ამრიგად იშხანის მხატვრობა, როგორც ირკვევა, მე-10 საუკუნის მეორე ნახევრის ძეგლია, 958 წლის მომდევნო დროისა, ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ იშხანის მხატვრობა შესრულებულია თვით ამ მხატვრობის ფრესკებში გამოსახული მე-10 საუკუნის მეორე ნახევრის მფლობელების ბაგრატ II ქართველთა მეფის (958—994 წ. წ.) და ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის (958—966 წ. წ.) ღვაწლით.

იშხანის მხატვრობა, როგორც ირკვევა მისი გადარჩენილი ნაშთების მიხედვით, ეკუთვნოდა ძველი ქართული ფერწერის საუკეთესო ქმნილებათა რიცხვს. ამით აიხსნება ის დიდი სახელი, რომელიც იშხანის მხატვრობას ჰქონია წარსულში: მისი სახელი ანდაზაში გადასულა. ადგილობრივ, შესხეთის მკვიდრთა შორის, გავრცელებული ყოფილა შემდეგი საანდაზო თქმა: „განთქმულია — მშვენება ოშკისა, ადგილმდებარეობა ხახულისა, მხატვრობა იშხანისა“.

6. იშხანის ახალი კათედრალის საბოლოო „განსრულება“ და მე-10 საუკუნის ნაგებობის ზოგიერთ ნაწილთა „განახლება“ მომხდარა მე-11 საუკუნის პირველ მესამედში. 1032 წლის წარწერაში, როგორც მოვიხსენეთ, აღნიშნუ-

¹ იხ. ჭეშთო, გვ. 391, უნიშვნა 1.

ლია, რომ ზაგრატი IV-ის დროს იშხანის იერარქმა ანტონ იშხნელმა „განახალა და განასრულა ესე ტაძარი“, და რომ ხუროთმოძღვარი, რომელსაც მოუხდენია ეს „განახლება“ და „განასრულება“ იშხანის კათედრალისა, ყოფილა იოანე მორჩაას-ძე.

ახალ ხუროთმოძღვარს იოანე მორჩაას-ძეს (როგორც ეს გამოარკვია ძეგლის ადგილობრივ შესწავლის დროს ე. თაყაიშვილმა), ცვლილება შეუტანია კერძოდ გუმბათის ნაგებობაში¹.

ხოლო უმთავრესად იოანე მორჩაას-ძეს, როგორც ირკვევა, უმუშავია ტაძრის გარეგან სამოსელზე, გარეგან შემკულობაზე (რაც სტილისტურად სწორედ მე-11 საუკუნის დასაწყისის ძეგლებს ენათესავება). ამრიგად, ახალ ხუროთმოძღვარს იოანე მორჩაას-ძეს, იშხანის „განახლებელსა“ და „განმასრულებელს“, ეკუთვნის ის ბრწყინვალე ორნამენტირება, რომელიც ამშვენებს იშხანის კათედრალს, კლასიკური ქართული ხუროთმოძღვრების ამ დიად ძეგლს.

დ

არტაანი

გიორგი შერჩულის თხზულებაში მოიხსენება არტაანის მხარის იერარქი ერუშნელი ეპისკოპოსი (გვ. 89), რომლის რეზიდენცია იყო ერუშეთი ანუ ერუშენი.

ქართული საისტორიო წყაროების ჩვენებათაგან ირკვევა, რომ ერუშეთი წარმოადგენდა საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს საეკლესიო ცენტრს. ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად ერუშეთი დაარსებულია მე-4 საუკუნის პირველ ნახევარში, იბერიაში ქრისტიანობის სახელმწიფო სარწმუნოებად გამოცხადების პირველ პერიოდში, მცხეთისა და მანგლისის საეკლესიო ცენტრებთან ერთად².

მე-5 საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ვახტანგ გორგასარის დროიდან, ერუშეთში არსებობს საეპისკოპოსო კათედრა³. მისმა არსებობამ ამის შემდეგ გასტანა თორმეტი საუკუნე, ვიდრე თურქთა მფლობელობის დამყარებამდე, მე-16—17 საუკუნეებამდე.

თურქთა მფლობელობის დროს ერუშეთი, ეს ერთ-ერთი უძველესი ცენტრი მესხეთისა, განადგურებულა. კერძოდ, ერუშეთის ძველი კათედრალი ნანგრევების სახით არის მოღწეული⁴.

¹ სახელდობრ, ახალ ხუროთმოძღვარს „განახლებითი“ სამუშაოს ჩატარების დროს, გუმბათის რვა გლეუ წახნაგი შეუმკვია იშვიათის ხელოვნებით შესრულებული მოჩუქურთმებული მრგვალი სარკმლებით. რომ ეს მრგვალი სარკმლები არ ჰქონდა თავდაპირველად გუმბათს და შემდეგ „განახლების“ დროს არის გაკეთებული, ირკვევა იმის მიხედვით, რომ სარკმელთა გამოკვეთის დროს დაზიანებულია გუმბათის შიგნით გამოსახული წიხასწარმეტყველთა სურათები და მათი წარწერები (იხ. ე. თაყაიშვილი, დასახ. წერილი). აქედან ისიც დასტურდება, რომ იშხანის მხატვრობა უფრო ადრინდელი ხანისაა, ვიდრე მოხდებოდა იშხანის „განახლება“ 1032 წელს.

² იხ. მატიაზე „მოკცევაა ქართლისაჲ“ (ე. თაყაიშვილის გამოცემა, ОР, II), გვ. 714.

³ იხ. ზემოთ, გვ. 323.

⁴ ცნობები ერუშეთის კათედრალის მოღწეული ნაშთის შესახებ იხ. ე. თაყაიშვილი, Христианские памятники, МАК, XII, გვ. 69—70.

ეს რაც შეეხება ერუშეთს.

აღვნიშნავთ, ამას გარდა, რომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოიხსენება პუნქტი სარწები, რომელიც აგრეთვე არტაანის მხარეში მდებარეობდა¹.

8

ჯავახეთი

გიორგი მერჩულის თხზულებაში, მესხეთის სხვა მხარეებთან ერთად, დასახელებულია მხარე ჯავახეთი. აქ, ჯავახეთში, გიორგი მერჩულის ცნობით, 845—850 წლებში შეიკრიბა სრულიად იბერიის — ქართლის საკათალიკოსოს — საეკლესიო კრება, მოწვეული საქართველოს მთავრის გვარამ მამფალის მიერ (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 88—96).

გვარამ მამფალი იყო თანამმართველი ქართველთა სამეფოს მეთაურის მეფე-კუროპალატის ბაგრატ I-ისა.

მემატიანის ცნობით გვარამ მამფალის სამფლობელოს შეადგენდა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შემდეგი მხარეები. „ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აშოცი და არტაანი“². რეზიდენცია გვარამ მამფალისა, ჩანს, იყო ჯავახეთში (რომელიც პირველად არის დასახელებული გვარამ მამფალის სამფლობელო მხარეთა შორის); ცხადია, ამიტომ იყო, რომ დასახელებული საეკლესიო კრება სრულიად იბერიისა (ქართლის საკათალიკოსოსი) ჯავახეთში ყოფილა მოწვეული გვარამ მამფალის მიერ.

თუ სახელდობრ რომელი პუნქტი იყო ამ დროს, მე-9 საუკუნეში, ცენტრი ჯავახეთისა, ამის შესახებ წყაროებში პირდაპირი ცნობა არ შენახულა. უფრო აღრიხედულ ხანაში, მე-9 საუკუნის უწინარეს, ჯავახეთის ცენტრად დასახელებულია წუნდა, რეზიდენცია ჯავახეთის და არტაანის მხარეთა ერისთავისა³. ხოლო უფრო გვიან ხანაში, მე-10 საუკუნისა და მე-11 საუკუნის პირველ ნახევარში, ჯავახეთის მთავარ პუნქტებად მოიხსენება დლივი და ღრტილა, სადაც აქვთ სადგური, ჯავახეთში ყოფნის დროს, საქართველოს მეფეებს⁴. რაც შეეხება ჯავახეთის ახალქალაქს, იგი ხდება მთავარი პუნქტი ჯავახეთისა მე-11 საუკუნის ნახევრის შემდეგ⁵.

8

სამცხე

გიორგი მერჩულის თხზულებაში მესხეთის სხვა მხარეებთან ერთად არა ერთგზის დასახელებულია მესხეთის ძირითადი მხარე სამცხე (იხ. გიორგი მერჩულე, 38, 41, 51, 57, 76, 89).

¹ იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 115. პუნქტი ამ სახელწოდებით სარწები დღემდისაც არსებობს არტაანის მხარეში, იგი მდებარეობს 10 კილომეტრის მანძილზე ქალაქ არტაანიდან, რედული-აღმოსავლეთით.

² იხ. მარტიანე ქართლისა, გვ. *451/223.

³ იხ. ლეონტი მროველი, გვ. *129/21 და სხვ.; ცხოვრება ვანტანგ გორგასარისა, გვ. *399—400/185. *391/179 (შენ. 2).

⁴ დლივის შესახებ იხ. მარტიანე ქართლისა, გვ. *468/242. ღრტილას შესახებ იხ. ცხოვრება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *489/262. *494/267; სიტყვის-გება ეფთიმე გრძელისა, საქართველოს სამთბო, 1882 წ. გვ. 615.

⁵ ქართულ მარტიანეებს დაუცავთ ცნობა მშენებლობის შესახებ ახალქალაქში მე-11 საუკუნის 40-იან — 60-იან წლებში. იხ. ცხოვრება გიორგი I-ისა და ბაგრატ IV-ისა, გვ. *486—7/260, *497/269.

სამცხის პუნქტებიდან გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოიხსენება ციხე-ქალაქი სამცხის მხარისა აწყური (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 51, 89).

აწყური წარმოადგენდა სამცხის მხარის ძირითადს საეკლესიო ცენტრს, აქ იყო საეპისკოპოსო კათედრა სამცხის მხარის მთავარი იერარქებისა.

საეპისკოპოსო კათედრა აწყურში, როგორც ირკვევა, დაარსებულია მე-5—6 საუკუნეთა საზღვარზე¹. იგი არსებობდა აწყურში ამის შემდეგ თორმეტი საუკუნის განმავლობაში, ვიდრე მე-17 საუკუნემდე.

სამცხის მხარის მოღვაწეთაგან გიორგი მერჩულის თხზულებაში დაწვრილებით არის მოთხრობილი ბიოგრაფია გრიგოლ ხანძთელის მოწაფის ეფრემ მარწყვერელისა (იხ. ზემოთ, გვ. 349—350).

გიორგი მერჩულის თხზულება შეიცავს ცნობებს სამცხის მფლობელ მთავართა გვარეულობის (მირიანის ძეთა სახლის) შესახებ. ამ გვარეულობის წარმომადგენელი არიან მირიან (II) — „დიდებული უფალი“ სამცხისა, და მისი ძე არსენი დიდი ქართლისა კათალიკოზი. (იხ. ზემოთ, გვ. 336—337, 347—348).

გიორგი მერჩულის ცნობით სამცხიდან იყვნენ წარმოშობით განთქმული, მოღვაწე ქალი ფებრონია, განმაახლებელი მერის სავანისა მე-9 საუკუნის დასაწყისში², და ზენონ ხანძთელი, მოწაფე და თანამოღვაწე გრიგოლ ხანძთელისა³.

ქართლ-სამცხის სანაპირო მხარე თორი.

სავანეები: ნეძვი და კვირიკეთი (კვირიკეწმიდა)

გიორგი მერჩულის ცნობით ძველ-ქართული სავანეები ნეძვი და კვირიკეთი (კვირიკეწმიდა) — მდებარეობდნენ „ზოგად ქართლისა და სამცხისა არეთა“ — „კერძოთა ქართლისათა“ (იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 76—79).

ამრიგად, ეს ზონა ითვლებოდა ქართლისა და სამცხის სანაპირო მხარედ („ზოგად ქართლისა და სამცხის არე“-დ), ხოლო ადმინისტრაციულად იგი ქართლის ნაწილს შეადგენდა.

იმის დასადგენად, თუ სად გასდევდა მე-8—10 საუკუნეებში ქართლისა და სამცხის ადმინისტრაციული საზღვარი და სად მდებარეობდა ქართლ-სამცხის ეს სანაპირო მხარე (რომელსაც თორი რქმევია), საჭიროა განვსაზღვროთ ადგილმდებარეობა პუნქტებისა ნეძვისა და კვირიკეთისა (კვირიკეწმიდისა).

1. ადგილმდებარეობა ნეძვისა ცნობილია. ეს პუნქტი, ნეძვი, მდებარეობს ახლანდელ ბორჯომის რაიონში, მდინარეზე, რომელსაც ეწოდება ნეძვის-ხევი და რომელიც ერთვის მტკვარს ახალდაბასთან.

2. ადგილმდებარეობა მეორე სავანისა შესაძლოა მხოლოდ ზოგადად იქმნეს ვანსაზღვრული.

¹ აწყურის საეპისკოპოსო მოიხსენება იბერიის (ქართლის) საეპისკოპოსოთა ცნობილ სიაში 306 წლისა (იხ. ეპისტოლეთა წიგნი, 1901 წ., გვ. 182—3; უბტანეს ურბაელი. 1871 წ., გვ. 86. აწყურელი იერარქი მოიხსენება სიაში მესამედ. სახელის დაწვრილობა დახიანებულია, იხ. ქვემოთ, გვ. 442, შენ. 1).

² იხ. გიორგი მერჩულე, გვ. 38.

³ იხ. იქვე, გვ. 41—42.

სახელწოდება ამ მეორე სავანისა გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოიხსენება ორნაირად: კვირიკეთი და კვირიკეწმიდა (იხ. გვ. 19, 76—78).

პუნქტი ამნაირი სახელწოდებით კვირიკეთი ანუ კვირიკეწმიდა ამჟამად ცნობილი არაა.

არსებობს მხოლოდ პუნქტი, რომელსაც მსგავსი სახელი — საკვირიკე ეწოდება. საკვირიკე ჰქვიან სოფელს, რომელიც მდებარეობს ბორჯომისა და ახალციხის რაიონების საზღვართან, მტკვრის ნაპირას, 8 კილომეტრზე სოფელ აწყურთან ჩრდილო-აღმოსავლეთით. (იქვეა მთაც, იმავე სახელწოდებით: საკვირიკე).

სახელების მსგავსების გამო შესაძლოა გვეფიქროს, რომ საკვირიკე არისო იგივე კვირიკეთი ანუ კვირიკეწმიდა, მით უფრო, რომ საკვირიკე დაახლოებით იმავე ზონაში მდებარეობს, სადაც საძიებელია კვირიკეთი — კვირიკეწმიდა, ე. ი. ბორჯომისა და ახალციხის რაიონების მიღამოებში.

შეგრამ, როგორც ეს ირკვევა ქმე-16 საუკუნის დასასრულის დოკუმენტიდან — გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრიდან, საკვირიკე სხვა ყოფილა, ხოლო კვირიკეთი (კვირიკეწმიდა) სხვა.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში მოხსენებულია ორივე ეს პუნქტი. სახელდობრ ახალციხის ლივის აწყურის ნაპირს სოფლების სიაში შეთვრამეტედ დასახელებულია სოფელი სახელწოდებით „საკვირიკე“ ساكورا, ხოლო მეშვიდედ დასახელებულია სოფელი, რომლის სახელი ორნაირად არის მოყვანილი: ერთგზის (დავთარის ძირითად ტექსტში) — „კვირიკეწმიდა“ كوراكيميدე, მეორეგზის (დავთარის სარჩევში) — „კვირიკე“ كوراك¹.

ამრიგად, გიორგი მერჩულის თხზულებაში დასახელებული „კვირიკეთი“ — „კვირიკეწმიდა“ არის ეს მეორე სოფელი, მოხსენებული გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში „კვირიკე“ — „კვირიკეწმიდა“.

თუ სად მდებარეობდა ეს სოფელი კვირიკეთი — კვირიკეწმიდა, შესაძლოა საკმაო სიზუსტით იქმნეს დადგენილი გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის სოფლების სიის თანამიმდევრობიდან.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში სოფლები აწყურის ნაპირს ჩვენთვის საინტერესო სექტორში ჩამოთვლილია ასეთის თანრიგით:

ორფოლა, ბლორძა, ხიდეთი, გელაანთ-უბანი, კოპეთი, კვირიკეწმიდა, საყუნეთი, ტყემლოვანა.

ამ რვა სოფლიდან — ოთხი ცნობილია: ორფოლა, ბლორძა, საყუნეთი და ტყემლოვანა; ყველა ისინი დღესაც ატარებენ იმავე სახელებს და მდებარეობენ ერთ უბანში, მდინარე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, აწყურის სამხრეთით. (ამჟამად არსებული ადმინისტრაციული დანაწილებით ისინი შედიან საყუნეთის სოფლის საბჭოში).

სახელწოდება მეხუთე პუნქტისა — გელაანთ-უბანი თუმცაღა აღარ

¹ იხ. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გამოცემა ს. უიქიასი, 1941 წ., გვ. მ, 93. (თურქული ხელნაწერის გვ. 14 და 86).

შენახულა, მაგრამ მისი ადგილმდებარეობა აგრეთვე ზუსტად ირკვევა, რადგან დოკუმენტში პირდაპირ აღნიშნულია, რომ გელაანთუბანი მდებარეობს ბლორძასთან. ასევე დავთარში მოხსენებული სოფელი კოპეთი, რომელიც თანრიგის მიხედვით ბლორძისა და საყუნეთის სექტორში უნდა მდებარეობდეს, ცხადია, არის თანამედროვე სოფელი კოპაძე, რომელიც სწორედ ბლორძასა და საყუნეთს შორის მდებარეობს.

ამრიგად ირკვევა, რომ ყველა ეს სოფლები მდებარეობდნენ ერთს ვიწროდ შემოფარგლულ უბანში, საყუნეთის თემის ფარგლებში, და რომ სოფლები აქ გეოგრაფიული თანმიმდევრობის მიხედვით არიან ჩამოთვლილი.

ყოველივე აღნიშნულის მიხედვით ჩვენ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ გიორგი მერჩულის თხზულებაში დასახელებული კვირიკეთი (კვირიკეწმიდა) მდებარეობდა აქ აღნიშნულ უბანში, საყუნეთის თემის ფარგლებში, სოფლების ბლორძა — კოპაძე (კოპეთი) — საყუნეთის სექტორში.

რომ კვირიკეთი — კვირიკეწმიდა მდებარეობდა აქ აღნიშნულ ზონაში, საყუნეთის თემის ფარგლებში, ამას, გარდა გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის ზემოთ-განხილული ჩვენებისა, ადასტურებს აგრეთვე მონგოლთა ხანის ქართველი ისტორიკოსის ქამთალმწერელის ტექსტის ცნობა.

ქამთალმწერელს მოთხრობილი აქვს თათართა და ქართველთა რაზმების შეტაკების შესახებ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, აწყურის მახლობლად, იმ სექტორში, სადაც მტკვარის მარცხენა მხრიდან შეერთვის გურჯელის-წყალი, ვ. ი. ნიშანდობლივ საყუნეთის ზონაში. ქამთალმწერელი მოგვითხრობს, რომ ბრძოლის დროს დამარცხებულნი ივლტოდნენ აწყურისა და კვირიკეწმიდაში. მოგვყავს ქამთალმწერელის ტექსტი: „სამძივარი [ბრძოლის მონაწილე ქართველი მთავარი] ცხენმოკლული ცურვით ივლტოდა და აწყურს შევიდა; მგედართმთავარი თათართა ყურუმჩი ბადურ მოიკლა და [თათარნი], უწყსოდ დაბნეულნი, გზისა სამეოტოსა ვერ დაშპყრობლნი, შეივლტოდეს მთად რუგეთისა, აღმართსა ძნელად საგალსა, სოფელსა, რომელსა ჰქვიან კვირიკეწმიდა“¹.

მაშასადამე, ქამთალმწერელის ამ ცნობის თანხმად, კვირიკეწმიდა მდებარეობდა აწყურის მახლობლად, რუგეთის მთის კალთებზე, საყუნეთის თემის ზონაში.

რაკი ამრიგად ადგილმდებარეობა დასახელებული ძველ-ქართული სავანეებისა, როგორც ნეძვისა, ისე კვირიკეთისა (კვირიკეწმიდისა), გარკვეულია, ჩვენ საშუალება გვეძლევა განვსაზღვროთ, თუ სად მდებარეობდა ქართლ-სამცხის ეს სანაპირო მხარე — „ზოგად ქართლისა და სამცხისა არენი“ და სად გასდევდა ქართლისა და სამცხის ადმინისტრაციული საზღვარი.

ქართლ-სამცხის ეს სანაპირო მხარე, „ზოგად ქართლისა და სამცხის არენი“, რომელიც მე-8—10 საუკუნეებში ადმინისტრაციულად ქართლის ნაწილს შეადგენდა, როგორც ირკვევა, მოიცავდა თანამედროვე ბორჯომის რაიონს თითქმის მთლიანად (გარდა მტკვრის მარცხენა სანაპირო ზონისა, რომელიც სამცხის ფარგლებში შედიოდა)², ამას გარდა იგი მოიცავდა ბორჯომის რაიონის

¹ იხ. ქამთალმწერელი, გვ. *864—5/708—9.

² რომ მტკვრის მარცხენა სანაპირო თანამედროვე ბორჯომის რაიონისა სამცხის ფარგლებში შედიოდა, ეს ირკვევა ლეონტი მროველის ტექსტის მიხედვით: ლეონტი მროველის ცნობით სამცხის ტერიტორია აღწევდა ვიდრე ტაშისკარამდე, ტაშისკარი კი, შესაძლოა, ყოფილიყო სამცხის საზღვარი მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ბორჯომის რაიონის ერთი ნაწილი სამცხის საზღვრებში იყო მოქცეული. ბოლო რაკი მტკვრის მარჯვენა სანაპირო ქართლის ნაწილს შეადგენდა, მტკვრის მარცხენა სანაპირო, როგორც ირკვევა, სამცხის ტერიტორია ყოფილა.

შომიჯნავე საუკუნეთის სექტორს ახალციხის რაიონისას (ე. ი. სექტორს, სადაც მდებარეობდა კვირიკეწმიდა).

ასეთი ყოფილა ქართლისა და სამცხის ადმინისტრაციული საზღვარი მე-8—10 საუკუნეებში.

უფრო გვიან, მე-10—11 საუკუნეთა მიჯნაზე, საზღვარის ხაზი ოდნავ შეცვლილა. სახელდობრ, ზემოთ-დასახელებული ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, — საუკუნეთის სექტორი (ახალციხის რაიონისა), — და მის მეზობლად მდებარე ტაძრისის სექტორი (ბორჯომის რაიონისა), — ჩამოშორებია ქართლს და შეერთებია სამცხეს. მე-11 საუკუნის ქართულ ძეგლში, გიორგი მთაწმიდელის ბიოგრაფიაში, ტაძრისი უკვე მოიხსენება არა ქართლში, არამედ სამცხის საზღვრებში¹.

*

განვიხილოთ ამის შემდეგ საკითხი, თუ რა ერქვა ქართლ-სამცხის ამ სანაპირო მხარეს, რომლის ფარგლებშიაც მე-8—10 საუკუნეებში მდებარეობდა სავანეები ნეძვი და კვირიკეთი (კვირიკეწმიდა), და რომელი მხარეც ამ ეპოქაში ქართლის ნაწილს შეადგენდა.

საისტორიო წყაროებიდან ცნობილია, რომ უფრო გვიან ხანაში, მე-10—12 საუკუნეებიდან მოკიდებული, ქართლისა და სამცხის ამ სანაპირო მხარეს თორი ერქვა. ხოლო რა დროიდან მომდინარეობს ეს სახელწოდება? არის თუ არა იგი ძველი დროისა, ასე ეწოდებოდა თუ არა მას წინარე ეპოქაში, მე-11 საუკუნის უწინარეს ხანაში? ეს კითხვა დღემდე გარკვეული არ იყო.

მე-7—9 საუკუნეთა ძეგლის, უსახელო გეოგრაფიის იმ ნაწილიდან, რომელიც საქართველოს აღწერას შეიცავს და რომელიც დღემდე სათანადოდ შესწავლილი არ ყოფილა, ირკვევა, რომ სახელწოდება ამ მხარისა თორი ძველი დროიდანვე არსებულა.

მოგვყავს ამ ძეგლიდან ერთი ნაწყვეტი, რომელიც ეხება საქართველოს იმ სექტორს, სადაც ერთმანეთს ემიჯნება მესხეთის მხარეები ჯავახეთი, სამცხე და ზენა-სოფლის (შიდა ქართლის) მხარეები:

„... (გაივლის მტკვარი) ჯავახეთის ძირთაზე. ჩამოეშება (მტკვარი) სამცხეში. მოექცევა მტკვარი აღმოსავლეთისაკენ, გავლით ქართლის ზენა-სოფელზე, და ჰყოფს მხარეებს: თორი, გოვათის-ხევი, ტორნის-ხეობა, მანგლისის ხეობა... ხოლო ჩრდილოეთით დიდი მდინარე მტკვრისა არგვეთის მთიანეთითა და იმავე მხრიდან ველი დვანისა...“².

ამრიგად, ამ ტექსტის მიხედვით დასტურდება, რომ მე-7—9 საუკუნეებში სახელწოდება ქართლი-სამცხის ამ სანაპირო მხარისა, ყოფილა თორი, და რომ თორის ეს მხარე ამ ეპოქაში ქართლის ნაწილს შეადგენდა.

სახელწოდება მხარისა თორი, მომდინარეობს დაბა თორის სახელი-

¹ იხ. ცხორება გიორგი მთაწმიდელისა (ათონის კრებული, 1901 წ.), გვ. 286.

² იხ. მე-7—9 საუკუნეთა უსახელო გეოგრაფია, 1881 წ., გვ. 28. (ტექსტი დადგენილთა ვაჭარამ ამ ძეგლის ყველა არსებული ვერსიების მიხედვით).

დან, რომელიც ამ მხარის ცენტრი ყოფილა. (ეს პუნქტი, ამავდროულად სახელწოდებით თორი, დღემდისაც არსებობს ბორჯომის ხეობაში).

თორის სახელი რქმევია აგრეთვე მდინარესაც, რომელიც თორის-წყალის სახელით მოიხსენება.

ადგილმდებარეობა თორისა და მის მეზობლად მდებარე სადგერისა ასე აქვს აღწერილი ვახუშტი ბატონიშვილს:

„ზანაჲ—რვილის| ხევს ზევით ერთვის მტკვარს თორის-წყალი. ამ შესართავს სამხრით არს სადგერს ეკლესია წმიდის გიორგისა. ამას უდის აღმოსავლით თორის მდინარე, დასავლით შავწყალი... ამ სადგერს ზევით არს დაბა თორი“¹.

აქ საჭიროა აღვნიშნოთ ამასთან, რომ სახელწოდება ამ მხარისა თორი, რომელიც ამრიგად დამოწმებულია მე-7—9 საუკუნეებიდან, ხმარებაში იყო როგორც სახელწოდება მხარისა (სხვადასხვა ტერიტორიული მოცულობით) მე-7—9 საუკუნეებიდან მოკიდებული ვიდრე მე-14—15 საუკუნეებამდე ხოლო უფრო გვიან, მე-14—15 საუკუნეებიდან მოკიდებული, თორი, როგორც სახელწოდება მხარისა, გამოდის ხმარებიდან და მის ნაცვლად ამ მხარეს ეწოდება სადგერი (ანუ სადგერის ხეობა)². მხარის სახელის ეს შეცვლა, ცხადია, იპით ყოფილა გამოწვეული, რომ ცენტრი მხარისა უფრო გვიან ხანაში დაბა თორიდან გადატანილი იყო სადგერში.

*

გადავიდეთ ამის შემდეგ გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებზე თორის მხარეში მდებარე სავანეების ნეძვისა და კვირიკეთის (კვირიკეწმიდის) დაარსების შესახებ.

გიორგი მერჩულის ძეგლი შეიცავს მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს ქართლ-მესხეთის ამ სანაპირო მხარის მდგომარეობის შესახებ მე-8—9 საუკუნეთა მანძილზე.

გიორგი მერჩულის ცნობების მიხედვით ირკვევა, რომ მე-8 საუკუნეში თორის მხარეს, არაბების შემოსევათა შედეგად, დიდი განადგურება განუტყდია, ისევე როგორც მესხეთის მეზობელ ქვეყნებს, კერძოდ სამცხეს. გიორგი მერჩულე მოიხსენებს „ზოგად ქართლისა და სამცხისა არეთა მათ უდაბნოთა“³. ქართლ-მესხეთის ეს სანაპირო კუთხე, თორის მხარე, იმდენად ყოფილა გავრანებული, რომ უდაბნოდ ყოფილა ქცეული.

ამ მხარის ხელახალი აღორძინება დაწყებულია მე-9 ეკუნიდან. პიონერები ახალი მშენებლობისა ამ მხარეში ყოფილან მე-8—9 საუკუნეთა დიდი ქართველი მოღვაწის გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეები, — თევდორე, რომელსაც დაუარსებია ამ მხარეში სავანე ნეძვი, და ქრისტეფორე, რომელსაც დაუარსებია სავანე კვირიკეთი (კვირიკეწმიდა).

გიორგი მერჩულის თხზულებაში მოთხრობილია ამ მოღვაწეთა ბიოგრაფიები.

¹ იბ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოისა საქართველოისა, 1941 წ., გვ. 83.

² იბ. მესხეთის საეპისკოპოსოთა საღვრების აღწერილობა (ე. თაყაიშვილი, არქ. შიგზა-ჯობანი და შენიშვნანი, I, 1907 წ., გვ. 76); ვახუშტი, იქვე, გვ. 83.

³ იბ. გიორგი მერჩულე, გვ. 76.

თვედორე და ქრისტეფორე მე-8 საუკუნის დასასრულსა და მე-9 საუკუნის პირველ ათეულ წლებში მოღვაწეობდნენ გრიგოლ ხანძთელთან ერთად კლარჯეთში.

840 წლის ახლო ხანებში თვედორე და ქრისტეფორე გადმოსულან ქართლ-მესხეთის ამ სანაპირო მხარეში და დაუარსებიათ ეს სავანეები ნეძვი და კვიჩიეთი, გრიგოლ ხანძთელის დახმარებით.

პირველი მოახალშენეები ამ სავანეებისა, ნეძვისა და კვიჩიეთისა, გადმოსულან კლარჯეთიდან, ხანძთიდან.

(იხ. გიორგი მერჩულე, 76—79, 19, 50, 51, 53, 57, 59, 60, 98, 99).

*

შემდგომი ისტორია თორის მხარისა იგივეა, რაც მეზობელ მესხეთის მხარეებისა.

მომდევნო ხანა, მე-9 საუკუნიდან მოკიდებული, ეს არის ეპოქა ამ მხარის დიდი აღორძინებისა.

თორი გადაიქცა საქართველოს ერთ-ერთ მოწინავე მხარედ; როგორც ცნობილია, ამ მხარიდან, თორიდან, იყვნენ მთელი წყება განთქმული სახელმწიფო მოღვაწეებისა საშუალო საუკუნეთა საქართველოში.

მე-12—14 საუკუნეებში თორი არის ცენტრი დიდი ადმინისტრაციული გაერთიანებისა, თორის საერისთავთ-ერისთავოსი, რომლის ფარგლებშიაც შედის, გარდა საკუთრივ თორის მხარისა, ჯავახეთი და მტკვრის სამხრეთი სანაპირო ქართლისა.

უფრო გვიან ხანაში, მე-16 საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული, როდესაც ჩრდილო-აღმოსავლეთი მესხეთის მხარეები დაიპყრეს თურქებმა, შეიძვალა აგრეთვე თორის მხარის ბედი, იწყება ხელახალი გავერანება თორის მხარისა.

მე-16 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში თურქებმა, სამცხის ალების შემდეგ, თორის მხარეც დაიპყრეს.

თუ რამდენად შიშიმე მღვთმარობა შექმნილა ამ მხარეში თურქეთის ბატონობის შედეგად, ირკვევა იმის მიხედვით, რომ დიდი ნაწილი მოსახლეობისა აყრილა ამ დროს თორის მხარიდან და გადმოსულა შიდა საქართველოში.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარიდან ირკვევა, რომ 1595 წლისათვის, ე. ი. თურქთა მფლობელობის დამყარების პირველ ათეულ წლებშივე, თორის მხარიდან მთლიანად აყრილა 42 სოფელი, ხოლო დანარჩენი სოფლების მოსახლეობა საგრძნობლად შემცირებულა.

მას შემდეგ, მე-17 საუკუნეში, თორის მხარე ვიდრე ღვირამღე თუმცა განთავისუფლებულ იქმნა თურქთაგან და ისევ ქართლს შეუერთდა, მაგრამ ვინაიდან თურქებს ეჭირათ მეზობელი სამცხე, ახალციხის მხარე, რომელიც თურქთა ბატონობის ციტადელს წარმოადგენდა, თურქები გამუდმებულ თარეშს აწარმოებდნენ მეზობელ თორის მხარეში. მას შემდეგ თორის მხარეს მშვიდობიანობა აღარ ღირსებია და მოსახლეობა იძულებული გამხდარა თანდათანობით აყრილიყო ამ მხარიდან. ასე დაიცალა და გავერანდა მე-16 საუკუნის დასასრულიდან მოკიდებული ვიდრე მე-18 საუკუნემდე თორის მხარე.

ამ დროსვე დაცლილა და გავერანებულია კერძოდ ის ძველი საფანეებიც, რომლებიც აგებული იყო ამ მხარეში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეთა მიერ,— ნეძვი და კვირიკეთი (კვირიკეწმიდა).

ნეძვის საფანე, რომელიც საშუალო საუკუნეებში დიდი სახელით სარგებლობდა,— (კერძოდ, აქ მოღვაწეობდა მე-11 საუკუნის 60-იან წლებში განთქმული მწერალი გიორგი მთაწმიდელი), — ამჟამად ნანგრევების სახით არის მოღწეული.

რაც შეეხება კვირიკეთს (კვირიკეწმიდას), ამ პუნქტის თვით სახელწოდებაც გამჭრალა და ადგილმდებარეობა ამ საფანისა დღემდე დადგენილი არაა.

ჩვენ ამით ვასრულებთ განხილვას გიორგი მერჩულის ძეგლის ცნობებისას მესხეთზე და მესხეთის მეზობლად მდებარე თორის მხარის შესახებ.

გადავდივართ ამის შემდეგ განხილვაზე იმ შემცდარ შეხედულებათა, რომლებიც გამოთქმული იყო ლიტერატურაში სამხრეთ-საქართველოს ისტორიის საკითხთა გამო და, კერძოდ, მესხეთის მხარეთა ისტორიის შესახებ.